

[SiC] itur ad astra

82
(2024)

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottsága,
az ELTE Folyóiratfejlesztési Alap,
az EKÖP-24-4-I-ELTE-666 és az EKÖP-24-4-II-ELTE-39
számú pályázatok támogatták.*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Főszerkesztő

Kovács Janka

Főszerkesztő-helyettesek

Lászlófi Viola, Tóth Kelemen

Szerkesztőség

B. Székely Dorottya Piroska, Mezei Hanna
Papp Gábor, Rózsa Márton,
Svégel Fanni, Veress Dániel

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
e-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
honlap: sicitur.elte.hu

A kötetet Kovács Janka és Lászlófi Viola szerkesztette.

A borító Kovács Janka munkája.

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:

Könyvpont Nyomda Kft.
Felelős vezető: Gembela Zsolt

ISSN 0238-4779

Tartalom

Tanulmányok

OKTATÁS ÉS (EMBER)NEVELÉS

- 5 **K. Horváth Zsolt**
Gyermekjáték, embernevelés, igazságosság:
Mérei Ferenc pedológiai kísérlete a köznevelés demokratikus meg-
újítására (1945–1948)
- 33 **Tóth Kelemen**
Becsület és (állam)polgárság:
A becsületérzés fejlesztésének kérdése a dualizmus kori Magyarországon

OKTATÁS ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS

- 55 **B. Székely Dorottya Piroska**
A jezsuita gimnáziumok szerepe a kora újkori egyházi elit képzésében:
Az esztergomi és győri káptalanok 17. századi személyi állományának
vizsgálata
- 83 **Barta M. János**
Nagyszombat árnyékában:
A kassai jezsuita gimnázium diáksága a 18. században a számok tükrében
- 105 **Gyuris István Viktor**
A gimnázium szerepe a társadalmi mobilitásban a századfordulós
Kiskunfélegyházán:
Móra Ferenc példája
- 135 **Kollár János Miklós**
Református tantervek és a trianoni menekültek:
Adalékok a debreceni menekültügy történetéhez

* * *

- 155 **Gucsá Magdolna**
Bűnök, hibák, fasiszta vádak, kommunista mítoszok: a politikum
helyéről a művészettörténeti diskurzustérben
A Virág Judit Galéria Róma–Budapest tárlata és a Szombathelyi Képtár
Derkovits-kiállítása apropóján

187	<p>Vas Máté
Mágia és politika a ködös Albionban
<i>Francis Young: Magic in Merlin's Realm: A History of Occult Politics in Britain. Cambridge, Cambridge University Press, 2022.</i></p>
199	<p>Szentkereszti Máté
Újkori tudományosság Közép-Európa birodalmaiban
<i>Science and Empire in Eastern Europe. Imperial Russia and the Habsburg Monarchy in the 19th Century. Edited by Jan Arend. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2020. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, Bd. 38.)</i></p>
207	<p>Kovács Janka – Lászlófi Viola
A közelség és távolság narratívái
<i>Lélek és történelem 3. Közelség és távolság. Szerkesztette: Papp Barbara. Budapest, L'Harmattan, 2024. (Humaniórák)</i></p>
213	<p>Kollár János Miklós
Tragikus út
<i>Stark Tamás: Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2023.</i></p>
219	<p>Svégel Fanni
Közös ügyeink – nőnemben
<i>B. Kádár Zsuzsanna: Kéthly Anna (1889–1976). Életrajzi monográfia. Budapest, Gondolat Kiadó, 2023.</i></p>
225	<p>Vörös Boldizsár
Mefogható-e a szellemiség?
<i>A Trefort szellemisége. Szerkesztette, az interjúkat készítette és lejegyezte: Mohay Péter. Budapest, ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium, 2024.</i></p>
235	English abstracts
241	Szerzőink

Gyermekjáték, embernevelés, igazságosság

Mérei Ferenc pedológiai kísérlete a köznevelés demokratikus megújítására (1945–1948)

K. Horváth Zsolt

Budapesti Metropolitan Egyetem

khzs@g.mome.hu

Rezümé. Az 1945 utáni magyar történelem sok kényes kérdése mellett ez a tanulmány azt vizsgálja, hogy a köznevelési reformban megjelenő demokratikus, gyermekközpontú pedagógiai tendenciák miképpen árnyalják az 1948–1949-ig tartó rövid időszakról alkotott elképzeléseinket. A szovjetizáció számunkra lezárt történelmi tény, az akkor tevékenykedő pedagógiai szakembereknek azonban még a jövőhöz tartozott. Ebből a szempontból korántsem mellékes az, hogy a köznevelési reform brit (*Education Act*) és francia (*Langevin-Wallon-terv*) mintára az igazságosságot és a demokratizmust tette meg vezérelvnek, ez pedig ellentmond a korszakról alkotott kognitív sémáinknak. Noha az 1945-ös köznevelési reformot eredeti formájában soha senki nem fejezte be (hiszen a szovjetizáció 1949-ban egyszerűen kisiklatta, szorgalmazóit partvonalra helyezte), mégis érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy Mérei Ferenc, Stolmár László, Kiss Árpád, Faragó László és mások milyen pedagógiai, gyermeklélektani, oktatásszociológiai elveket szerettek volna adaptálni, s eme törekvéseikkel hogyan szerették volna az új demokratikus társadalmat regenerálni. Ha figyelmünk arra is kiterjed, ami a múltban *befejezetlen* maradt, akkor az útfüggőség gondolatának (*path dependence*) tudatosításával együtt a történeti gondolkodásnak vissza tudjuk adni a komplex, nem-lineáris idő fogalmát, s ezzel el tudjuk oldani a történeti szükségszerűség naiv realizmusától.

Kulcsszavak: köznevelési reform, gyermekközpontú pedagógia, gyermeklélektan, játszóutca, igazságosság, demokratizmus

„Öntőház utca, szépnevű, / két várfal közt keskeny terű / játszóhelyünk! Mit hallani / rólad. Kispálya, hajdani? / Két-két téglá volt két kapunk, / s volt hozzá csaknem fél napunk / minden nap! Kora délután / már loholtunk labdánk után, / mely néha rom-terekre szállt / a görbült rácsú kapun át, / a várkapun... Másztunk utána, / vagy Papp Zoliék udvarába;”¹

(Tandori Dezső: *A szépnevű játszóutca*)

A játszóutcák dilemmája az 1950-es években

1954 tavaszán több országos napilap is arról számolt be, hogy a gyermekek védelme érdekében Budapesten ún. játszóutcákat létesítenek. Az intézkedés lényege röviden az, hogy közlekedési táblákkal hivatalosan is lezárnak 9 és 21 óra között egy-egy belvárosi utcát a forgalom elől. A cél az volt, hogy a fővárosi gyermekek is biztonságosan játszhassanak, használhassák a városi tereket, anélkül, hogy az autóforgalom veszélyeztetné testi épségüket.

„A VII. kerületi Barát utcában” – írja 1954. április 17-én a *Magyar Nemzet* – „péntek délelőtt kacagó gyermekcsoportok gyülekeztek óvó nénik és tanítónők felügyelete alatt. Nagy eseményre érkeztek a Barát utcába. Most adják át a gyermekbirodalomnak Budapest első játszóutcáját. Magukkal hozták labdáikat, építőkockáikat, rollereiket, tálgaikat is, hogy az ünnepség után birtokba is vegyék tulajdonukat. Boldog szülők állják körül a gyermekhadat, most már nyugodtak, nem történhet baj a kicsinyekkel az utca forgatagában. Erre nem száguldanak majd motorkerékpárok, nem robognak autók – a játszóutca csak a gyereké. Figyelmeztető tábla közli az utca két torkolatában, hogy tilos az átmenő forgalom.”²

Az esemény horderejére jellemző, hogy a korabeli mozikban a játékfilmek előtt vetített *Filmhíradó* mozgóképen is beszámolt a gyermekek számára örömteli pillanatról.³ Július elején a *Magyar Nemzet* mellett a *Népszava* is közzétette a hírt, miszerint Budapesten újabb 19 játszóutcát jelöltek ki a gyermekek számára, s a lista jól mutatja, hogy elsősorban olyan utcaszakaszokat igyekeztek a játszódozó gyermekek számára biztonságossá tenni, ahol amúgy is viszonylag kicsi volt az átmenő forgalom.⁴

1954 nyarán arról számolt be az *Autó-Motor* című lap, hogy a játszóutcák ötletét vidéki nagyvárosokban is bevezették, így – a teljesség igénye nélkül – Sztálinváros, Szeged és Szolnok is magáénak tudhatott egy-egy lezárt, gyermekek számára kijelölt utcát.⁵ Jóllehet a kezdeményezés mindenképpen progresszív,

¹ TANDORI, 1984.

² A budapesti gyerekek birtokba vették az első játszóutcákat. *Magyar Nemzet*, (1954. április 17.) 4.

³ Gyermekjátszó-utca. *Filmhíradó*, (1954. április), URL:

<https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=11644> (Utolsó letöltés: 2025. január 12.)

⁴ Új játszóutcák Budapesten. *Magyar Nemzet*, (1954. július 8.) 4; Újabb játszóutcák a fővárosban. *Népszava*, (1954. július 8.) 3.

⁵ *Autó-Motor*, (1954. július 15.) 4; Játszóutca. *Délmagyarország*, (1958. április 22.) 5; *Szolnok Megyei Néplap*, (1954. június 15.) 3.

a megvalósítás azonban újabb problémákat termelt. A játszóutcák ugyan valóban lezártak minősültek, de ezzel együtt akarva-akaratlanul kialakult egy körzeti kis gyermektársadalom, mely távolról sem volt konfliktusoktól mentes. Egy hónappal a Barát utca lezárása után, a *Magyar Nemzet* drámai hangú cikkben tudósított arról, hogy a lapban név szerint feltüntetett kisfiúk bepanaszolták a nagyfiúkat, akik nem hagyják őket játszani, s úgyszólván kisajátították az egész játszóutcát.

„A Barát utca ugyanis játszóutca” – fejtegeti a napilap –, „ami annyit jelent, hogy az úttest tarka a legsikerültebb krétarajzoktól. Legtöbbje: kör, benne két pont, egy merőleges és egy vízszintes vonáska, ezek jelzik a szemeket, az orrot és a száját, lejjebb nagyobb kör a test s végződik a rajz két pipaszárnnyi vonással, ezek a lábak. A fejen két nagy számárfül éktelenkedik, felette az írás: »Ez Kovács Pista!« [...] Egyik falra hatalmas, két méter magas futballkaput rajzoltak, közepén a két büszke szám emlékezik a magyar-angol mérkőzésre: 6:3! Ezt már a nagyfiúk rajzolták.”⁶

A *Magyar Nemzet* szerint más veszélyt is rejt magában az a tény, hogy a 15–16 éves fiúk megszállták a játszóutcát, nevezetesen azt, hogy ezek a serdülő fiúk testi erejüknel és kamaszos érdeklődésükből fakadóan borsot törnek a felnőtt társadalom orra alá: a Barát utcai varrónő, Peresztegi Józsefné egy hónap alatt háromszor üvegeztette be üzlete kirakatát, mert a fiúk minduntalan betörték azt. Hiába futott a biztosítóhoz, ott közölték vele, hogy játszóutcai ablakokra nem kötnek biztosítást. Az újságíró abban látja a megoldást, hogy minden játszóutcabá *felügyelőt* kellene kirendelni, vagyis olyan hivatalos személyt, aki életkorából és státuszából fakadóan elejét tudná venni a kamaszok helytelenkedésének. Hasonló diszfunkcióról számol be Sztálinváros kapcsán Horváth Sándor tanulmánya is: a helyi képviselők is a játszóutcaban látták a játszóterek helyett a megoldást, ám a bandákba verődő fiatal „utcagyerekek” nem sokat törődtek eme magasztos törekvéssel, s leginkább utcai lámpák betörésével hívták fel magukra a figyelmet.⁷ Innen már tényleg egy lépés csak az, amikor Szabó László, nem sokkal később a *Népszabadság* belpolitikai rovatvezetője, a Magyar Televízió *Kék Fény* című bűnügyi riportázsának műsorvezetője azzal az ötlettel áll elő a XI. kerületi Baranyai utcai új általános iskola kapcsán, hogy forgalomcsökkentés és a gyermekek épsége érdekében játszóutcává kellene alakítani azt.⁸

Az imént bemutatott szórványos példákból is látható, hogy egy mégoly szimpatikus kezdeményezés is gyorsan rendészeti-felügyeleti kérdéssé válhat. Az eredeti ötlet abból indult ki, hogy a nagyvárosi gyerekeknek, főleg azoknak, akik a beépített, kevés zöldterülettel bíró belső részeken laknak, nagyon kevés szabad terület jut a városi térből, pedig együttes játékaik és mozgásigényük nyilvánvalóan indokoltá tenné ezt. A növekvő autóforgalom értelemszerűen emelkedő parkolási lehetőséget kíván, márpedig az utcán hagyott kocsik tereptárgyként rengeteg területet foglalnak el.⁹ A játszóutca szándéka szerint egyrészt a parkoló, másrészt

⁶ Kisfiúk panasza a nagyfiúkra. *Magyar Nemzet*, (1954. május 16.) 6.

⁷ HORVÁTH, 2000. 30–40., különösen 35.

⁸ SZABÓ, 1959. 7. Szabó pozíciójára lásd: SUHA (SZERK.), 1976. 26.

⁹ Játszóutcák Hamburgban. *Városi Szemle*, 18. (1932) 477–478.

az oda behajtó autóktól óhajtotta tehermentesíteni a területet a gyermekek javára, azzal azonban az ötlet megvalósítói nem számoltak, hogy a városi teret sohasem csak arra használják a társadalom tagjai, amire azt az íróasztal mellett kitalálták. Az eredeti koncepció középpontjában a gyermek – az ő játéka, fejlődése, szocializációja – állt.

A gyermektanulmányozást, a pedológiát az 1930-as évek derekától egyre következetesebben képviselő Mérei Ferenc pszichológus *A gyermek világnézete* című kismonográfiájában úgy fogalmaz, hogy a „játék nem ok, nem cél, nem eszköz, hanem maga a gyermeki cselekvés”.¹⁰ A könyv azt vizsgálja, hogy az eltérő életkorú és nemű gyerekek között a szabadon választott játékok hogyan tagolják a Városliget sarkán álló ún. Fáskör gyermektársadalmát. Mérei elválasztja egymástól a kisgyermekkor magányt és horda-fokot, a társas magányt (5–8. év), a tagolatlan bandákat (9–10. év), a keret-intézményeket, valamint a szervezett bandákat (11–15. év), s azt pertraktálja, hogyan működik a Fáskör gyermektársadalmában a *szabadon választott játéktevékenység* révén a normaképzés, a szabálykövetés és a törvények lefektetése. A játék komplexitása és társassága (szociabilitása) a gyermeki értelemmel együtt fejlődik, ezért a gyermeket nem a felnőtt világ normáihoz kell idomítani, hanem társas tevékenységét, szervezettségét, belső logikáját megfigyelni, s az együttes önszerveződésben megbúvó demokratizmust erősíteni, tudatossá tenni.

1954 után azonban a játszóutcák esetén nem ez a szemlélet érvényesült. Láttuk, hogy az alapvetően jó ötlet egyre bürokratikusabb megoldásokba torkollott, s már egyáltalán nem tartották be a gyermeki értelem fejlődésének sajátosságait, a játék-központú világ belső autonómiáját. Ez a koncepció nem az együttes gyermeki játéktevékenységben megbúvó önszerveződés erejét szándékozott tudatosítani, s konstruktívan felhasználni, hanem akarva-akaratlanul idomítani akart. Persze önmagában az is elgondolkodtató, hogy 1954-ben a vezető napilapok ennyit írnak a gyermekről, a játékról vagy a játszóutcsról, hiszen kognitív sémáink szerint az ötvenes évek finoman szólva sem az emberközpontú gondoskodásról adnak számot. Sémáink szintjén logikusnak tűnik, hogy a szovjet típusú berendezkedés mellett optáló kommunisták kíméletlenül rendpártiak voltak, így kedvenc eszközük a folytonos felügyelet és ellenőrzés, melyet még a gyermekek esetében is érvényesíteni kell. Ám a helyzet nem ilyen egyszerű. A látszólagos ellentmondás ugyanis abban áll, hogy az 1945 utáni köznevelési reform nem egy tagja (Mérei Ferenc, Faragó László, Binét Ágnes) utóbb a Magyar Kommunista Párthoz kötődött, a méltányosságként felfogott igazságosság és az interszubjektív emberi kapcsolatokon nyugvó demokratizmus elvét pedig nyugat-európai tanulmányaik során szívták magukba.¹¹ (Szemben a szovjet típusú sztálinista koncepcióval, szocializmusfogalmukat a később Perry Anderson által leírt nyugati marxista gondolkodásnak tudhatjuk be).¹² De még ez sem ad önmagában magyarázatot, hiszen Makarenko maga is úgy vélte, hogy a felnőtt vezető által adott keretek mellett a gyermekek legjobb

¹⁰ MÉREI, 1945. 8. (Kiemelés az eredetiben.)

¹¹ *A Langevin-Wallon-tervezet*, 1966. Később még tárgyaljuk. A méltányosságként felfogott igazságosságra pedig lásd: RAWLS, 1997. 31.

¹² ANDERSON, 1979.

nevelői maguk a gyermekek, ezért áll pedagógiai gondolkodása középpontjában az önigazgató közösség.¹³

1954-ben – négy évvel az ún. pedológiai határozat után, melynek nevében a Magyar Dolgozók Pártja „aknamunkára” és „kártevő tevékenységre” hivatkozva kiakolbolított egyes vezető pedagógusokat a köznevelés területéről (Mérei, Faragó) – a helyzet az volt, hogy nem maradt olyan szakpolitikus, aki a játszóutcákhoz hasonló projektet szakértelemmel tudott volna menedzselni.¹⁴ A pedológiai határozat következménye nemcsak abban az értelemben volt pusztító, hogy a peremre szorított vezető szakembereket (ebben az időszakban a politikai arénában dolgozó politikusok sokkal nagyobb büntetéseket kaptak), hanem a hosszabb időtartamban azért volt módfelett destruktív, mert a hazai neveléstudományból kiirtotta az önszerveződésnek és az autonómiának még a lehetőségét is. A Lázár György és Ágoston György által jegyzett személyi támadásokon túl Székely Endréné tudományos írásnak leplezett tanulmányai emelték úgyszólván a vádbeszéd szintjére az igazságosság és a demokratizmus jegyében fogant gyermektanulmányozás elleni uszítást.¹⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a háború után kibővített létszámmal, komplex pedagógiai, didaktikai, neveléstörténeti és lélektani profilal, Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet (SZNI) néven induló intézmény már 1946–1947-ben foglalkozott az együttes gyermekjáték és a városi tér metszéspontjában elhelyezkedő játszóterek kérdésével. Lenkei Andorné beadványban rögzítette a svédországi játszóterekkel kapcsolatos tapasztalatait, melynek egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy a hazánkban rutinszerűen működő felügyeleti és fegyelmezési hagyományt célszerű lenne elfelejteni, s helyette a megengedő bánásmódot bevezetni. Lenkeiné kiemeli, hogy míg nálunk a *Fűre lépni tilos! Labdázni tilos! Virágot szedni tilos!* tiltást megfogalmazó táblák szegélyezik a gyermekek tereit, addig a svéd példa arra buzdít, hogy épp fordítva kellene eljárunk. „Barátságos sárga bádóg napraforgók a játszótéren, hirdetőtáblája felirata: *gyerekek, itt minden a tiétek! Gyerekek, itt mindent szabad! Úgy használjátok a játékokat, hogy mindnyájatoknak öröme legyen benne! Míg nálunk karszalagos, bottal fenyegető rendőr, addig Svédországban a mosolygó tanítónő a jellemző.*”¹⁶ Tapasztalatai Lenkeinét arra vezetik, hogy a mellérendelő viszonyt bevezető, továbbá a túlszabályozást és az esztelen tiltást félretevő pedagógiai modell a demokratikus nevelés alapja.¹⁷

A játszóutcák és a játszóterek problémájától távolodva ebben a tanulmányban azt szeretném bemutatni, hogy 1945 és 1948 között, a fővárosban elsősorban, de nem kizárólag az SZNI komplex tevékenységéhez, kutatásaihoz kapcsolódóan megindult az igazságosság, az együtteség és a demokratizmus elveire épülő pedagógia kidolgozása, mely a köznevelési mezőben 1949-ben kibontakozó szovjetizáció

¹³ Talán Csobot esete a legjobb példa, lásd: MAKARENKO, 1973. 54–58.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS-276-53-48. ő. e., pp. 4-12., itt: 10. Az irat tetejére ceruzával rávezetve: „PB50III23 Rákosi” Lásd még Az MDP KV határozata a Vallás- és Közoktatási Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről (1950. március 29.), In: *A Magyar Dolgozók Pártja*, 1951. 175–181. Az ügy részleteit bővebben tárgyalom: K. HORVÁTH, 2021b. 297–311.

¹⁵ SZÉKELY, 1955. 252–262; SZÉKELY, 1956. 66–92., itt: 68.

¹⁶ Budapest Főváros Levéltára, VIII.761. 10. d. 238/ 1947 – Isk. sz.

¹⁷ LENKEI, 1947. 11.

miatt sosem tudott kiteljesedni. Ezzel együtt mégis úgy gondolom, hogy a történelemtudománynak nemcsak az a feladata, hogy azt tárja fel, ami megtörtént, s ami az utókor számára megváltoztathatatlanak tetszik, hanem azt is, ami egykor pusztán terv, elképzelés vagy hasztalan törekvés maradt. Ha figyelmünket arra is összpontosítjuk, ami a múltban befejezetlen maradt, akkor – az útfüggőség gondolatának (*path dependence*) tudatosításával együtt – a történeti gondolkodásnak vissza tudjuk adni a komplex, nem-lineáris idő fogalmát, s ezzel el tudjuk oldani a *történeti szükségszerűség* naiv realizmusától.¹⁸

Az 1945-ös köznevelési reform mint vakfolt

Az 1945-ben megkezdett, s 1949-ben megtorpantott demokratikus köznevelési reformnak a mai Magyarországon nincs túl jó sajtója. Noha az oktatásszociológusok manapság is sokat beszélnek a társadalmi egyenlőtlenségeket a műveltséggel, a csoportmunkával és a képesséfejlesztéssel csökkentő finn komprehenzív iskola hatásairól, az egységes és egyenlősítő általános iskola úgyszólván soha nem merül fel analógiaként.¹⁹ E mögött egyrészt a történetietlen gondolkodás, ahogy Norbert Elias némileg marasztalóan mondta, a „szociológusok visszahúzódása a jelenbe”, másfelől a hazai reform ismeretlensége áll.²⁰ Úgy is mondhatnánk, utóbbi egyfajta vakfolt maradt. Az 1960–1970-es évek oktatás- és neveléstörténete nem igazán tudott mit kezdeni vele, mivel szorgalmazóit, Mérei Ferencet, Kiss Árpádot, Faragó Lászlót, Zibolen Endrét, Binét Ágneszt és másokat 1950, illetve 1956 után kiszorították a neveléstudomány területéről, esetleg megtúrták annak peremén. Mivel a köznevelés végtelenül ideologikus terület, mely nagyban függ az adott korszak domináns beszédrendjétől, így az 1970-es évek végén, az euroatlanti térben végbemenő neokonzervatív-neoliberális váltás hatása az államszocialista országokban, jelesen Magyarországon is érzékelhető volt.

Az emancipatorikus iskolát ért korabeli oktatásszociológiai kritikák – James Colemantól a Pierre Bourdieu–Jean-Claude Passeron szerzőpárosig – mind azt állapították meg, hogy az 1945 után az igazságosság elvét szem előtt tartó iskola intézménye sajnos képtelen csökkenteni a társadalmi egyenlőtlenségeket. Az 1966-ban készült nagy mintás Coleman-jelentés egyebek mellett azt rögzítette, hogy nem az iskola, hanem a gyermek szocializációjának színterei (család, szomszédság, kortárs-csoport) határozzák meg az iskolai előmenetelt.²¹ Bourdieu és Passeron kutatása fogalmazta meg első ízben azt a tézist, miszerint az iskola intézménye nemhogy nem képes a társadalomban meglévő egyenlőtlenségeket csökkenteni, de egyenesen újratermeli a gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus különbségeket.²² Egyszerűbben fogalmazva, a közoktatás nem volt képes betölteni azt a sze-

¹⁸ Lásd: LORIGA, 1991. 228–229.

¹⁹ Lásd: SMID, 2015. 138–141.

²⁰ ELIAS, 1987. 223–247.

²¹ COLEMAN, 1966. A kutatás kormányzati megbízás nyomán végezték el, így a mai kutatásokhoz képest döbbenetesen nagy (500 ezer tanuló és mintegy 60 ezer tanár) mintával dolgoztak. Értékeléséhez lásd: ALEXANDER–MORGAN, 2016.

²² Lásd: BOURDIEU–PASSERON, 1964; BOURDIEU–PASSERON, 1970.

repet, melyet 1945 után a politikai elit szánt neki. Ez azonban nem a pedagógiai, didaktikai, módszertani elvek finomítása felé, hanem az addig dívó oktatásszociológiai elvek szanálásához vezetett. Ha az emancipatorikus oktatási rendszer nem képes az egyenlőtlenségeket csökkenteni, spekulálnak a jobboldali tudósok, akkor feltehetően azért nem, mert a különböző képességek eloszlása nem egyenletes – ez a hipotézis készítette elő azt a biológiára alapozott megközelítést, melyet utóbb Bruno Latour a naturalizmus modelljének nevezett.²³

Ennek kiindulópontja talán Arthur Jensen óriási vitát kiváltó 1969-es cikke volt, mely az intelligenciakutatás nevében érvelt amellett, hogy az értelmi képességek az egyenlősítő iskolarendszerrel nem közelíthetők egymáshoz. Ennek következtében szerinte nem zárható ki az sem, hogy az újratermelődő egyenlőtlenségek biológiai, genetikai eredetűek.²⁴ Ezt követte 1971-ben Richard Herrnstein egy írása, mely azt vetítette előre, hogy az „*esélyegyenlőség növekedése egy IQ szerint rétegzett társadalmat fog eredményezni, amelyben a régi társadalmi osztályok helyett kognitív képességek szerinti osztályok lesznek*”.²⁵ E gondolati sort tetőzte be Edward O. Wilson, akinek a szocio-biológiáról szóló könyve mintegy nevet és irányt adott annak a szaktudós körökben már érlelődő mozgalomnak, melyet utóbb a biológiai determinizmus fogalmával szokás körülírni.²⁶ Amikor Herrnstein az ismert jobboldali tanácsadóval, Charles Murray-vel közös könyvet írt, melyben – Loïc Wacquant kifejezésével élve – a „tudományos fajelmélet” nevében azt állítják, hogy az „*amerikai osztály- és faji egyenlőtlenségek a »kognitív képességekben« megmutatkozó egyéni eltéréseket tükrözik*”, akkor nehéz politikailag ártatlannak nevezni a biológiai nézőpontot.²⁷ Márpedig, ha eme kognitív képességek természettudományos egzakttsággal kimutathatóak, akkor logikusan következik az, hogy az egyenlősítő iskola programja, melybe rengeteg pénzt fektetettek a fejlett országokban, fabatkát sem ér.²⁸ Az esszencialista tudományképből lényegében elég könnyen politikailag motivált, normatív társadalompolitika lesz.²⁹ A neokonzervatív-neoliberális jobboldal a természet-tudomány autoritására hivatkozva sürgeti az oktatásból való forráskivonást, míg az egyenlőtlenségeket a társas környezetre visszavezető baloldali szociológusok éppen ezért szorgalmazzák az iskola reformját, hogy megelőzzék a társadalmi olló végzetes szétnyílását: az elszegényedést, a nyomor terjedését, az elesettek kiszolgáltatottságának fokozódását. Ám a jóléti állam válságára épülő jobboldali fordulat oly mértékig átformálta, s saját szótárával átítatta a politikai és közgazdasági beszédrendet, hogy a „növekedés” fogalmával szemben nehéz mondjuk a „szolidaritással” érvelni.³⁰ A megváltoztatandók megváltoztatásával eme törekvések az államszocializmus válságával küszködő Magyarországra is eljutottak.³¹ Az 1980-as években, a fentebbi névsor által szorgalmazott emancipatorikus, programja

²³ LATOUR, 1999. 19.

²⁴ JENSEN, 1969.

²⁵ LAKATOS, 2008. 170.

²⁶ VÖ. SAHLINS, 1976.

²⁷ WACQUANT, 2001. 18.

²⁸ HERRNSTEIN–MURRAY, 1994.

²⁹ KELLER, 2008.

³⁰ MASSEY, 2013.

³¹ Lásd például: PÁSTOR, 1990. 22. és SZÉCHY, 1984. 393.

középpontjába a társadalmi igazságosság fogalmát állító terv okafogyottá vált; ezt a pillanatot sűríti magába az 1985. évi I., *Az oktatásról* szóló törvény, amely lehetővé tette a szabad iskolaválasztást.³² Ez azért fordulópont a hazai nevelés történetében, mert a terület úgyszólván minden szakértője egyetért abban, hogy a szabad iskola-választás nyitotta meg az utat a mai döbbenetesen egyenlőtlen és igazságtalan, kifejezetten elitista iskolarendszer létrehozása előtt.³³

Annak azonban, hogy az 1945-ös köznevelési reform vakfolt maradt, van egy másik fő oka is, ez pedig a korszak egyértelműen negatív megítélése. Az 1945 utáni történelem képe a rendszerváltás után túl gyorsan és differenciátlanul képződött meg. Az államszocializmussal kapcsolatban, elsősorban a hazai sztálinizmus és a forradalom utáni megtorlás vitathatatlan és tagadhatatlan bűnei miatt 1990 után gyors, egynemű és holisztikus ítélet született. Ez az ítélet nem igazán tett különbséget a máskülönben politikailag, közjogilag is jól leválasztható 1945 és 1948 közötti, valamint a kommunista hatalomátvétel utáni időszak között. Részletkutatások híján a politikatörténet-központú látásmód azzal érvelt, hogy a Vörös Hadsereg jelenléte és a Szovjetunió képviselőinek formatív szerepe eleve kizárta a demokrácia létrehozásának esélyét (ez az útfüggőség megerősítése), így a „demokratikus átmenet” vagy a „koalíciós időszak” kifejezések is illegitimé váltak. De biztos-e, hogy a politikai akaratképzés a társadalmi élet teljes területét, annak összes alrendszerét és az ebben élő emberek mentalitását, gondolkodását azonnal, hatékonyan eléri? Biztos-e, hogy a politikacentrikus látásmód jogosult egy komplex társadalomban egy-egy több-kevesebb autonómiával rendelkező „mező” exkluzív leírására?³⁴ A továbbiakban amellet fogok érvelni, hogy az újabb kutatások nyomán jól látható, korábban milyen egyoldalú képet festett a történelemtudomány. Az újabb, korszerű szempontokat érvényesítő, forráson nyugvó kutatások (Standeisky Éva, Kalmár Melinda, Baráth Magdolna) jóval differenciáltabb képet adnak a korszakról, érveim többnyire az ő eredményeikkel harmonizálnak.³⁵

A neveléstudomány területéről 1958-ban másodszer, s ezúttal végleg eltávolított Mérei Ferenc pedagógusnak, pszichológusnak 1971-ben nagy hatású könyve jelent meg, *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés* címmel. Amikor

„1945-ben régóta érlelődő tervek és szórványos próbálkozások alapján hozzáfogtam a nagyobb kiterjedésű szociometriai felméréshez, [...] a feladat világnézeti kiindulását tekintve egyértelmű volt: egy félfeudális, tekintélyelvű társadalomban kibontakoztatni

³² 1985. évi I. törvény az oktatásról. *Magyar Közlöny*, (1985) 19. sz. 461–492. A pedagógusként és szakpolitikusként is ismert Báthory tanulmánya e tárgyban rendkívül súlyos és jellegzetes félreértéseket tartalmaz, lásd: BATHORY, 1993. 27–33. Az 1945-ös köznevelési reformhoz hasonló egységes iskolarendszert Finnországban csak 1968-ban alakítottak ki. Az intézkedés okai között ugyanazok az érvek szerepeltek, mint a magyarországi esetben (antidemokratikusság, az egyenlőtlenségek figyelmen kívül hagyása, túl korai pályaválasztás stb.). (NYBERG, 1970. 21. Lásd még: SEBENYI, 1972. 25–27.)

³³ BERÉNYI-BERKOVITS-ERŐSS, 2008.

³⁴ Lásd: BOURDIEU, 1991. 3–46.

³⁵ E kérdéskört nem tárgyalhatjuk itt részletesebben. Lásd: BARÁTH, 2014; BARÁTH, 2017; KALMÁR, 2014; STANDEISKY, 2015.

a tömegek társadalmi alkotóerejét, felkutatni a demokratizmus gócait, ezeknek segítségével kifejleszteni, menetkész állapotba hozni a demokratikus közösségeket, amelyek a szocialista átalakulás hordozói lehetnek. [...] Azokban a csoportvizsgálatokban, amelyekkel 1945-ben munkatársaimmal együtt az új életet elkezdtük, a fő kérdésünk – nem mi találtuk ki, ezt sugallta a történelem, a magyar politikai átalakulás problémavilága – így hangzott: hogyan lehet demokratikus tapasztalatok nélkül, az együttes döntés gyakorlása nélkül felnőtt ifjúság társas mezőiben felkutatni és megerősíteni a közösségi cselekvést, az együttességet. Hogyan lehet nevelni és fejleszteni azt a motivációt, amelyből a szocializmus demokratizmusa fakadhat.”³⁶

Ez az akkor rendkívül korszerűnek számító ún. mikroszociológiai megközelítés ugyan megtöltötte az észak-amerikai és francia tudományos folyóiratok egy részét – Jacob Lévy Moreno, Georges Gurvitch, továbbá Mérei egyik évfolyamtársa, René Zazzo nevét érdemes itt megemlíteni –, Magyarországon úgyszólván ismeretlen maradt.³⁷ Mindössze Csécsy Imre és Csikós Mihály értő ismertetése vezette be őket a köztudatba az újraindított *Huszdik Században*.³⁸ Ám ha ennyire szűk körben dívott csak eme gondolat, hogyan hivatkozhatott rá Mérei Ferenc? Miért tekintette ezt a megközelítést megkerülhetetlennek, s miért a gyermekek világában vélte megtalálni a befolyástól mentes választott közösségi cselekvést és alkotást?

Az igazságosság elve a háború utáni Európában

Az I. világháborút követő években, az általános és titkos választójog bevezetésével, azzal, hogy egy bizonyos életkori census felett mindenkit választóvá, azaz politikai szubjektummá tettek, megérlelődött a gondolat, hogy a tudás újraelosztásának intézménye, az iskola is reformra szorul. Ha minden hibája ellenére a képviseleti demokráciát tekintjük a politikai akaratképzés legitim formájának, úgy nehéz lenne azzal az arisztokratikusnak tűnő érveléssel hitelteleníteni a választójog kiterjesztését, hogy a mégoly fontos közügyek illetéktelen „tudatlanok” kezébe kerülnek. Társadalmi mozgalmak és a nagy háború tapasztalatai nyomán ugyanis olyan társadalmi nagycsoportok is politikai szubjektummá váltak, mint a nők vagy a munkásság.³⁹ A közügyek feletti rendelkezés tehát nem a fehér, hímnemű, több-kevesebb vagyonnal rendelkező – valójában – kisebbség privilégiuma, hanem minden felnőtt állampolgár joga és kötelessége. A korszakban talán Mannheim Károly tudásszociológiája volt az első olyan kísérlet, mely számot vetett az alulról szerveződő demokratikus akaratképzés és a tudományos tudás újraelosztásának társadalmi technikái közötti összefüggésekkel. Egyfelől igyekezett rámutatni arra, hogy demokrácia nem létezhet a döntéshozatal teljessége nélkül, másfelől azt is hozzáfűzte, hogy ehhez egy komplex társadalomban tudásra van szükség.

³⁶ MÉREI, 1971. 147; 148.

³⁷ Lásd: MORENO, 1934; GURVITCH, 1947. 24–67; ZAZZO, 1949. 43–61.

³⁸ CSÉCSY, 1948; CSIKÓS, 1949.

³⁹ ROSANVALLON, 1992; ROSANVALLON, 1993; KEYSSAR, 2000.

„Az új az” – írja az 1932-ben –, „hogyan az akarat teljessége a modern kor szellemében csakugyan alulról teremthető meg. [...] Ha nem akarjuk, hogy ez az adottság, a modern társadalom építő, konstruktív kiegyensúlyozottságával »értelmi demokrácia« helyett »hangulat-demokráciára« vezessen, amelyben a legtöbben pillanatnyi hangulatok hatása alatt cselekszenek, akkor a demokráciával előbb vagy utóbb a tömegek felvilágosításának és iskolázásának kell párosulnia.”⁴⁰

A Mannheim által megfogalmazott, a köznevelés, a demokrácia és az egyenlőség eszméje mellett lándzsát törő fejtegetéseken túl, említsünk meg két példát. Az egyik a Mannheim által is látogatott londoni Moot-kör volt, melynek tevékenysége és ajánlásai nem hullottak terméketlen talajra, hisz részben ezekből építkezett az 1944-es *Education Act*.⁴¹ Szűkebb témánkra szorítkozva pedig megemlítenéd, hogy Mérei Ferenc párizsi professzora, Henri Wallon pszichológus, valamint a Paul Langevin fizikus által jegyzett, 1944-es tervezetének egyik legfontosabb alapelve szintén az igazságosság volt.⁴²

„Ennek” – írják – „két egyáltalában nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő oldala van: az egyenlőség és a különbözőség. Minden gyermeknek, bármilyen is legyen családi, társadalmi, nemzeti származása, egyenlő joga van a személyiségében rejlő lehetőségek maximális kifejlődésére. Ennek képességein kívül semmi más nem szabhat határt. A közoktatásnak tehát mindenki számára egyenlő fejlődési lehetőségeket kell nyújtania; mindenki számára meg kell nyitni a műveltséghez vezető utat; demokratizálódnia kell, nem annyira a szelekció alkalmazásával [...], mint inkább az egész nemzet kulturális szintjének állandó emelésével. Az igazságosságot az iskolában elv érvényesítése a közoktatás demokratizálása útján – a köz legnagyobb hasznára – mindenkit arra a helyre vezet, amelyet képességei jelölnek ki számára.”⁴³

Ha idekapcsoljuk a manheimi koncepciót a tudás újraelosztásáról, mint a demokratizálódás alapfeltételéről, akkor látnunk kell, hogy ez általánosnak mondható törekvés volt a háború utáni Európában; ez még akkor is lényeges, ha tudjuk, mindezenek akkor is komoly ellenzői voltak. Talán erre vonatkozott a magyar köznevelési reform egyik vezetőjének, Kiss Árpádnak az a kissé rejtélyes megjegyzése, miszerint *„kül- és belpolitikai okok tették szükségessé”* a közoktatás gyökeres reformját. Egy 1948-ban megjelent összefoglalóban megjegyzi, hogy a változás szellemi háttérát Decroly, Dewey, Claparède, Piaget, Montessori és mások jelentették, majd hozzáteszi, hogy *„a Szovjetunió és a weimari Németország számos kísérleti iskolája sem voltak ismeretlenek Magyarországon”*.⁴⁴

A magyar olvasó itt feltehetően összevonja a szemöldökét, mivel a demokratikus értékpolitika és a társadalmi igazságosság nem azok a fogalmak, amelyekkel

⁴⁰ MANNHEIM, 2000. 365. Lásd még: MANNHEIM, 1943; MANNHEIM, 1951. Magyarul mindkettőből részletek: MANNHEIM, 1999. 157–216; 217–279.

⁴¹ Lásd: *The Moot Papers*, 2010.

⁴² MÉREI, 1971. 21.

⁴³ *A Langevin–Wallon-tervezet*, 1966. 17–18. Lásd még: NAGY M., 2000. 74–81. Vö.: KAHN–GUTIERREZ, 2016.

⁴⁴ Kiss Á., 1948. 23.

a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországot értelmezni szoktuk. Persze a politikai döntéshozók primátusa a tárgyalt korszakban kétségtelen, de ez nem jelentheti automatikusan azt, hogy az egyes társadalmi alrendszerek, intézmények, szervezetek, a bennük dolgozó sok-sok ember (beleértve a kommunistákat és szimpatizánsaikat is), továbbá a fővárostól távolabb eső települések társadalma homogén módon kezelhetőek. Ezzel csak azt szeretném mondani, hogy a korszak kutatása, főleg a társadalmi alrendszerek területén, nem tart ott, hogy a politikai döntéshozatal exkluzív nézőpontjából az egész országra nézve érvényes általános véleményt lehessen kialakítani.

Új iskola – új társadalom: demokrácia és igazságosság

Ahogy fentebb említettük, a köznevelési reformot tartalmilag előkészítő, s annak megszervezésében komoly szerepet játszó Mérei Ferenc és Faragó László pro forma az MKP égisze alatt dolgozott, Kiss Árpád pedig a változás mellett álló elkötelezett polgári szakember volt, ám az általuk javasolt komplex reform jóformán nem kapcsolódott a szovjet neveléstudományhoz. Mind Mérei, mind Faragó Nyugat-Európában végezte egyetemi tanulmányait, előbbi egészen bizonyosan más mozgalmi kultúrát és baloldal-képet tett magáévá politikai szocializációja során, mint az itthon maradt barátai (akik 1945-ben kivétel nélkül, s nyilván nem véletlenül a Szociáldemokrata Párt mellett optáltak). A Mérei által javasolt program ugyanis egy a nyugati baloldalt általában jellemző demokráciaközpontú, emancipatorikus, az egyenlőség mellett lándzsát törő szocialista–szociáldemokrata program, melynek vajmi kevés köze volt a szovjet típusú neveléspolitikai elképzelésekhez. Sáska Géza egy összehasonlító jellegű írásában kimondatlanul is az oktatásról alkotott szemlélet rejtett ideológiai függőségéről beszél: közvetlenül 1945 után a központosítás és az állami szerepvállalás révén szavatolt igazságosság baloldali eszméje dívott, s csak 1980-as években bekövetkező neokonzervatív–neoliberális váltás nyomán váltak szitokszóvá a fenti kifejezések, melyeket a decentralizáció és a közszolgáltatásokból kivonuló állam eszméje váltott fel.⁴⁵

Kiss Árpád annak idején is hangot adott annak, hogy a demokrácia szempontjából nem volt szerencsés az, hogy az érzelmileg túlfűtött politikai aréna ellentmondást nem tűrően fogalmazta meg az új iskola ügyét, mely azonban nem pusztán ideológiai szinten volt megalapozva, de az akkori nemzetközi gyermeklélektani mint a nevelélméleti koncepciók is maximálisan támogatták.⁴⁶ Az 1945-ös köznevelési reformhoz persze egyik oldalt hiányzott a demokratikus legitimitás, hiszen a kormány, s főleg a szaktárca rendeletei nyomán alakult ki, pontosabban Kovács Máté, a VKM III. (oktatási) ügyosztályának munkatársa készítette elő. Ám a másik oldalt azonban azt sem felejtethjük el, hogy 1945-ben, a veszített háború után sem megfelelő békés körülmények, sem a tervezet széles körű demokratikus egyeztetéséhez szükséges gyakorlat nem volt meg az akkori Magyarországon.

⁴⁵ SÁSKA, 2001.

⁴⁶ Ezt a rendszerváltás után is alátámasztja például: ZÁTONYI, 2006. Vö. KELEMEN, 2002.

Knausz Imre monográfiája szerint az általános iskoláról szóló 1945-ös eszmecserék középpontjában nem is annyira az iskolai tárgyi tudás, ismeretszerzés vagy a képességfejlesztés állt, hanem a *jellemnevelés*, az új ember kialakításának igénye; ebben is konszenzus volt a kor politikusai és szakpolitikusi között.⁴⁷ Nem pusztán játék vagy behelyettesítés tehát az, hogy a „közoktatás” helyett a „köznevelés” kifejezést preferálta az akkori politikai elit: törekvésük magában foglalta azt, hogy a nevelés mindig értéktelített, míg a szaktárgyak oktatása (főleg a reáltárgyak esetében) eszmeileg semlegesebb. A nevelés lényege ebben az esetben túlmutat az ismeretek átadásán, oktatásán, s talán a – humboldti gyökerű – német *Bildung* fogalommal rokonítható, mely képzést, formálást, alakítást, művelést egyszerre jelent.⁴⁸ A másik közmegegyezésnek örvendő elem, folytatja Knausz okfejtését, az oktatás *nemzeti* jellegének hangsúlyozása, mely egyfelől a háborús vereségben és veszteségben megrendült öntudat rekonstrukciója volt, másfelől pedig annak sűrítése, gazdagítása a népi-paraszti tartalommal.

Az 1945-ben berendezkedő új, demokratikus rezsim még az oktatás világára szűkítve is rengeteg problémával küszködött. Egyértelműen pozitívum, hogy a két háború közötti tanügyi igazgatás monolit rendszerét megszüntetette a hatalom, s minden nehézség ellenére bevezetette az általános iskolát. Az Országos Köznevelési Tanács reprezentatív grémiuma támogatta az új iskola ügyét, elfogadta az átfogó és minden gyermeknek kijáró ingyenes oktatás elképzelését, ugyanakkor – a vallás- és lelkiismereti szabadság elvének megfelelően – érintetlenül hagyta a hitvallásos iskolák létét; mindazonáltal a modern felvilágosult államhoz méltó módon preferálja a laikus oktatást. A közoktatás terén az állam és az egyház a hosszú időtartamba íródó összefonódása, a kialakult hatalmi erőterek, privilégiumok várható átalakulása azonban látható módon még kisebb ügyekben is hatalmas sérelemként tűnt fel.⁴⁹

Mindmáig sokan az általános iskola ellen vetik, hogy kivitelezése elkapkodott volt, országos bajok és súlyos traumák között kellett létrehozni. Ez részben nyilvánvalóan igaz, de nem logisztikai képtelenségek sora jellemezte-e ezt az időszakot? Vajon kétségbe vonható-e az új világot és jövőt anticipáló általános iskola létrehozása egy olyan korszakban, amikor a szellemi és politikai elit új korszakot akart, s ennek egyik sarkalatos pontja a földreform mellett az új iskola volt? Az egységes tanterv és az új tankönyvek nyilvánvaló hiányán túl vajon pedagógiai és gyermeklélektani szempontból mennyire volt előkészítve a változás? Ha az Országos Köznevelési Tanács nem szakemberekből állt, akkor *tartalmilag* vajon *hol* és *hogyan* készült az új demokratikus iskola? A vonatkozó neveléstörténeti és oktatáspolitikai munkák megítélésem szerint mindeddig kevesebb figyelmet fordítottak arra, hogy hol és hogyan készül, tudományosan miképpen van megalapozva az új iskola és az új nevelés? Milyen tartalmi jegyei és jellegzetességei vannak mindennek? Így meglepően kevés közlemény tárgyalja az 1945-ben létesített, korábban már említett Székesfevárosi Neveléstudományi Intézet három éves fennállását és munkásságát.

⁴⁷ KNAUSZ, 1994.

⁴⁸ Lásd: HUMBOLDT, 1985. Ahogyan Fehér M. István értelmezi Humboldt *Bildung*-konceptcióját, az „nem csupán szaktudás, szakismeretek elsajátítása, de mindenekelőtt és elsősorban emberformálás”. FEHÉR M., 2009. 51.

⁴⁹ VÖ. NAGY P. T., 1992.

A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet mint laboratórium

A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet szerkezete (SZNI) és tevékenysége alig-alig tárgyalta a neveléstudományi vagy a pszichológiai szakirodalomban, noha távolról sem előzmények nélküli az intézmény. Elődjét, a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumot (FPSZ) Bárczy István liberális várospolitikus, polgármester, majd főpolgármester (1906–1919) fejlesztési elképzeléseinek köszönhetjük, neki köszönhetően nyílt meg az intézmény 1912-ben; célja a „továbbképzés folyamatos biztosítása” volt.

„Az iskolai munka tartalmi fejlesztését, az itt folyó oktatás színvonalának irányítását nagymértékben akadályozta, hogy ebben az időben az iskolák közvetlen felügyeletét a tanfelügyelőségek végezték, s ezek nem szakemberek kezében voltak, hanem jószerével jogászok irányították, akiknek kevés kivételtől eltekintve nem volt közelebbi kapcsolatuk a pedagógiával, még kevésbé a lenézett, lekezelt pedagógusokkal.”⁵⁰

Vagyis Bárczy arra törekedett, hogy központosítsa és szakmaivá tegye az iskolák pedagógiai felügyeletét, valamint arra, hogy gondoskodjon a gyakorló pedagógusok folyamatos tudományos továbbképzéséről. Már induláskor rendelkezett fizikai, pszichológiai és pedagógiai laboratóriummal, továbbá a Gyermektanulmányi Múzeum és a Pedagógiai Könyvtár segítette a munkát, mindemellett egy gyakorló iskola is kapcsolódott hozzá.⁵¹ A lélektani laboratórium lehetővé tette azt, hogy a tanító megismerkedjen a pszichológia és a pedagógia kapcsolatával; a kettő közötti viszonyt azonban nem pusztán elméletben hirdették, de plasztikussá tették a lélektani tételek pedagógiai alkalmazásának hatásait.⁵² Mivel a kezdetektől részt vett az FPSZ tudományos jellegének kimunkálásában a hazai gyermektanulmányozásban is fontos szerepet játszó Wessely Ödön, így korántsem meglepő, hogy az intézet nem érte be az oktatás szakmai felügyeletével és a továbbképzéssel, hanem a lélektani laborban komoly pszichológiai háttérkutatások folytak.

Az 1945 és 1948 között működő, bővített, átalakított SZNI is megérdemli, hogy szóljunk róla pár szót.⁵³ Az intézmény új nevét a háború után, a 90.246/1945–VII. sz. rendelet nyomán nyeri el: a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet azonban nemcsak szimpla névváltoztatás volt, hanem átszervezett, kibővített tevékenységi kört is hozott magával, vagyis a kiterjesztett hatókör kifejezte a fővárosnak azon igényét, hogy szakmailag támogassa az új politikai elit köznevelési ambícióit. A hivatkozott rendelet előkészítendő Budapest Székesfőváros polgármestere 90.169/1945–VII. számon (1945. augusztus 17.) a következőképpen rendelkezett:

„A korszerű nevelési kérdésekkel kapcsolatos problémák megoldása, az iskolák reformja, a tankönyvek kérdése, a tehetség- és képességvizsgálat, a pályaválasztás, az ifjúsági könyvtárak ügye stb. egy központi szerv felállítását tette szükségessé. Ezért a közoktatási ügyosztály előterjesztésére, véleményező, javaslattevő és végrehajtó hatáskörrel

⁵⁰ KÉTYI, 1979. 221.

⁵¹ CSER, 1988.

⁵² KÉTYI, 1979. 244.

⁵³ 90.246/1945. VII. szám, a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet szervezése. *Fővárosi Közlöny*, 56. (1945) 53. sz. 535.

Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetet állítom fel, s az Intézet vezetésével dr. Stolmár László igazgatót bízom meg. Az Intézet hatáskörébe tartozik a nevelés egész területéről való állandó tájékozottság megszerzése, adatgyűjtés és feldolgozás (statisztika) is. Felhívom dr. Stolmár László igazgató urat, hogy a Neveléstudományi Intézetet haladéktalanul szervezze meg és az intézet szervezetét, valamint az egyes szemináriumok részletes munkaprogramját, jóváhagyás végett mutassa be. Felhívom továbbá, hogy az intézet elhelyezésére, valamint az intézet működését biztosító alkalmazottak megbízására sürgős előterjesztést tegyen. [...] Megbízom dr. Stolmár László igazgató urat, hogy az iskola-reformokat előkészítő bizottságok munkálatait irányítsa. Erről dr. Szoboszlai Ferenc h. tanácsnok urat, a polgármesteri VII. ügyosztályt, a tankerületi főigazgatóságot és a budapesti tanfelügyelőséget, a felügyelő igazgató urakat, a községi iskolák vezetőit, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetét és dr. Stolmár László igazgató urat értesítem.”⁵⁴

Ha megnézzük Vas Zoltán polgármester budapesti hatókörű, 90.085/1945–VII. számú rendeletét, akkor jól látszik, hogy hangsúlyosan megjelenik benne a *szociális elem*. Nevezetesen az, hogy a nyolcosztályos iskolára, a kötelező és ingyenes köznevelésre alapvetően úgy tekintettek az új politikai mező szereplői (még ha nem is használja e kifejezéseket a szöveg), mely elősegíti a társadalmi mobilitást, esélyegyenlőséget biztosít a szegényebb társadalmi csoportból származó diákoknak is. Ez a mai oktatásszociológiai szempontból egyértelműen a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére tett utalás a korábbi oktatáspolitikai nyilatkozatokból nem, vagy csak részlegesen tűnik ki.

Ezért rendkívül fontos, hogy ezt a rosszhiszeműen nézve akár pusztán taktikainak tűnő megjegyzést alaposabban megvizsgáljuk. Egyrészt azért nem gondolnám, hogy egyszerűen taktikai húzás lenne, mert, mint látni fogjuk, komoly szakpolitikai érvek sora húzódik meg mögötte. Másrészt pedig azért érdemes görcső alá tenni a rendeletet, mert kontextusba helyezve megérthetjük belőle azt, hogy milyen az új rezsimnek a *szubjektumról* alkotott világképe. A neveléstudomány, a pszichológia, a pszichoterápia, a pszichiátria vagy a pszichoanalízis, vagyis – Nikolas Rose kifejezését átvéve – a pszi-tudományok emberképe ugyanis korántsem állandó és neutrális, hanem a társadalmi valóságot szabályozó politikai, társadalompolitikai, kulturális, esztétikai stb. normákkal együtt változik. A pszi-tudományok (*psy disciplines*) kapcsán Rose amellett tör lándzsát, hogy e tudományszakoknak az emberről alkotott világképe korántsem semleges jószág, sőt éppenséggel ezer szállal kapcsolódik ahhoz az uralomgyakorlási formához, melyet Michel Foucault *gouvernementalité*-nek nevezett.⁵⁵ A pszi-tudományok emberképe, szűkítve például a lelki higiéné vagy a kreativitás fogalmairól való gondolkodás, továbbá az oktatás és nevelés funkciójának, helyének a kérdése tehát nem pusztán szaktudományos probléma, hanem összefügg a mindenkor hatalomnak a szubjektumról alkotott képével.⁵⁶ Vagyis eme tudományos elképzelések például „a” gyermekről igenis ideologikusak, amennyiben rezonálnak saját koruk társas-társadalmi értékvilágára, ugyanakkor formálják, alakítják is azt. Annak a neveléspolitikai fordulathoz

⁵⁴ Budapest Főváros Levéltára VIII.761. 8. d. 90.169/1945 – VII. sz. (1945. augusztus 17.).

⁵⁵ ROSE, 1999.

⁵⁶ KOVÁI, 2016.

a középpontjában, mely az 1945 utáni néhány évben megindult a *gyermek*, az *iskola*, a *politikai és társadalmi egyenlőtlenségek* elleni küzdelem állt a középpontjában. Jóllehet már korábban is bőven találhatunk a gyermekközpontségére példát, ám eddig nem volt olyan oktatáspolitikai, mely a fentebbi fogalmak közötti viszonyt ilyen radikálisan újragondolta volna.⁵⁷

Méreseinek az első hosszabb, az általános iskola súlyát, fontosságát tárgyaló cikke 1947 januárjában jelenik meg a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete tudományos szakfolyóiratában, az *Embernevelésben*. Már a felütésből látható, hogy a közlemény félúton áll a szaktudományos érvelés és az új köznevelést támadók elleni filippika között. Az általános iskola bírálói ugyanis leggyakrabban a minőségi elvre hivatkoznak, s azt kifogásolják, hogy az általános iskola *egységes oktatása* nivellálni törekszik az egyéni különbségeket, vagyis egy szintre akarja hozni a gyermekeket, nem törődve az adottságokkal. Az azonos tananyagot, azonos tempóban, azonos módszerekkel kell elsajátítani, mintha egy adott korosztályban mindenkinek azonos lenne az érdeklődése, a ritmusa, a felfogóképessége stb. Egyszerűbben fogalmazva azért tartják károsnak az egységes oktatást, mert attól tartanak, hogy a gyengébb képességűek visszatartják a tehetségesebb gyerekeket, vagyis az iskola akarva-akaratlanul *lefelé uniformizál*.

Mérei mellett érvel, hogy a nyolcosztályos általános iskola *a priori* azért jó, mert megszüntette a magyar iskolarendszernek azt a kényszerét, hogy a gyermek 10 éves korban válasszon a népiskola, a polgári és a gimnázium között. Ez a felnőttkori életét determináló választás azonban nem a képességek, nem az érdeklődés iránya és nem is az értelmi színvonal figyelembe vételével történt, hanem többnyire a szülők döntése volt. A három iskolatípus, tehát a népiskola, a polgári és a gimnázium különbsége két szempont szerint írható le:

„1. A képesítés, amit 14 éves korban nyújtanak. Ezzel azonban már 10 éves korban elhatárolják, hogy a gyerekeknek egy kisebb része a legmagasabb végzettséget is megszerezheti, egy nagyobb részük már csak felső szakképzésben részesülhet, a legnagyobb részük előtt pedig 14 éves korban lezárul a továbbképzés lehetősége. 2. A társadalmi összetétel, vagyis, hogy milyen rétegekből kerülnek ki e három iskolatípus tanulói. Erre vonatkozólag rendelkezésünkre áll a következő táblázat, amely azt mutatja, hogy 1945-ben Budapesten, hogy oszlanak meg a tanulók a gimnázium és a polgári negyedik és a népiskola nyolcadik osztálya között a szülők foglalkozása szerint.”⁵⁸

	Gimnázium IV. o.	Polgári IV. o.	Népiskola VIII.	Budapest kereső lakosságának megoszlása
Tisztviselő	37	10	3	12
Egyéb értelmiségi (orvos, ügyvéd)	24	1	0	3
Önálló dolgozó (kisiparos, kertész)	9	44	42	17
Munkás	6	36	50	60
Egyéb	4	1	0	3

⁵⁷ Vö. SÁSKA, 2004. A cikkben nem érintett nem-marxista skandináv szocializmus társadalomképére lásd például: CASTLES, 1978.

⁵⁸ MÉREI, 1947a.

1945 előtt a három iskolatípus valamelyikének a választásában a származás, a társadalmi helyzet döntött. Ahogyan évtizedekkel később – a francia iskolapszichológia eredményeiből kiindulva – Pierre Bourdieu oktatásszociológiája kimutatta, leginkább az iskolarendszer a felelős a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséért, amennyiben az iskolatípus választása, az előmenetel sikeressége szinte elválaszthatatlan a család osztályhelyzetétől, vagyis a kulturális, a társadalmi és a gazdasági tőkével való felszereltségüktől, valamint a tőkekonverziós képességétől.⁵⁹ A hazai iskolarendszer a társadalmi tagozódás tekintetében elitista, Mérei szótárában „rendi jellegű” volt, amennyiben a legmagasabb képesítést nyújtó gimnáziumba a szegény családok gyermekei az összlakosságban való arányuk egytizedét kitevő számban jártak. Ezek az adatok alátámasztják azok felfogását, akik a régi típusú gimnáziumot „úri iskolának” tekintik és az általános iskolában a demokratizálás előfeltételét látják.

Munkamegosztás, csoportmunka, önkormányzatiság

Ez tehát az egyenlősítő általános iskola bevezetésének társadalompolitikai és politikai oka. Az első a társadalmi mobilitást szorgalmazza, amennyiben az iskolarendszer szavatolja azt, hogy a gyermek felfelé tudjon lépni a társadalmi hierarchiában, a második pedig a korábban Mannheim által is javasolt szempontokat foglalja magában, nevezetesen a tudáshoz való egyenlő hozzáférés jogát, továbbá a tudás demokratizáló hatását, mely végső soron a tömegdemokrácia meggyökerezésének fundamentuma. Mérei érvrendszerének következő mozzanata már szorosabban kapcsolódik szakmai ethoszához. Ugyanis a fejlődéslélektan tapasztalata azt mutatja, hogy mind az alkat, mind a személyiségstruktúra 14–16 éves korig számtalan változáson megy át.

*„Elenyészően kicsi a valószínűsége annak, hogy a 10. életévben mutatkozó konstitúcióban a serdülése zártáig ne történjék olyan változás, amely 10 éves korban előre nem látható. Ugyanez áll a készségek arányára is. [...] A folyamatban lévő magyar iskolareform elvi célkitűzése: az embernevelés. Ez a készségek harmonikus és sokirányú kiművelését jelenti.”*⁶⁰

Az embernevelés programja tehát arra épül, hogy a későbbi életét megalapozó iskola választása valóban a gyermek, s nem a szülők joga és lehetősége legyen. A 4+8-as rendszerben épp a Mérei által bírált, a fejlődéslélektan számára módfelett problematikus 10. életévben kell és lehet iskolát választani, tehát a legrosszabb pillanatban, amennyiben a gyermeki intelligencia, valamint a készségek nem érték el azt a szintet, ahol a döntés valóban előkészíti, segíti a felnőtt életet.

Az általános iskolai akkori ellenzői – leginkább Szombatfalvy György tanügyi főtanácsos – rendszerint azt az érvet hozzák fel, hogy az egységes nevelés nem

⁵⁹ BOURDIEU–PASSERON, 1964; BOURDIEU–PASSERON, 1970.

⁶⁰ MÉREI, 1947a. 20; 22.

veszi tekintetbe az eltérő képességű gyermekek szempontjait.⁶¹ Mérei szerint felesleges azon aggódni, hogy az átlagos vagy gyengébb képességűek visszahúzzák a legjobbakat, s így nem képződik újra az elit, hisz az iskolai munka – az egyetemekhez hasonlóan – differenciál, vagyis a képességek megmutatkozhatnak, ezt nem akadályozza az általános iskola. Másképpen fogalmazva, ez nem az iskolatípus problémája, hanem az oktatás *módszertanának* kérdése.⁶² A valóban észlelhető színvonalkülönbség problémájának pedagógiai megoldása nem az elit kiemelése, izolálása, hanem az iskolai élet átalakítása. Így az általános iskola bevezetése nem merülhet ki annyiban, hogy ugyanabba az épületbe járnak azok a gyerekek, akik korábban három különbözőt látogattak.

*„Az általános iskola új típusú iskola s így módszerének is alapjaiban újnak kell lenni. Ez a megújulás az életszerűség irányába mutat. Mint a valóságos életben, itt is különböző színvonalúak vannak együtt. Ennek feltétele a munkamegosztás. Munkamegosztás csak ott lehet, ahol együttes csoportos munka van. A színvonal-különbségekből fakadó nehézségeket az általános iskola csak akkor tudja áthidalni, ha a csoport-munka módszere és az önkormányzati rendszer felé fejlődik. Csak ezen a módon biztosíthatja a képességtöbblettel rendelkezők számára a teljesítmény-többlet lehetőségét és az alacsonyabb szintre való nivellálás elkerülését. Az általános iskola felépítésében és módszereiben alkalmas különböző típusú és különböző színvonalú tanulók befogadására az uniformizálás és a nivellálás veszélye nélkül. A szabadon választott tárgyak az irányulási különbözőségek, az önkormányzati rendszer és a csoportmunka pedig színvonalbeli eltérések továbbfejlesztő feloldását biztosítja.”*⁶³

Azért volt szükséges hosszabban idézni Mérei érvelését, mert közvetlenül a háború után, az iskola és a gyermek társas szempontú fejlődéslélektani összefüggésében kiváltképpen fontos dolgokat mond ki. Az egyik a „munkamegosztás” gondolata, melyet előfeltételez az, hogy az iskolai osztályokat „kiscsoportokra” kell bontani, és ezeknek a kiscsoportoknak a működését az „önkormányzatiság”, vagyis a közösen született demokratikus döntés felelősségét racionalizáló módszer felé kell fejleszteni.⁶⁴ A szociálpszichológia és a társas szempontú gyermeklélektan ugyanis azt hangsúlyozza, hogy biológiai szempontból a készségek és a képességek egyenletesen oszlanak el, így a nevelésnek és az oktatásnak *kulcsszerepe* van a gyermeki értelem kibontásában, fejlesztésében. Márpedig ha kulcsszerepe van, akkor a modern állam oktatási intézményeinek (az óvodától és az iskoláktól az óvónők és a tanárok képzéséig) tartalmi fejlesztése és intézményi fenntartása döntő politikai szempont. Egyszerűbben fogalmazva, a fentebb hosszabban idézett, az általános iskola bevezetése mellett szociális szempontból is érvelő polgármesteri határozat, még ha magából a textusból ez nem is derül ki, ezt a komplex igényt fejezi ki. E törekvés szakpolitikai hátterének jelentős részét pedig a SZNI adja;

⁶¹ Szombatfalvy maga is részt vett a köznevelés reformjának egyes részeiben, például a tanárok átképzésében. Lásd: SIMON, 1965. 396–397. Tanár-átképző tanfolyam 1945 nyarán. Cikkreire lásd például: SZOMBATFALVY, 1946; SZOMBATFALVY, 1947.

⁶² LUKÁCS, 1947.

⁶³ MÉREI, 1947a. 23–24.

⁶⁴ KISS T., 1947.

ennek az intézetnek a fővárosi politikai támogatás miatt nem kell olyan ellenállással küzdenie, mint a Vallás- és Köznevelési Minisztériumnak vagy az Országos Köznevelési Tanácsnak, ily módon az SZNI egyfajta köznevelési és pszichológiai laboratóriumnak is tekinthetjük, ahol az új politika a szaktudományokon keresztül dolgozza ki, formálja meg emberképét. A Főpolgármesteri Hivatalban Szoboszlai Ferenc vezeti a VII. köznevelési ügyosztályt, aki maximálisan támogatja a szcéna átszervezését, fejlesztését.

„A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet [...] célja, a tudományos pedagógiai munkásság mellett, a fővárosi nevelésügy alakulásának állandó figyelése és ennek alapján tanácsadás a főváros iskolapolitikájának irányításához. Olyan szerv ez, amely egyúttal módot és eszközt nyújt a székesfővárosi pedagógusok továbbképzésére. Mintaiskolája, könyvtára, munkaprogramja egyaránt alkalmassá teszik arra, hogy célját hiánytalanul megvalósítsa. Ebben az intézményben iskolapolitikai intézet, pedagógusok továbbképzését szolgáló pedagógiai szeminárium, gyermektanulmányi osztállyal, képességvizsgálati és pályaválasztási tanácsadóval, valamint kísérleti iskolával kibővített lélektani intézet, fizikai-, biológiai-, valamint föld- és néprajzi laboratóriumok, rajz- és kézimunkaosztályok nyernek elhelyezést. Feladata szakfolyóiratok kiadása, állandó és időszakos didaktikai kiállítások rendezése, vele szoros kapcsolatban működik a bemutató óvoda, valamint általános és középiskola. [...] A köznevelési és a korszerű szociálpolitika szoros összehangolását tanúsítja az a székesfőváros által már megvalósított nevelésiügyi újítás [...]. E sorok írása közben már megvalósult a tandíj és a beiratkozási díj eltörlése a székesfőváros összes iskoláiban. Az igazi demokráciának természetszerű velejárójaként, a székesfővárosnál már beállott az a helyzet, hogy a kultúrát minden rája szomszédos tanuló pénzbeli térítés nélkül kaphatja, s így a nincstelen dolgozók gyermekei sem szenvedhetnek hátrányt a pénzszerző és birtokló osztályokkal szemben. Megemlítjük, hogy a rászoruló tanulók részére ingyen adunk tankönyveket és tanszereket.”⁶⁵

Szoboszlai nemegyszer jegyezh közleményt valamelyik pedagógiai lapban, s cikkei a politikai oldaláról egyértelműen támogatják a köznevelés baloldali átszervezését, áthangolását.⁶⁶ Budapest és az SZNI azért is érdekes, mert mint a fentebb idézett cikk szerzője megjegyzi, az 1947–1948-as tanévre a fővárosban befejeződött az általános iskolai rendszerre történő átállás. Az egykori tanítványával jó kapcsolatot ápoló Stelmár László szervezőmunkájának köszönhetően 1945 őszére kialakul az új, kibővített feladatkörrel működő Neveléstudományi Intézet szervezete. Témánk szempontjából az SZNI azért is rendkívül fontos, mert ennek az egyik osztályaként működő Lélektani Intézetében készítette el munkatársai és tanítványai segítségével Mérei Ferenc azokat a társas szempontú gyermeklélektani kutatásait, melyek egyrészt tudományos pályafutásának talán legnagyobb hatást kiváltó műveit foglalják magukban. Másfelől pedig e vizsgálatok az új iskola belső, tartalmi működés módjára vonatkoztak, melyekben az iskolát nem pusztán oktatáspolitikai döntések végrehajtási helyszínének tekintette Mérei, hanem komplex, jövőt formáló közegnek, melyben a gyermek szempontja (képességei, ambíciói, kreativitása stb.),

⁶⁵ DR. SZOBOSZLAY, 1946.

⁶⁶ Lásd: DR. SZOBOSZLAY, 1945.

a nevelés hatékonysága és demokratikus jellege, továbbá a megfelelő mentálhigiénés környezet kitüntetett szereppel bírtak.

A gyermek világnézete és a demokrácia mint kultúra

Mérei már ekkor is hangot adott annak, hogy az intézményrendszer önmagában kevés, ha nem egészül ki a társadalmi mobilitás és a kulturális hozzáférés esélyével, vagyis az egyenlőtlenségek csökkentése radikálisan javítja a demokrácia meggyökeresedésének esélyeit. A *gyermek világnézete* című kismonográfiájának megszületése nem választható tehát el attól a fejlődési ívtől, melynek legfontosabb pontjait a párizsi egyetemi évek és az 1935-ös hazatérést követő közleményei jelentették.⁶⁷ A gyermeki világ sajátos, autonóm belső logikáját finoman feltáró Mérei-szövegek rámutatnak arra: a gyermek ítéletei, okfejtései a valóság különös minőségű átélésében, tapasztalatában rejlenek.

„A gyerekek világa nem abban különbözik a felnőttek világától – írja –, hogy méretei kisebbek, határai szűkebbek, lehetőségei zártabbak. Nem abban, hogy kevesebb, gyengébb, vagy tudatlanabb, hanem abban, hogy szerkezetében, törvényszerűségeiben más. A különbség nem mennyiségi, hanem minőségi. A gyermek világa nem hiányos felnőtt világ, élete nem hézagos felnőtt élet: önkörében teljes világ ez és csorbitatlan egészet alkot, sajátos törvényszerűségekkal és sajátos valóságokkal. [...] Eredményes csak az a nevelési befolyás lehet, amely számol a gyermeki világgal, mint sajátos realitással. A felvilágosodás korának társadalombölcselei vetették fel ezt a gondolatot, ami ott lappangott a múlt század minden haladó szellemű pedagógiai áramlata mögött.”⁶⁸

A gyermeki világ lényegévé, legfőbb vonásává és belső logikájához vezető úttá lényegül a játék praxisa, melyet nem valamilyen különálló cselekvésként értelmez Mérei, hanem olyasminek, mely minden tevékenységét átszövi, átítatja – vagyis a játék nem külsődleges eszköz, hanem maga a gyermeki cselekvés. A gyermek fogalma egyfelől tudományos tárgy lesz, mely a pszichológia és a pedagógia érdeklődésének kereszteződésében helyezkedik el, másfelől azonban a tudományos kutatás ebbéli tevékenysége mindig valamiféle társadalomjobbító teleológiát kap. A korszerű nevelés leglényegesebb eleme tehát a gyermeki világ tiszteletben tartása. Ha nem értjük meg annak sajátosságát, belső logikáját, úgy a nevelés: idomítássá válik. Okfejtését oda futtatja ki, hogy a közösségi, nevelési, normaképzési szint az az elsődleges szintér, mely a gyermeket akaratlanul is megtanítja a körülötte lévő absztrakt fogalom, azaz a társadalom szabályaira. A gyermeki világ tiszteletében és megértő formálásában *demokratikus garanciákat* lát: amit kiskorában közösségi szinten megtanul a gyermek, azt felnőttként komplexebb, társadalmi-politikai szinten alkalmazni, sőt kamatoztatni fogja.

Mérei a játék minőségi átalakulásán keresztül (rajzolás, gombozás, gyűjtés, társasjátékok, bandázás) a gyermeki értelem fejlődését és a gyermeki lét társasságát

⁶⁷ Bővebben: K. HORVÁTH, 2021a. 226–254.

⁶⁸ MÉREI, 1945. 6.

vizsgálta. Az 5–6 éves gyermek már képes szabályhoz kötött játékok játszására, ám megmarad annak egocentrikus formájánál (ennek ideáltípusa a „csoportos magány” jellegű falka), s csak 7–10 éves kortól jellemző a valódi együttműködés, ezen belül pedig a 9. év a fordulópont. Ekkortól a játék kezd munkává, alkotássá formálódni, kialakul benne a létrehozás igénye és öröme. Tehát nemcsak az oktatás során kapott minták, modellek formálják, hanem a saját gyermeki szempontjából újra is alkotja a szabályokat, segítve ezzel azok habituálissá válását. A szocializáció szempontjából ezt azért tartja perdöntőnek Mérei, mert a gyermektársadalmakban felgyülemelő társas, közösségalkotó energia *választott cselekvésként* nyilvánul meg. Ez tudatos szabályalkotással társul, s az ebben való részvétel hozzásegít a közösségi szellem, a később kidolgozott *együttesség* megéléséhez: kialakul az építő jellegű, kooperatív „mi” tudat.⁶⁹ A csoportalakítás, intézményszervezés, közösségi szellem, választás és a törvényesség tehát olyan tulajdonságok, elsajátított képességek, melyekre a demokratikus állampolgári nevelésnek szüksége van, így kézenfekvő módon kínálkozik az, hogy ami spontán módon megvan a gyermektársadalomban, azt a demokratikus társadalom nevelése tudatosan átemelje.

A demokratikus iskola mint sziszifuszi vállalkozás

Így a gyermekek társadalma a gyermekközpontú, demokratikus iskola szabályával, ugyanakkor spontaneitásával és önkéntességével a társadalom demokratikus nevelésének modelljévé lényegült Mérei Ferenc szemléletében. Dacára annak, hogy 1947-től Mérei szakemberként az MKP égisze alatt dolgozott, szakpolitikai programja egyértelműen a nyugati típusú szocialista-szociáldemokrata neveléspolitikai elveket tükrözték (demokratikus szellem, nem-hierarchikus szerveződés, csoportmunka, társadalmi igazságosság). A *Szabadságról* című esszéjében fogalmazott úgy Márkus György, hogy a

„modern világban vált először lehetségessé a történelem során [...] küzdeni az autonóm cselekvés elemi feltételeinek egyenlőtlensége ellen – és ezt a minden embert megillető és oszthatatlan egyetemes szabadság illuzórikus eszméjének nevében tehetjük meg. [...] A modern világ története nem egyéb, mint folyvást megújuló kísérlet, hogy lépésről-lépésre kiküszöbölve különféle partikuláris korlátokat, igazságtalanságokat és sérelmeket, előrehaladjunk ennek az ideának a megvalósítása felé, amely úgy távolodik tőlünk, ahogy mi közelítünk hozzá [...]. Modern világunk addig marad fenn, ameddig képes folytatni ezt a sziszifuszi vállalkozást.”⁷⁰

1948 őszén a Magyar Dolgozók Pártja Mérei Ferencet nevezi ki az Országos Neveléstudományi Intézet élére, s a politikai arénában kevésbé tájékozott pszichológus titkon abban reménykedik, hogy közeli munkatársaival az új helyen folytatni tudják eddigi munkájukat. Ez a szakpolitikai vakhit nem vette észre, vagy ha észrevette, nem számolt azzal, hogy a szovjetizálás következtében radikálisan megváltozó

⁶⁹ MÉREI, 1947b. Egy évre rá változatlan kiadásban újra megjelent a kötet.

⁷⁰ MÁRKUS, 1997.

helyzetben tudományos autonómiája is jelentősen csökkent. Hiába Mérei az ONI főigazgatója, gyorsan fogyni kezd körülötte a levegő, az ÁVH 1949-től munkahelyén is megfigyelteti, egyes munkatársai jelentenek róla, melynek következtében 1950 kora tavaszán, a fentebb említett pedológiai határozat nyomán elbocsátják. Rövid, 1956-os rehabilitációját nem tekintve Mérei Ferenc érdemben soha nem térhetett vissza a neveléstudomány területére. A tanulmány elején bemutatott játszóutcák rendszere formailag ugyan emlékeztet az 1945 után megkezdett, s 1950 után leállított gyermekközponitú pedagógiai programra, szakemberek híján tartalmát gyorsan elvesztette, s átkerült a fegyelmező társadalom felügyeleti logikájába, majd 1963-ban végleg megszüntették. Az azonban, hogy a gyermek szabad választásain alapuló demokratikus és igazságos iskola, nem valósult meg sem 1956, sem 1989 után, már igazán nem Mérei Ferenc hibája. Az 1945-ös köznevelési reform tehát hatalmi szóval véget ért, de örökre befejezetlen maradt. Múltunk ismerete abból a szempontból is hasznos lehet, hogy a jelenlegi mély köznevelési válságban ötleteket merítsen az utókor a majdani lehetséges folytatáshoz vagy gyökeres újrakezdéshez.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

BFL	Budapest Főváros Levéltára
VIII.761.	Fővárosi Pedagógiai Szeminárium iratai, 8. doboz, 10. doboz.
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,
M-KS-276-53-48.	
ő. e	MDP Politikai Bizottság

Sajtó

Autó-Motor
Délmagyarország
Filmhíradó
Fővárosi Közlöny
Magyar Közlöny
Magyar Nemzet
Népszava
Szólnok Megyei Néplap

Nyomtatott források és szakirodalom

ALEXANDER

- 2016 ALEXANDER, Karl and MORGAN, Stephen L.: The Coleman Report at Fifty: Its Legacy and Implications for Future Research on Equality of Opportunity. *RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, 2. (2016) 5. sz. 1-16.

ANDERSON

- 1979 ANDERSON, Perry: *Considerations on Western Marxism*. London, Verso, 1979.

A Langevin-Wallon tervezet

- 1966 *A Langevin-Wallon-tervezet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1966.

A Magyar Dolgozók Pártja

- 1951 *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*. Budapest, Szikra, 1951. 175–181.

BARÁTH

- 2014 BARÁTH Magdolna: Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról. In: Uő.: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, Gondolat, 2014. 21–40.
- 2017 BARÁTH Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2017.

BÁTHORY

- 1993 BÁTHORY Zoltán: Az „északi” modell hatása a magyar oktatásügyi reformokra. *Iskolakultúra*, 3. (1993) 12. sz. 27–33.

BERÉNYI-BERKOVITS-ERŐSS

- 2008 BERÉNYI Eszter – BERKOVITS Balázs – ERŐSS Gábor: *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*. Budapest, Gondolat, 2008.

BOURDIEU

- 1991 BOURDIEU, Pierre: Le champ littéraire. *Actes de la recherche en sciences sociales*, (1991) 89. sz. 3–46.

BOURDIEU-PASSERON

- 1964 BOURDIEU, Pierre – PASSERON, Jean-Claude: *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Paris, Minuit, 1964.
- 1970 BOURDIEU, Pierre – PASSERON, Jean-Claude: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris, Minuit, 1970.

CASTLES

- 1978 CASTLES, Francis G.: *The Social Democratic Image of Society. A Study of the Achievements and Origins of Scandinavian Social Democracy in Comparative Perspective*. London, Routledge and Kegan Paul, 1978.

COLEMAN

- 1966 COLEMAN, James S.: *Equality of Educational Opportunity*. Washington, US Department of Health, Education and Welfare, Office of Education, 1966.

CSÉCSY

- 1948 CSÉCSY Imre: Mikroszociológia és szociometria. *Husadik Század Társadalomtudományi és Politikai Szemle*, 36. (1948) 216–221.

CSER

- 1988 CSER János: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma szervezetének kialakulása. In: *Tanulmányok a pszichológia hazai gyakorlati alkalmazásának múltjáról*. Szerk.: KISS György. Budapest, BME Mérnöktovábbképző Intézete, 1988. 116–121.

CSIKÓS

- 1949 CSIKÓS Mihály: Társadalmi kapcsolatok képe számokban. *Husadik Század Társadalomtudományi és Politikai Szemle*, 37. (1949) 5. sz. 385–386.

DR. SZOBOSZLAY

- 1945 DR. SZOBOSZLAY Ferenc: Mit vár a főváros a Pedagógusok Szabad Szakszervezetétől? *Embernevelés*, 1. (1945. szeptember-október) 1–2. sz. 40–45.
- 1946 DR. SZOBOSZLAY Ferenc: Budapest a magyar közoktatásban. *Köznevelés*, 2. (1946) 24. sz. 1–3.

ELIAS

- 1987 ELIAS, Norbert: The Retreat of Sociologists into the Present. *Theory, Culture & Society*, 4. (1987) 2–3. sz. 223–247.

FEHÉR M.

- 2009 FEHÉR M. István: Az egyetem humboldti eszméje. In: *Jacques Derrida szakmai hitvallása*. Szerk.: ORBÁN Jolán. Veszprém, [K. n.], 47–57. (*Iskolakultúra-könyvek*)

GURVITCH

- 1947 GURVITCH, Georges: Microsociologie et sociométrie. *Cahiers internationaux de sociologie*, (1947) 3. sz. 24–67

HERRNSTEIN-MURRAY

- 1994 HERRNSTEIN, Richard J. – MURRAY, Charles: *The Bell Curve. Intelligence and Class Structure in American Life*. New York, NY, The Free Press, 1994.

HORVÁTH

- 2000 HORVÁTH Sándor: A parasztság életmódváltozása Sztálinvárosban. *Mozgó Világ*, 26. (2000) 6. sz. 30–40.

HUMBOLDT

- 1985 HUMBOLDT, Wilhelm von: A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről. In: *Wilhelm von Humboldt válogatott írásai*. Ford.: RAJNAI László. Szerk.: TELEGI Zsigmond – ARA-KOVÁCS Attila. Budapest, Európa Könyvkiadó, 247–267.

JENSEN

- 1969 JENSEN, Arthur R.: How much can we boost IQ and scholastic achievement? *Harvard Educational Review*, 39. (1969) 1. sz. 1–123.

KAHN–GUTIERREZ

- 2016 KAHN, Pierre – GUTIERREZ, Laurent: *Le Plan Langevin–Wallon. Histoire et actualité d'une réforme de l'enseignement*. Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 2016.

KALMÁR

- 2014 KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest, Osiris, 2014.

KELEMEN

- 2002 KELEMEN Elemér: A magyar oktatási törvényhozás története. In: *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum, 2002. 17–70.

KELLER

- 2008 KELLER, Johannes: A gének, amelyekben bízunk. A pszichológiai esszencializmus biológiai komponense és hatása a társas megismerésre. In: *Rasszizmus a tudományban*. Szerk.: KENDE Anna – VAJDA Róza. Budapest, Napvilág, 2008. 199–231.

KÉTYI

- 1979 KÉTYI Andrásné: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium megalakulása. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1978*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1979. 217–249.

KEYSSAR

- 2000 KEYSSAR, Alexander: *The Right to Vote. The Contested History of Democracy in the United States*. New York, NY, Basic Books, 2000.

K. HORVÁTH

- 2021a K. HORVÁTH Zsolt: *Mérei Ferenc*. I. kötet. *Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945*. Budapest, Korall, 2021.
- 2021b K. HORVÁTH Zsolt: *Mérei Ferenc*. II. kötet. *Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986*. Budapest, Korall, 2021.

KISS Á.

- 1948 KISS Árpád: A magyar köznevelési reform. In: *A Köznevelés Évkönyve*. Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1948. 23–48.

KISS T.

- 1947 KISS Tihamér: A különösen tehetségesek nevelése az általános iskolában. *Embernevelés*, 3. (1947) 9. sz. 399–403.

KNAUSZ

- 1944 KNAUSZ Imre: *A közoktatás Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, 1994. Kandidátusi értekezés.

KOVAI

- 2016 KOVAI Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*. Budapest, KRE – L'Harmattan, 2016.

LAKATOS

- 2008 LAKATOS László: Biológiai imperializmus. In: *Modern szociológiai paradigmák*. Szerk.: NÉMEDI Dénes. Budapest, Napvilág, 2008. 157–202.

LATOUR

- 1999 LATOUR, Bruno: *Sohasem voltunk moderneek*. Budapest, Osiris, 1999.

LENKEI

- 1947 LENKEI Andorné: Miből lesz a demokrata? Séta egy stockholmi játszótéren. *Szívárvány*, 2. (1947) 23. sz. 11.

LORIGA

- 1991 LORIGA, Sabina: *Soldats. Un laboratoire disciplinaire: l'armée piémontaise au 18e siècle*. Paris, Menthath, 1991.

MAKARENKO

- 1973 MAKARENKO, Anton: *Pedagógiai hősköltemény. Az új ember kovácsa*. Uzsgorod-Budapest, Kárpát – Európa, 1973.

MANNHEIM

- 1943 MANNHEIM, Karl: *Diagnosis of Our Time. Wartime Essays of a Sociologist*. London, Routledge – Kegan Paul, 1943.
- 1951 MANNHEIM, Karl: *Freedom, Power and Democratic Planning*. London, Routledge – Kegan Paul, 1951.
- 1999 MANNHEIM Károly: Korunk diagnózisa; Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés. In: FELKAI Gábor: *Mannheim Károly*. Budapest, Új Mandátum, 1999. 157–216; 217–279.
- 2000 MANNHEIM Károly: A jelenkori szociológia feladatai. In: Uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2000. 345–379.

MÁRKUS

- 1997 MÁRKUS György: A szabadságról. *Beszélő*, 3. folyam, 2. (1997) 8–9. sz. 28.

MASSEY

- 2013 MASSEY, Doreen: Neoliberalism has hijacked our vocabulary. *The Guardian*, (2013. június 11.)
<https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/jun/11/neoliberalism-hijacked-vocabulary> (Utolsó letöltés: 2024. november 11.)

MÉREI

- 1945 MÉREI Ferenc: *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány.* Budapest, Anonymus, 1945.
- 1947a MÉREI Ferenc: A minőségi elv és az általános iskola. *Embernevelés*, 3. (1947) 1. sz. 19–24.
- 1947b MÉREI Ferenc: *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken.* Budapest, Officina, 1947.
- 1971 MÉREI Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés.* Budapest, KJK, 1971.

MORENO

- 1934 MORENO, Jacob Lévy: *Who Shall Survive? A New Approach to the Problem of Human Interrelations.* Washington D. C., Nervous and Mental Disease Publishing, 1934.

NAGY M.

- 2000 NAGY Mária: A Langevin–Wallon-tervezet francia- és magyarországi fogadtatása. In: *Hatszáz év neveléstörténetéből. Neveléstörténeti tanulmányok, 1997–1998.* Szerk.: BALOGH László. Budapest, OPKM, 2000. 74–81.

NAGY P. T.

- 1992 NAGY Péter Tibor: *A magyar oktatás második államosítása.* Budapest, Educatio Kiadó, 1992.

NYBERG

- 1970 NYBERG, René: *Educational Reform in Finland in the 1970s.* Helsinki, Munkkiniemen Kopiolaitos, 1970.

PÁSZTOR

- 1990 PÁSZTOR György: A pedagógusok bérezése és a béralkuk folyamata a nyolcvanas években Angliában és Walesben. *Pedagógiai Szemle*, 40. (1990) 1. sz. 20–37.

RAWLS

- 1997 RAWLS, John: *Az igazságosság elmélete.* Budapest, Osiris, 1997.

ROSANVALLON

- 1992 ROSANVALLON, Pierre: *Le sacre du citoyen. L'histoire du suffrage universel en France.* Paris, Gallimard, 1992.
- 1993 ROSANVALLON, Pierre: L'histoire du vote des femmes. Réflexion sur la spécificité française. In: *Femmes et histoire.* Éd.: DUBY, Georges – PERROT, Michelle. Paris, Plon, 1993. 81–86.

ROSE

- 1999 ROSE, Nikolas: *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self.* 2nd edition. London–New York, NY, Free Association Books, 1999.

SAHLINS

- 1976 SAHLINS, Marshall: *Use and Abuse of Biology. An Anthropological Critique of Sociobiology*. Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1976.

SÁSKA

- 2001 SÁSKA Géza: Összevetés: a közműveltség kiterjedtsége, a szakmai autonómia foka, a társadalmi egyenlőség kívánatos mértéke és hatása az iskola szervezetére 1945-ben és 1985-ben. *Új Pedagógiai Szemle*, 51. (2001) 6. sz. 33–47.
- 2004 SÁSKA Géza: A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia-ellenes képzete a 20. századi pedagógiai ideológiákban. *Magyar Pedagógia*, 104. (2004) 4. sz. 471–497.

SIMON

- 1965 SIMON Gyula: Köznevelési dokumentumok a felszabadulás évéből. In: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 396–397.

SMID

- 2015 SMID Dávid: A komprehenzív iskola Európában: élet és utóélet. *Educatio*, 24. (2015) 4. sz. 138–141.

STANDEISKY

- 2015 STANDEISKY Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Budapest, Napvilág, 2015.

SUHA (SZERK.)

- 1976 SUHA Andor (szerk.): *A Magyar Újságírók Évkönyve*, 1976. Budapest, MUOSZ, 1976.

SZEBENYI

- 1976 SZEBENYI Péter: Iskolarendszer és oktatási reform Finnországban. *Köznevelés*, 28. (1972) 4. sz. 25–27.

SZÉCHY

- 1984 SZÉCHY Éva: Az oktatás fejlesztésének mai nemzetközi tendenciái I. *Pedagógiai Szemle*, 34. (1984) 5. sz. 388–396.

SZÉKELY

- 1955 SZÉKELY Endréné: A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek alkotó felhasználása a magyar pedagógiatudományban. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Osztályának Közleményei*, 6. (1955) 3–4. sz. 252–262.
- 1956 SZÉKELY Endréné: A marxista pedagógiatudomány helyzete és feladatai hazánkban. *Társadalmi Szemle*, (1956) 2. sz. 66–92.

SZOMBATFALVY

- 1946 SZOMBATFALVY György: Tehetségszelekció. *Köznevelés*, 2. (1946) 3. sz. 13.
- 1947 SZOMBATFALVY György: Egy elhibázott kísérlet – az általános iskola. *Magyar Nemzet*, (1947. február 2.) 5.

TANDORI

1984 TANDORI Dezső: A szépnevű játszóutca. *Kincskereső*, 11. (1984) 7. sz. 22.

The Moot Papers

2010 *The Moot Papers. Freedom, Faith and Society*. Ed.: CLEMENTS, Keith. London, T & T Clark, 2010.

WACQUANT

2001 WACQUANT, Loïc: *A nyomor börtönei. A zéró tolerancia világméretű terjedése*. Budapest, Helikon, 2001.

ZÁTONYI

2006 ZÁTONYI Sándor: Hatvan éves az általános iskola. *Iskolakultúra*, 16. (2006) 2. sz. 49–58.

ZAZZO

1949 ZAZZO, René: Sociométrie et psychologie. *Cahiers internationaux de sociologie*, (1949) 7. sz. 43–61.

Becsület és (állam)polgárság

A becsületérzés fejlesztésének kérdése a dualizmus kori Magyarországon

Tóth Kelemen

Eötvös Loránd Tudományegyetem
toth.kele@gmail.com

Rezümé. Berzeviczy Albert – vallás- és közoktatásügyi miniszterségének záróak-tusaként – 1905. június 16-án kiadta a *Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára* című, 2202-es számú rendeletét. Mivel a miniszteri gondolatok szerint a gyermeket a „való élet” számára kell nevelni, a tantervhez kapcsolódó utasítás általános része nagy hangsúlyt helyezett a gyermekek erkölcsi neveléséről és jellemképzéséről való elmélkedésre. A gyermek lelki neveléséhez szükséges irány meghatározásához három úgynevezett vezéreszményt is megjelölt: 1) a „lélek nyugalma és boldogságát” biztosító munkaszeretetet; 2) az embertársaink, az Isten, a király, a haza és a nép iránt tanúsított odaadó szeretetet; 3) valamint mindezek előtt „az életben való igaz boldogulás” alapjaként szolgáló becsületérzést. Az egyén becsületérzésének fontossága, illetve az arra való nevelés gondolata természetesen már a miniszteri utasítást megelőzően is foglalkoztatta a nevelésben és oktatásban érintett társadalmi szereplőket. Tanulmányomban azt a kérdést járom körül, hogy a korabeli köznevelésről folyó diskurzusban miért kap(hat)ott hangsúlyos szerepet a becsület érzésének kialakításáról való gondolkodás, vagyis, hogy miért tartották elengedhetetlennek és az élethez alapvetően szükségesnek a becsület érzésének a diákságban való kifejlesztését. A kérdés fontosságának megértéséhez természetesen kikerülhetetlen annak tisztázása, hogy mit jelent a becsület érzése, ahogy annak belátása is, hogy a kérdés nagy valószínűséggel túlmutat az iskolák falain, és egy tágabb, az egész társadalmat érintő problémába ágyazódik be.

Kulcsszavak: állampolgárság, becsületérzés, köznevelés, dualizmus, karakterformálás

„Egészen csak az szabad, ki maga felett egészen uralkodik.”¹
(Eötvös József, 1862–1863)

A dualizmus korában olyannyira kiemelten foglalkoztak a becsületérvzés fejlesztésének kérdésével, hogy egy korabeli pedagógus legfontosabb feladatának – az ismeretátadás, az oktatás mellett – a becsület érvzésének a tanulóifjúságban való kimunkálása számított. Erre az a miniszteri rendelet jelenti az egyik legkiválóbb forrást, amit 1905. június 16-án adott ki a néhány nappal később leköszönő Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter. Egész pontosan a 2202-es számú miniszteri rendelettel kiadott új tanterv és a hozzávaló részletes miniszteri utasítás, amelyek több tanítótestület bevonásával, illetve közreműködésével és hosszas tárgyalások után készültek el.² A dokumentum azért is érdekes, mert ugyan az Eötvös-féle 1868-as népiskolai közoktatásról szóló törvény úgy fogalmazott, hogy „[a] tanterv időnkint való meghatározása a közoktatási miniszter teendője”,³ mégis 1905-ig a központi tanterv meghatározására csak két alkalommal volt érkezése a kultuszminiszternek: 1869-ben Eötvös József és 1877-ben Trefort Ágoston adott ki központi tantervet.⁴ Berzeviczy Albert rendeletének kiadása idején tehát már majdnem három évtizede volt érvényben a legfrissebbnek mondható tanterv. Sokkal fontosabb azonban az, hogy amíg Eötvös és Trefort 1869-ben, illetve 1877-ben pusztán tantervet, valamint a szervezeti működést érintő utasításokat adtak ki a közoktatásban érintett intézmények számára, addig Berzeviczy Albert 1905-ben egy olyan több száz oldalas miniszteri utasítást is mellékel a tanterv mellé, amely világossá igyekezett tenni a köznevelésben érdekelt számára, hogy milyennek kell lennie a „magyar nemzeti népiskolának”, valamint amely egyértelművé tette azt is, hogy milyen irányelveket kell figyelembe venni az egyes tantárgyakra nézve külön-külön, valamint a gyermekek általános nevelésére vonatkozóan is. A tanulmány szempontjából nem az 1905-ös tanterv, ahogy nem is az egyes tárgyak tanítására vonatkozó gondolatok, hanem a miniszteri utasításnak az általános nevelési elvekre vonatkozó része az, amely kiemelt figyelmet érdemel – azon belül is az erkölcsi nevelésre és jellemképzésre vonatkozó fejezet. A miniszteri utasítás ugyanis az iskolai nevelés számára kitűzött cél eléréséhez meghatározott három úgynevezett vezéreszményt, amelyeknek a gyermekekben „a haza és az emberiség javára” szolgáló kifejlesztése a pedagógus feladata volt. Másként fogalmazva, a pedagógusnak három vezéreszmény felé kellett orientálnia a diákok erkölcsi magaviseletét, úgymint a „lélek nyugalalmát és boldogságát” biztosító munkaszeretet; az embertársak, az Isten, a király, a haza és a nép iránt tanúsított odaadó szeretet; és mindezek előtt a legfontosabb vezéreszménynek, az életben való boldogulás legfőbb alapjának számító egyéni becsületérvzés irányába.⁵

Miért kapott azonban ennyire hangsúlyos szerepet a becsület érvzésének kialakításáról való gondolkodás a dualizmus kori Magyarországon? Miért tartották elengedhetetlennek, valamint az élethez alapvetően szükségesnek a tanulóévek során,

¹ EÖTVÖS, 1977. 503.

² A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1905. évi 2202. sz. körrendelete, 1905. 223.

³ 1868. évi XXXVIII. tc. 56. §

⁴ Tanterv, 1869; Tanterv, 1877.

⁵ Tanterv és utasítás, 1905. 13–14.

egész pontosan már az elemi iskola megkezdésétől fogva, a becsület érzésének az egyénben való kifejtését? A tanulmányban erre igyekszem választ találni a következő három kérdés részletesebb körüljárásával: 1) Mit jelent a korban a becsület érzése? 2) Miért van rá szükség, mi a cél a becsületérzés kinevelésével? 3) Ennek a célnak az eléréséhez miért éppen a becsületérzés kinevelését és ápolását gondolhatták a legmegfelelőbbnek?

1. sz. kép. Öntudatos tekintetű tanulók nevelőjük társaságában, 1905.
(Gál László / Fortepan)

Mit jelent a becsület érzése?

Az első kérdés tehát az, hogy mit is értettek a korban *becsületérzés* alatt, vagyis mi volt az, amit ki kellett fejleszteni a diákokban. A miniszteri utasítás szerint a becsületérzés nem más, mint az az érzés, amely a kötelességtudó ember önérzetéből fakad.⁶ Ez egy viszonylag szűkszavú, ám legalább annyira lényegre törő válasz. Mégis úgy gondolom, hogy ezt a definíciót érdemes árnyalni más forrásokkal is. Például korabeli neveléstankönyvekkel. Warga János 1871-es *Nevelés és oktatás-tan alapvonalai* című művében az olvasható, hogy a becsület szeretete és az önbecsülés olyan erődítmény, amely megóvjá az egyént minden nemtelen cselekedettől. Mégpedig olyan formában, hogy tetteit az egyén saját erkölcsi félelme és

⁶ Tanterv és utasítás, 1905. 13–14.

szemérmessége által vezetve, tehát a saját magának tulajdonított erkölcsi érték tudatában, valamint a többi erkölcsös ember elismerésére is számot tartva viszi véghez.⁷ Kiss Áron és Öreg János először 1875-ben megjelent, de még a 20. század elején is újranyomott *Nevelés és oktatástan* című könyvében pedig azt olvashatjuk, hogy „[a] becsületérzés az erkölcsiségnek erős őre, az erényes tettek hatalmas rugója szokott lenni; ugyanazért ennek erősítésére nagy gondot kell fordítani”. Kiss és Öreg szerint a nevelőnek meg kell értetnie a gyermekekkel, hogy a valódi becsület nem valamifajta természetadta dolog, hanem azt az egyénnek kell kivívnia magának. Valamint azt is, hogy saját maga értékét nem a tömegtől és nem külsőségektől, hanem a többi becsületes ember ítéletétől kell függővé tennie, de még inkább saját maga önbecsülésétől.⁸

Hogyha még mindehhez hozzávesszük a korabeli értelmező szótárak és lexikonok szócikkait is, akkor nagy valószínűséggel eljutunk a kérdés megfejtéséig. Czuczor Gergely és Fogarasi János úgy fogalmazott, hogy a becsületérzés az a „[n]emesebb erkölcsi tulajdonság, melynél fogva a jót, az erényt belső ösztönből szeretjük”, a becsületérző ember pedig az, „[a]ki a jót, illőt belső ösztönből felfogja, és követi”.⁹ Az 1893-as *A Pallas nagy lexikonában* azt olvashatjuk, hogy a becsületérzés „az az érzelem, mely az ember erkölcsi értékének tudatából fakad s másoktól is megkívánja ennek föltétlen elismerését”, valamint azt, hogy „a [b]ecsületérzés a nevelés intézésénél a kötelességek pontos teljesítésére szolgál ösztönzésül”.¹⁰ A Révai nagy lexikona pedig úgy fogalmaz, hogy a „[b]ecsületérzés az öntudattal, önérzettel együtt járó érzelem. Az ember ismeri saját belső értékét, megkívánja, hogy mások is elismerjék, ezért a másokét ő is elismeri, de a magáét az elismeréstől nem teszi függővé.”¹¹

Mindezeket összevetve a következő állítás fogalmazható meg: a becsületérzés nem más, mint az, ha az egyén tisztában van a saját erkölcsi értékével, az egyén arra irányuló érzése, hogy becsülettel, vagyis értékkel bír, vagyis az egyén önérzete, öntudata, önbecsülése, amely rábírja, hogy teljesítse kötelességeit, hogy tudatosan a jó, illetve a közjó érdekében cselekedjen. Az az érzés, amely szerint az egyén tudatában van annak, hogy képes a helyes cselekvésre, képes a kötelességei teljesítésére, és amely képes mindenfajta komolyabb külső kényszerítő erő nélkül is cselekvésre sarkallni. A becsületérző egyént ugyanis nem a büntetéstől való félelem, nem valamifajta hatalom fenyegetése, parancsa veszi rá kötelességei elvégzésére, hanem a legideálisabb forгатókönyv szerint belső készítetése, a kevésbé ideális, de még mindenképpen elfogadható forгатókönyv szerint pedig annak vágya, hogy cselekedeteiért a többi ember elismerésben fogja részesíteni. A becsületes ember ennél fogva az, aki nem szorul rá egy hatóság vagy egy másik ember felügyelő tekintetére ahhoz, hogy betartsa az általánosan elfogadott szabályokat (törvényeket), aki képes saját maga felügyelőjévé – és mint lentebb kiderül, ezáltal szabad emberré is – válni. Mindez mutat némi hasonlóságot Michel Foucault panoptikus hatalomelméletével, véleményem szerint abba mégsem teljesen illik

⁷ WARGA, 1871. 116–117.

⁸ KISS–ÖREG, 1905. 221.

⁹ CZUCZOR–FOGARASI, 1862. 477.

¹⁰ PALLAS, 1893. 807.

¹¹ REVAI, 1911. 769.

bele. Bár a Foucault-i modell szerint a modern felügyelő struktúráknak, mint az iskola, a kórház, a gyárak vagy a hadsereg, szintén az a célja, hogy a normák kellő mértékű internalizálásával önfegyelmezővé váljon az egyén, az elméletben mégis megbújik egy olyan elem, ami a becsületérző egyén ideájából hiányzik, és ezért némiképp összeegyeztethetlenné teszi azzal: a felügyelet érzése. A panoptikus hatalom lényege ugyanis az általános szem előtt lét érzése, az egyén emiatt képes akkor is a normának megfelelően viselkedni, ha éppen ténylegesen nem is figyelik.¹² A becsületérző egyénből viszont teljesen hiányzik a felügyelet alatt állás érzése, ő nem a benthami rab, aki abban a hiszemben él, hogy az őrtoronyból figyelik, ellenben az, akinek erkölcsössége és normakövetése ténylegesen saját tudatából fakad, akiből a külső kényszernek még az érzete is hiányzik.

Miért van szükség becsületérzésre, mi a cél a kifejlesztésével?

Hogy a becsületérzés kifejlesztését szükségesnek gondolták az ország lakossága körében, abban feltételezhetünk valamiféle konszenzust a törvény- és döntéshozók, illetve a különböző politikai tényezők között. 1885-ben például, amikor Hermann Ottó és Tisza Kálmán kisebb vitába keveredett a köznevelés ügyében, akkor mindkettejük számára egyértelmű volt, hogy egy egészséges társadalom létrehozásához és fenntartásához szükséges a becsületérzésre való nevelés. Nézetkülönbség csak abban a kérdésben alakult ki közöttük, hogy Hermann Ottó úgy vélekedett, egy modern társadalomban már nincs szükség valláserkölcös nevelésre, csupán pozitív tudásra, becsületérzésre és emberszeretetre. Tisza Kálmán ellenben úgy gondolta, hogy – Hermann Ottó állításával szemben – a valláserkölcös nevelés nem-hogy nem ellenkezik a becsületérzéssel és az emberszeretettel, hanem utóbbiak éppen előbbiből fakadnak.¹³ Értelemszerűen nem Tisza Kálmán Hermann Ottónak adott válasza miatt, de ehhez a gondolathoz, vagyis a valláserkölcös nevelés fontosságához tartotta magát a kor neveléstudományának is: a korabeli neveléstankönyvekben rendre visszaköszön a vallás fontosságának hangsúlyozása az erkölcsi nevelésben, de az 1905-ös miniszeri utasítás is úgy fogalmaz, hogy „[a]z erkölcsi nevelésnek biztos alapja és erős eszköze a vallás”.¹⁴ Vagy, ahogy más helyütt fogalmaz a szöveg, a népiskolai nevelés négy „vezérsillaga” az Isten, a haza, a király és a munka legyen. Mégpedig olyan formában, hogy a gyermek „Istenben lássa, minden emberi javának őrét. Király és haza legyen polgári erényeinek összefoglaló gondolata. A munkában lássa földi boldogulásának biztos útját.”¹⁵

Mindazonáltal a becsületérzés kimunkálására való törekvés célja nem az, hogy az Isten vagy a király, tehát a földöntúli vagy a földi hatalom tekintélyének hatására cselekedjen helyesen az egyén, hanem az, hogy kizárólag saját belátásából, a saját magával szembeni elvárás által váljon képessé erre. A becsületes, vagyis a fentebb megállapítottak szerint saját maga felügyelőjévé vált egyén ugyanis akkor is képes

¹² FOUCAULT, 1990. 201; 276.

¹³ Vö. *Képviselőházi napló*, 1884. III. kötet. 55. országos ülés (1885. január 23.) 170–176. és 180–182.

¹⁴ *Tanterv és utasítás*, 1905. 3.

¹⁵ *Tanterv és utasítás*, 1905. 19.

a helyes cselekvésre, amikor lehetősége nyílik büntetlenül – mivel éppen senki sem látja – csinálni, a törvények ellen vétetni vagy azokat kijátszva bárminemű haszonra szert tenni. Erre pedig azért képes, mert fontosabb számára az önbecsülésének megőrzése, mint a csalással, a törvényszegéssel elérhető pillanatnyi haszon. Elsősorban tehát nem azért cselekszik jól, mert másoknak akarna megfelelni, hanem azért, mert az önmagának tulajdonított értéket fenn kívánja tartani, vagyis végső soron önmagának akar megfelelni. Ha ugyanis helytelenül, bűnös módon járna el, azzal saját maga ellen vétene, a saját magával szembeni tiszteletét veszítené el, hiszen becstelen tetteivel annak a saját magáról kialakított képnek mondana ellent, hogy képes önállóan a közösség normáinak betartására.¹⁶ A becsületérzés tehát a helyes cselekvésre való törekvés valódi mozgatórugója lehet, hiszen egyéni érdek, öncél motiválja, mégis a közösség, a társadalom hasznára, vagyis a köz javára válik azáltal, hogy az egyént az általánosan elfogadott szabályok, normák vagy törvények betartására sarkallja.

Ez még inkább világossá válik, ha részletesebben megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy a dualizmus kori köznevelésben mi volt a cél a becsületérzés kialakításával. Mint azt fentebb láthattuk, a becsületérzés az önálló és helyes cselekvésre való alkalmasság feltétele. Ezt az állítást megerősíti az az elgondolás is, ahogy az 1905-ös utasítás elképzelte a diákok erkölcsi életének fejlődését, amelyet az *érzés*, a *cselekvés* és a *belátás* szakaszaira bontott. Eszerint az emberben kezdetben csupán erkölcsi érzés van.¹⁷ Ez az az érzés, amely által az egyén helyesli vagy éppen elítéli mások cselekedeteit, valamint ez az az érzés, amely az egyént megfelelő cselekvésre ösztönözheti. Ez az erkölcsi érzésből fakadó ösztönzés veszi aztán rá az egyént az erkölcsi cselekvésre. A teljességet pedig akkor éri el az ember, amikor képessé válik érzéseinek és cselekedeteinek elmélkedni, azokat mások cselekedeteivel összehasonlítani, és ezáltal általános erkölcsi elveket belátni, és magáévá tenni. A belátás fázisában az egyén tehát elfogadja azt, hogy bizonyos dolgokat erkölcsi kötelessége megtenni. Vagy, ahogy az utasítás példálózik: „[a] gyermek ösztönszerűen sajnálja a szűkölködőt; majd segíteni iparkodik rajta. Ha megtanulja a segítség módját és beláttatjuk vele, hogy ez erkölcsi kötelessége, akkor többé nem ösztönszerűen, hanem tudatosan teszi a jót.”¹⁸ A folyamat vége ezért nem az ösztönszerűen, vagyis nem pusztán az érzései szerint cselekvő egyén, hanem az, aki képes saját belátása szerint, tehát tudatosan a jót megcselekedni. Ennek értelmében a cél az önálló kezdeményezés és a helyes cselekvés készségének kifejlesztése.¹⁹

¹⁶ Georg Simmel 1908-ban ezt úgy fogalmazta meg, hogy noha végső soron a csoport létének megvédéséről van szó, az egyén becsülete megőrzését mégis „legbensőbb, legmélyebb, legszemélyesebb önértékének” érzékeli, meglátása szerint nincs még egy olyan pont, „ahol a társadalmi és az egyéni érdekek ilyen mértékben összefonódnának, ahol a kizárólag az előbbiből érthető tartalom olyan kényszerítő formát öltött volna, amely látszólag kizárólag az utóbbiból ered”. Vö. SIMMEL, 2013. 420.

¹⁷ Emericzy Géza, a Jénát és Göttingent is megjárta 19. század végi neveléstankönyvíró ezzel persze nem teljesen értett volna egyet, ő ugyanis úgy vélekedett, hogy az erkölcsiség forrásaként értelmezett erkölcsi érzés nem minden ember sajátja, mint írta, „[a]mely néptörzseknél (egyes néger fajok Afrika belsejében, polynesiái vademberek) erkölcsi érzelmek nem fejlődtek, ott erkölcsi életrendről, erkölcsi parancsolatokról és erkölcsi tettekről nincsen és nem lehet szó, oly kevéssé mint az állatoknál”. EMERICZY, 1882. 67.

¹⁸ Tanteró és utasítás, 1905. 5.

¹⁹ Tanteró és utasítás, 1905. 25.

A miniszteri utasítás egyetlen arra vonatkozó említést tartalmaz, hogy mely pedagógiai munkák szellemiségében készülhetett a szöveg: „Kant, a nagy német filozófus is így fogalmazta meg a legfőbb erkölcsi törvényt: becsüld meg magadban és másokban az emberi méltóságot.”²⁰ Az, hogy Immanuel Kant hatott az utasítás megalkotóira, természetesen nem meglepő, hiszen a königsbergi filozófusnak a nevelésről alkotott gondolatai jelentékeny hatást gyakoroltak a 19. század valamennyi nevelésméletére. Kezdve azzal az etikai alapgondolatával, hogy az embernek képessé kell válnia természeti ösztöneinek legyőzése által morális magasságokba emelkedni, és így a jót nem ösztönei kényszerére vagy kényszer hatására, hanem szabad akaratából megcselekedni, hogy ezáltal, vagyis az erkölcsi törvény követése révén valóban szabaddá válhasson. Nem beszélve arról, hogy – a 19. század nevelésméleteit az 1930-as években összefoglaló neves neveléstörténész – Fináczy Ernő szerint Kant az, aki az erkölcsi jóra való cselekvés gyökereit az ésszerű megismerés elemeiben – tehát lényegében a fent említett belátásban kereste, szemben például Rousseau-val, aki a lelkiismeretben vélte azt megtalálni. Azt azonban megjegyzi Fináczy, hogy a saját elgondolása szerint – és nem melleleg az 1905-ös miniszteri utasítás szerint is – az erkölcsi cselekvéshez szükséges érzelmi késztetés Kant ésszerű pedagógiájából még szinte teljesen hiányzik.²¹ „A gyermekek szívét”, így Kant, „nem lágygá kell tenni, hogy mások sorsa megindítsa őket, hanem sokkal inkább bátorrá és derekassá. Az ne érzelemmel, hanem a kötelesség eszméjével legyen tele.”²²

Johann Gottlieb Fichte, aki Fináczy szerint szintén meghatározó hatást gyakorolt a pedagógiai gondolkodás fejlődésére, azonban már kétségkívül arra az álláspontra helyezkedett, és ebben eltért Kanttól, hogy az erkölcsi cselekvés előmozdításához, illetve a jóakarat létrejöttéhez szükséges az érzelmi indíttatás is.²³ Továbbá az is Fichte volt, aki a nevelést csak mint társadalmi célzatú feladatot volt képes elgondolni, tagadva azt, hogy az egyén létezése, gondolkodása és tevékenykedése pusztán saját magáért való lenne: „a legnagyobb tévedés, és minden egyéb tévedésnek, mely ebben a korban szerepet játszik, valódi oka, hogy az individuum elhitesi magával, hogy létezhet, élhet, gondolkodhat és tevékenykedhet önmagáért”.²⁴

Az 1905-ös utasításban ez utóbbi gondolat úgy jelenik meg, hogy azt feltételezi, hogy az egyén egy olyan több emberből álló csoport része, amely érdekeinek alá kell tudnia rendelnie magát, és adott esetben, ha a csoport érdeke úgy kívánja meg, akkor képesnek kell lennie saját maga ellen is küzdeni, vagyis képesnek kell lennie az önmagán való uralkodásra. Az utasítás szerint az ilyen irányú beállítódást a gyermekekben csak az iskola munkálhatja ki kellőképpen, a magánnevelés pedig természetéből adódóan alkalmatlan erre a feladatra. Sőt, a tanítónak ezt a közösségorientált működést azáltal is erősítenie kell, hogy hozzá kell szoktatnia a diákokat

²⁰ Tanterv és utasítás, 1905. 14.

²¹ FINÁCZY, 1934. 22–23.

²² „Man muß nicht sowohl das Herz der Kinder weich machen, daß es von dem Schicksale der Andern afficirt werde, als vielmehr, wacker. Es sey nicht voll Gefühl, sondern voll von der Idee der Pflicht.” KANT, 1803. 87.

²³ FINÁCZY, 1934. 27.

²⁴ „[E]s ist der grösste Irrthum und der wahre Grund aller übrigen Irrthümer, welche mit diesem Zeitalter ihr Spiel treiben, wenn ein Individuum sich einbildet, dass es für sich selber daseyn und leben, und denken und wirken könne.” FICHTE, 1846. 24.

ahhoz, hogy összetartoznak, hogy együttesen egy közösséget alkotnak, és hogy nemcsak az egyénnek van becsülete, hanem éppúgy az osztálynak és az iskolának is, amelyért ők maguk személyesen is felelősséggel tartoznak, és amely ellen éppen ezért egyiküknek sem szabad vétenie. Úgy vélték, hogy idővel ebből az érzésből alakul ki aztán a *hazafiúság* érzése – és minden bizonnyal a *honleányosság* is. A tanítónak eszerint a közoktatásba bekerülő gyermekekből becsületközösségeket kell létrehozni. Mégpedig olyanokat, amelyekben nem számít sem a származás, sem a vagyon, sem a felekezet, olyanokat, amelyekben mindenkinek azonos kötelességei vannak, de azonos jogai is.²⁵

Erre leginkább azért van szükség, mert ahogy az utasítás is fogalmaz, a gyermeket az iskola a „*való élet számára*” neveli.²⁶ A való élet számára történő nevelés ezen a helyen véletlenül sem stílusbeli túlzás vagy pusztá sallang, másként – mai szóhasználattal – megfogalmazva az ugyanis nem más, mint a szocializáció, vagyis a társadalomban való részvételre történő felkészítés. Az egész folyamat arról szól ugyanis, hogy az egyén megtanuljon közösségben és társadalomban létezni, megtanuljon együttműködni másokkal, valamint másokért is, nem pedig csak magáért élni. Vagyis tudatosan a közért, a közjóért cselekedni.

Am legalább ennyire fontos, hogy emellett az iskolai erkölcsi nevelés célja volt az is, hogy az egyének (a diákok) megtanuljanak önállóan szerveződni, létrehozni egy csoportot, adott esetben vezetni azt a csoportot, vagy ha a helyzet úgy kívánja, akkor szabad akaratukból engedelmeskedni, alárendelődni egy, az egyénnél nagyobb érdeknek. Ennek gyakorlására egyébként a közös játékot tartották a legmegfelelőbbnek.²⁷

Itt szeretném hangsúlyozni, hogy az elemi iskolai nevelésről van szó, vagyis nem arról, hogy az elitnek kellene elsajátítania az önuralom, az öntevékenység és az önszerveződés képességét, ahogy az a rendi társadalomra volt jellemző, hanem az ország minden egyes lakosának. Mégpedig azért, mert a becsületérzés kialakításával a kötelességtudó polgárt kívánták kinevelni. Nyilvánvalóan, nem a kapitalista vállalkozó szellemű polgárra kell itt most gondolnunk, nem az úgynevezett *burzsoá* kinevelésére irányult a szándék, hanem a *citoyen*, vagyis az állampolgár kimunkálására. A cél tehát az egyszerű, uralomra szoruló alattvalók helyett az önuralomra képes, felelősségteljes és öntevékeny, más szavakkal önálló cselekvésre alkalmas egyének kinevelése volt, akik értelemszerűen hűségesek az országhoz, amelyben élnek, és a királyhoz, aki az ország élén áll, de nem valamely felsőbb hatalomtól való félelmük miatt, hanem mert tudatában vannak annak, hogy nemcsak részei az államnak, hanem ők maguk alkotói is. Pontosabban, nem pusztán alattvalói egy uralkodónak, és főként nem szolgálai vagy rabszolgái, hanem az államot alkotó olyan szabad és egyenjogú *polgárok*, akikben egyszemélyben egyesül a hegeli „úr” halált megvető öntudatossága, és ebből fakadó autonómiája, vagyis az uralkodásra való képessége a létfenntartásra irányuló ösztönei, vágyai felett, valamint a „szolgának” a természetet alakítani – és ezáltal uralni is – képes munkamorálja.²⁸

²⁵ Vö. *Tantero és utasítás*, 1905. 7.

²⁶ *Tantero és utasítás*, 1905. 13.

²⁷ *Tantero és utasítás*, 1905. 8.

²⁸ Vö. HEGEL, 1961. 95–122.

Ahogy fentebb már említettem, az 1905-ös utasítás szerint a nevelés során szem előtt tartandó első vezéreszmény az egyén méltóságát biztosítani képes *becsületérzés*, a második pedig az (ön)tevékenykedéshez szükséges *munkaszeretet* volt.

Világosan látszik, hogy a becsületérzés, illetve a becsületérzés fejlesztésének kérdése túlmutat az iskolák falain és egy olyan, az egész társadalmat és a társadalmi fejlődést érintő kontextusba ágyazódik be, amelyet leginkább úgy szokás megnevezni, hogy a *polgárosodás* problémája, illetve magyarországi kontextusban, Halmos Károly terminológiájával élve, a *nemesedés* problémája. Halmos *Verbürgerlichung als Veradeligung* című tanulmányában ugyanis amellet érvel, hogy az a folyamat, amelyet tőlünk valamelyest nyugatabbra, leginkább a német nyelvterületen, jellemzően polgárosodásnak (*Verbürgerlichung*) neveznek, Magyarországon a társadalomszerkezet helyi sajátosságai miatt sokkal inkább a nemesedés (*Veradeligung*) fogalmával írható le. A Kárpát-medencében ugyanis a nemesség volt az egyetlen történelmi-politikai osztály, amely társadalmi és kulturális mintákat, azonosulási és viszonyulási pontokat tudott kínálni a rendi világ leomló társadalmi és jogi válaszfalainak romjain megjelenő új társadalmi csoportoknak. Ahogy a polgári átalakulást és az ország lakosságának modern nemzetté való összegyűrését is jogkiterjesztéssel, tehát a korábbi nemesi előjogoknak a nem nemesekre való kiterjesztése által igyekezett megvalósítani a reformkor liberális nemessége, más-ként fogalmazva a nem nemeseknek az alkotmány sáncai közé való beemelésével, tulajdonképpen *megnemesítésével*.²⁹ „Do ut des”³⁰ – írta Széchenyi István 1833-ban *Stádium* című művében, vagyis hogy „adjunk sajátot, polgári létet, hogy magunk is megtarthassuk sajátunkat, s tovább is örvendhessünk polgári létünknek.”³¹ Vagy, ahogy ez a Kossuth Lajosnak tulajdonított³² *A magyar conservatív párt és a nemzetiség* című értekezésben olvasható:

„mi megkínálunk titeket az értelem, az igazságszolgáltatás, a törvényalkotás, a földbirtok szabadságával, megkínálunk titeket alkotmányos polgársággal, politikai nemzetiséggel, s mindazon javakkal, melyekkel ez a haza polgárait elárasztja, s mindezekért nem kívánunk egyebet, mint hogy a hazát, mely titeket ezennel ünnepélyesen édes gyermekéül fogad, s a nemzetiséget, mely titeket politikai nagykorúsággal megajándékoz, szeressétek, és velünk egyetemben oltalmaztatók”.³³

Kossuth idézett soraiban már benne foglaltatik az az elképzelés is, hogy az egy politikai nemzet elképzelésében eggyé váló különböző nemzetiségeknek, és ezt minden bizonnyal érthetjük a magyar nemzetiségű jobbágyokra is, a jogkiterjesztéssel megkapott jogokért cserébe vállalniuk kell azokat a polgári köteleességeket is, amelyek hagyományosan a nemességre tartoztak, mint például az ország fegyveres

²⁹ HALMOS, 1992. 184–187. A polgárosodás-nemesedés kérdéséhez lásd továbbá: BORSI-KÁLMÁN, 2002.

³⁰ Adok, hogy te is adj. A római jogból származó és a kölcsönös segítségnyújtásra vonatkozó kifejezés.

³¹ SZÉCHENYI, 1833. 42.

³² Vö. KÓKAY (SZERK.), 1979. 798.

³³ BÁBOLNAI, 1847. 262.

védelve, tehát a kötelező katonai szolgálat.³⁴ Kossuth később az 1858-ban Nagy-Britanniában tartott felolvasásaiból összeállított *Értekezés Magyarországról* című szövegében már úgy fogalmazott, hogy „[a] magyar nemesség minden időben példátlan liberalitással nyitva tartotta kiváltságainak s velük az alkotmányos előjogoknak sorompóit [etnikumtól függetlenül] mindenki számára, ki magát tettben, becsben hozzá hasonlóknak mutatta, s a hon s a szabadság védelméhez hozzájárult.”³⁵ Ezt a gondolatmenetet értelmezhetjük úgy is, minthogy a teljesjogú polgárság feltétele a katonai szolgálat teljesítése is. Magyarországon az általános férfi hadkötelezettséget – az uralkodó által nem szentesített 1848-as katonaállítási törvénytől, amely minden 19. életévét betöltött férfi számára előírta a sorkötelezettséget³⁶ – azonban csak 1868-ban vezették be.³⁷ Ehhez igazodva került be az Eötvös-féle 1868-as népiskolai törvénnyel a közoktatási intézmények kötelező tantárgyai közé a testgyakorlat,³⁸ amelyről később az 1905-ös utasítás úgy fogalmazott, hogy a gyermekek azáltal játékosan nevelhetők „bizonyos polgári erényekre” – minden bizonnyal az életükben idővel esedékessé váló sorkatonai szolgálatot is értve alatta.³⁹

Ennek a célnak az eléréséhez miért a becsületérzés a legmegfelelőbb?

És akkor már csak egy kérdés maradt megválaszolatlanul: az, hogy mindehhez miért éppen a becsületérzésre való nevelést gondolhatták a legalkalmasabbnak. Az okok nagy valószínűséggel a dualizmus kezdeténél jóval korábbra nyúlnak vissza, legalább a 18. századig, a felvilágosodás korszakáig. Már az 1777-es *Ratio Educationis*ban is találhatunk hasonló gondolatokat. Mária Terézia rendelete például a falusi, a mezővárosi és a városi iskolák esetében is leszögezi, hogy a diákoknak meg kell tanítani „mindazt, ami a becsületességre [...] vonatkozik”.⁴⁰

Létezik azonban egy, a kérdés szempontjából meghatározóbb hagyomány, amely természetesen nem egészen független a *Ratio Educationistól*, ám teljesen mégsem azonosítható vele, mivel, amíg a *Ratio* az uralkodói akarat megtestesüléseként, tehát rendeleti úton igyekezett szabályozni, illetve megalkotni a magyarországi közoktatás rendszerét, addig ez a másik hagyomány a kodifikált törvényes utat részesítette előnyben. A II. József halála után 1790-ben összehívott országgyűlés által hozott 1790/91. évi XV. törvénycikk, vagyis az ifjúság neveléséről szóló törvény értelmében ült össze az a Tanulmányi Bizottság (*Deputatio Litteraria*), amelynek az volt a feladata, hogy az 1777-es *Ratio* alapján – azt átdolgozva,

³⁴ Nyilvánvaló, hogy a korábbiakban is katonáskodtak nem nemesi jogállású személyek, a közjogi hagyományok szerint erre azonban csak a nemesség volt köteles, a jobbágy katonákat toborozták, adott esetben kötéllel fogták.

³⁵ KOSSUTH, 1881. 137–138.

³⁶ *Országgyűlési irományok*, 1848. 54. sz. 167–169.

³⁷ Az 1868. évi XLI. törvénycikk tette általánosan kötelezővé a katonai szolgálatot a 20. életévüket betöltött férfi állampolgárok számára. A magyarországi hadkötelezettség 136 évről lásd: BODÓ, 2022.

³⁸ 1868. évi XXXVIII. tc. 11. 55. és 64. §

³⁹ *Tantero és utasítás*, 1905. 20.

⁴⁰ *Ratio Educationis*, 1777. 88. §

kiegészítve – törvényjavaslatot készítsen a köznevelésről, illetve a nemzeti nevelésről. A bizottságot ugyanaz az Ürményi József elnökölte, akihez Mária Terézia tanügyi rendeletének megalkotását is szokás kötni.⁴¹ A Tanulmányi Bizottságnak végül 1793-ban, 43 ülést követően egy 13 pontból álló törvényjavaslatot sikerült elkészítenie, amelyben a nemzeti nevelésnek az ország minden egyes lakosára egy-egyesen vonatkozó alapelveit fogalmazták meg, nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbség nélkül. A nemzeti nevelés alapelveit rögzítő javaslatból azonban ekkor nem született törvény.

Ennek a tervezetnek a 4. pontjában olvasható az, hogy *„ez a szabad, sajátos alkotmányának örvendő nemzet ugyancsak nemes és ne szolgai nevelésben részesüljön s inkább a becsületérzés által vezettessék, semmint a büntetés félelme által, s az ifjúság lelkebe, a mint korban növekedik, mind mélyebben vésődjék a törekvés a közboldogság előmozdítására”*.⁴²

Ezt a gondolatot részben aztán átvette az 1806-os *Ratio Educationis* is olyan formában, hogy *„[a]rra kell irányulnia minden igyekezetnek, hogy ez a saját társadalmi rendjét élvező szabad nemzet nemes nevelésben részesüljön, és inkább a dicsőségvágyon keresztül, semmint büntetés által irányíttassék”*.⁴³ Ám mindez azzal a kitételrel került bele I. Ferenc oktatási rendeletébe, hogy ettől függetlenül *„meghatározott korlátok között kell folynia az ifjúság – a haza reménye – nevelésének, amelyeken belül életük és cselekvésük egész rendjét meg kell szabni”*.⁴⁴ Az 1790–91-es tanulmányi bizottság 13 pontos javaslata később az 1825–27-es országgyűlésen is újra előkerült.⁴⁵ Törvény azonban még ekkor sem lett belőle.

Maradjunk azonban az 1790–91-es országgyűlésnél. Van Eckhart Ferencnek egy sokak által idézett mondata 1941-ből, legismertebb idézője valószínűleg Szűcs Jenő.⁴⁶ Ez a mondat arról szól, hogy a magyar politikai társadalom az 1790–91-es országgyűlésen úgy sorakozott fel, hogy egyik kezében Montesquieu-t és Rousseau-t, a másikban pedig Werbőczy István *Hármaskönyvét* tartotta, vagyis – Eckhart Ferenc szavaival élve – *„a magyar felvilágosodás géniusza”* úgy áll a gáton, hogy egyszerre merít a francia állambölcselek műveiből és a nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyvéből.⁴⁷ Ezért azt javaslom, hogy ezt a képet szem előtt tartva olvassuk az egész problémát, vagyis a becsületérzés nevelésének problémáját Montesquieu-nek *A törvények szelleméről* című műve felől, amely Péter László szerint biblikus tekintélynek örvendett a 18. század végi Magyarországon.⁴⁸

⁴¹ PRUZSINSZKY, 1990. 15.

⁴² KÁRMÁN, 1911. 56. Ugyanitt jelent meg először az a fent már említett gondolat is, miszerint az iskolai testnevelésnek a katonai szolgálatra kell felkészítenie a tanulókat, illetve előkészíteni azok fizikumát: *„Minthogy a test főképpen gymnastikai gyakorlatok és játékok által erősödik, nemzetünk továbbá természeti ösztönei által is hadviselésre hajlik, azonfelül az ország alkotmánya szerint a katonai és honvédelmi kötelezettség mindenkit terhel, a testgyakorlás és a gymnastikai játékok, melyek folytán a test edződik és bármilyen köz- és katonai-teher elviselésére alkalmassá válik, az akadémiai és iskolai közintézetekben a tanuló ifjúság korához és állapotához képest bevezetendők.”* Uo., 1911. 58.

⁴³ *„Magisque honore, quam poenis regatur.”*

⁴⁴ *Ratio Educationis*, 1806. 249. §

⁴⁵ KÁRMÁN, 1911. 54.

⁴⁶ SZÜCS, 1981. 352.

⁴⁷ ECKHART, 1941. 254.

⁴⁸ VÖ. PÉTER, 1998.

Montesquieu ugyanis ebben a művében három kormányzati formát különböztet meg, a köztársaságot, a monarchiát és az önkényuralmat. Továbbá mindhárom kormányzati formának sajátos vezérelvet tulajdonít. Az önkényuralom esetében ez a félelem, a köztársaságéban az erény, a monarchiáéban pedig a becsület. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy Montesquieu *erény* alatt a haza és az egyenlőség szeretetét értette, vagyis az általa *politikainak* nevezett erényt, és semmiképpen sem az erkölcsi vagy a keresztény erényt. A montesquieu-i értelemben vett politikai erénnyel rendelkező ember tehát az, aki szereti hazájának törvényeit, valamint cselekedetei elvégzése során is a hazája törvényei iránt tanúsított szeretete irányítja. Az így érző és cselekvő ember természetesen nemcsak a köztársaságokban lelhető fel, hanem éppen úgy a monarchiákban is, ám Montesquieu nem is azt állította, hogy a monarchiákban ne lehetne jelen a politikai erény, vagy éppen a köztársaságban a becsület, megtalálható mindkettő mindkettőben, hanem azt, hogy előbbinek a becsület, utóbbinak az erény a mozgatórugója.⁴⁹

Ha viszont a különböző kormányzati formáknak sajátos vezérelvet tulajdonítunk, akkor abból értelemszerűen az is következik, hogy a különböző kormányzati formával bíró államokban a nevelésnek is ezeknek a vezérelveknek megfelelően kell történnie: „minden egyes családot azonos elvek szerint kell kormányozni, mint azt a nagy családot, amely valamennyit magában foglalja” – írja Montesquieu.⁵⁰ Vagyis az egyes egyéneket az adott állam vezérelve szerint kell nevelni, következésképpen egy monarchiában a becsület vezérelvét kell szem előtt tartani a gyermekek – a potenciális úriemberek (*l'honnête homme*) – nevelése során. Mégpedig azért, mert a monarchiában „a becsület mindenbe belevegyülve, áthatja az emberek egész gondolkodásmódját és érzésvilágát, sőt az elveket is ez irányítja”.⁵¹

Mit jelent azonban ez a gyakorlatban? Montesquieu a becsületnek három fő szabályát állapítja meg. 1) A legfőbb az, hogy az egyénnek szabad törődnie saját boldogulásával. Az egyén előmenetele saját kiválóságán, tette készségén múlik. Ennél fogva versenghet a többiekkel. 2) Az egyénnek az aktuálisan elért pozíciójának megfelelően kell viselkednie, vagyis semmi olyat nem szabad tennie vagy eltűrnie, amiből az tűnnék ki, hogy méltatlan a társadalmi pozíciójára. 3) A becsület által tiltott dolgok szigorúan tilalmasak, még akkor is, ha a törvények nem tiltják ezeket. A becsület által megkívánt dolgok pedig kötelezőek még akkor is, ha a törvények nem rendelkeznek róluk. És mi az, amit – Montesquieu szerint – leginkább megkíván egy monarchiában a becsület? Az uralkodónak való engedelmességet. Ám véletlenül sem a feltétlen engedelmességet, hiszen ott, ahol a becsület elve kormányoz, az uralkodó akarata is kötve van, mivel semmi olyat nem várhat el alattvalóitól, amely miatt azok elvesztenék becsületüket, akkor ugyanis alkalmatlanná válnának a szolgálatára.⁵² Hazai példaként említhető az 1849-es függetlenségi nyilatkozat, amelyben többek között a becsületre hivatkozva történik meg a Habsburg-ház trónfosztásának kimondása: „a hitszegő házzal a kibékülés lehetősége megszűnt, s tartozunk Isten törvényének, tartozunk hazánknak, tartozunk a jognak,

⁴⁹ Vö. MONTESQUIEU, 2000. 43–44.

⁵⁰ Uo., 84.

⁵¹ Uo., 87.

⁵² Uo.

tartozunk a morálnak, becsületnek, Európának s a civilizáció érdekeinek, hogy e hitszegő dinasztíát, a magyar királyok trónjáról száműzve, adjuk át Isten ítéletének s a közvélemény, morál és becsület utálatának”.⁵³ Szintúgy kiváló példa emellett a liberális nemeseknek és értelmiségnek az 1848–49-es szabadságharc leverése utáni évek neoabszolutizmusában tanúsított magatartása, vagyis az önkényuralmi kormányzatra berendezkedő uralkodóval és állammal szembeni passzív rezisztenciája is. Deák Ferenc 1850. április 25-én Anton von Schmerlingnek adott válaszában, amelyben visszautasította az új magánjogi szabályozást előkészítő bizottságba való meghívást, úgy fogalmazott, hogy *„kénytelen vagyok teljes tisztelettel bár, de egész határozottan kijelenteni, hogy ez ajánlatot el nem fogadhatom. A közelmúlt idők gyászos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak, lehetetlenség, hogy én nyilvános ügyekben közreműködhessek.”*⁵⁴ Mindezt értelmezhetjük úgy, hogy Deák szerint a Világos után felálló hatalmi rendszer működtetésében való részvétel olyan vállalhatatlan feladatnak minősül, amely saját szemében biztosan, de valószínűsíthetően másokéban is az egyén becstelenségét eredményezné, éppen ezért egy magát a becsületesség elvéhez tartó embertől nem elvárható.⁵⁵ Mivel a hatalom aztán 1860-ig nem mutatkozott engedni az önkényből, és lényegében utána is csak az alkotmányosság látszatának helyreállítására (októberi diploma) szorítkozott, Deák több ízben kénytelen volt emlékeztetni Ferenc Józsefet, hogy az 1848-ban a nemzet és az uralkodó által közösen alkotott törvényes rend felfüggesztésével, az 1848-as törvények figyelmen kívül hagyásával megalkotni kívánt közjogi rendszer elfogadtatásával vállalhatatlan magatartást vár el alattvalóitól. Az 1861 februárjában

⁵³ KOSSUTH, 1994. 395.

⁵⁴ DEÁK, 2001. 13.

⁵⁵ Ahogy az egy évvel később, a Birodalmi Tanácsba meghívott Szögyén-Marich Lászlónak küldött leveléből is a Montesquieu-i becsületfogalomhoz hasonlatos magatartásminta körvonalai olvashatók ki, még akkor is, ha Csapody Tamás értelmezése szerint abban a Schmerlingnek küldött levelében foglaltakkal teljesen ellenkező magatartásminta követésére, vagyis a hatalommal való együttműködésre buzdított. (CSAPODY, 2005. 302.) Deák a következő sorokat írta régi barátjának: *„az vala hiedelmem, hogy egyrésztől valódi szándéknak, másrésztől némi kilátásnak kell léteznie honunk szellemi és anyagi állapota javítására, különben a hatalom kezelői oly férfit, minő Nagyméltóságod, bizonyosan meg nem hívtak, a meghívott pedig jobb jövővel biztató remények nélkül a meghívást el nem fogadta volna. Amit e részben Nagyméltóságod nekem írt tiszta szándékáról és becsületes törekvéseiről és azon elhatározásáról, miszerint ha törekvései hiúsulnak, és reményei enyésznek, állásáról azonnal ismét visszalépend, énelőttem csak azért nem újak, mert mindezek természetes következményei Nagyméltóságod ismert és igazán tisztelt jellemének.”* (DEÁK, 2001. 14.) A haza bölcsje ezekben a soraiban tehát nem egy, a korábbi állításával teljesen ellentétes magatartásmintát propagál, hanem lényegében ugyanazt, amelyet korábbi levelében, vagyis a monarchikus becsületesség elvét. A különbség éppen csak annyi, hogy úgy véli, Szögyén-Marich László rendelkezik olyan, a hatalom hozzáállására vonatkozó és reményt keltő információkkal, amelyekkel ő maga nem, és minden bizonnyal ezek tudatában fogadta el a felkérést. Ám – mint az világosan kiolvasható a levélből – ez barátja részéről is kizárólag addig elfogadható, amíg az udvarral való együttműködés nem vezet az egyén becstelenségéhez saját vagy mások (hiszen nem véletlenül kérte ki Deák véleményét) szemében. A központi hatalommal tehát mindaddig lehet kooperálni, amíg mind az uralkodó, mind az egyén a becsületesség keretein belül tud maradni. A személyes határ azonban mindenkinél máshol húzódik saját ideológiai, vallási, erkölcsi, etikai és egyéb elvei szerint, az 1848-hoz ragaszkodó liberális Deák Ferenc és az 1847-es állapotok visszaállításáért küzdő konzervatív Szögyén-Marich László esetében is pusztán ez okoz hozzáállásbeli különbséget.

Pest város közgyűlése számára előadott felirati javaslatában például úgy fogalmazott, hogy az ország megmaradása és felvirágoztatása azon áll vagy bukik, ha „*az ősi alkotmány meg nem támadtatik, s legforróbb érzelmünk, a honszeretet, mellyel hazánk szabadságához s alkotmányos önállásához ragaszkodunk, nekünk vétkül nem tulajdonítottatik; ha tőlünk oly cselekmények vagy mulasztások nem követeltetnek, melyek által a törvények önérzelmeinkkel és legszentebb kötelességeinkkel jónének ellenkezésbe*”.⁵⁶ Mivel az uralkodó továbbra sem engedett (februári pátens), Deák 1861 májusában megszövegezte – és el is fogadtatta – az országgyűlés számára előadott felirati javaslatát is, amelyben lefektette a békés és törvényes megegyezés közjogi elveit, és amelyet úgy vezetett fel, hogy „*[k]épviselői vagyunk a nemzetnek, mely kezeinkbe tette le sorsát, becsületünkre, belátásunkra bízta jövődjének biztosítását*”.⁵⁷ És amelynek az ismertetését a következőképpen zárta:

*„van egy hű barátom, kinek szava még a közvélemény szavánál is fontosabb előttem, mivel én soha nem alkuszom, mert parancsát szentnek tartom, s kinek neheztelését magamra nézve a legsúlyosabb csapásnak tekinteném, és ezen hű barátom: önlelkiismeretem. Ennek parancsát követtem most is, midőn nyíltan, határozottan s tartózkodás nélkül jelentettem ki meggyőződésemet; a tisztelt ház határozni fog belátása szerint, én teljesítettem kötelességemet.”*⁵⁸

Ferenc József azonban nem kért a májusi feliratban foglaltakból, Deák ezért augusztusban egy második felirati javaslatban nyomatékosította az országgyűlés és a nemzet akaratát.⁵⁹ Az uralkodó erre adott válasza – szükség esetén katonai erőszak alkalmazását is kilátásba helyezve – az országgyűlés feloszlata volt.

Visszatérve azonban Montesquieu-höz, a becsület fent említett három szabályának betartása végeredményben egy olyan állapotot képes teremteni, amelyben az uralkodó és az ország lakossága – már amennyiben mindkét fél elismeri hatalmi tényezőnek a másikat és a becsület talaján áll – egyaránt a közjóért cselekszik, még ha sokszor úgy is tűnhet fel előttük, mintha kizárólag saját boldogulásukon ügyködnének. Mindez úgy értendő, hogy a becsületes cselekvést első sorban szikár önérdek motiválja, nem mások és nem a közérdek (lásd Deák Ferencnek a fentebb idézett magyarázatát az „önlelkiismeretről”). Az egyén – legyen az uralkodó vagy alattvaló – ugyanis saját maga érdekében, saját önbecsülésének, a saját magával szemben tanúsított tiszteletének megőrzése céljából cselekszik helyesen, becsületesen, ám mivel ez az általánosan elfogadott normák betartását jelenti, mégis a közjó, a közcél előmozdítását segíti elő. Végso soron tehát a teljes társadalomnak jó, ha tagjai képessé válnak saját magukat becsülettel viselni, még ha ebben saját becs(ület)vágyuk is a motiváció.

Egy önkényuralomban ellenben nincs szükség valódi nevelésre, ott bőven elegendőnek bizonyul az alattvalók tudatlanságban és félelemben tartása – ezáltal

⁵⁶ DEÁK, 2001. 43–44.

⁵⁷ DEÁK, 2001. 51.

⁵⁸ Uo., 72.

⁵⁹ Erről lásd: DEÁK, 2001. 73–117.

vehetők rá ugyanis a feltétel nélküli engedelmességre⁶⁰. „Az önkényuralmi államokban minden ház egy külön birodalom. A nevelés tehát, ami egyébként legfőképp arra irányul, hogy az ember együtt tudjon élni a többiekkel, itt nagyon korlátozott. Mindössze arra szorítkozik, hogy beojtja a szívekbe a félelmet s az elmékbe néhány igen egyszerű vallási elv ismeretét. [...] Mindent el kell venni az emberektől, hogy lehessen valamit adni nekik. Először rossz alattvalókká kell tenni, hogy azután jó rabszolgákká tehessék őket.”⁶¹ Ez az a gyakorlat, amelyet az 1793-ban megfogalmazott nemzeti nevelési alapelvekben – Montesquieu-höz hasonlóan – szolgai nevelésnek neveztek, és a becsületes nemes neveléssel szemben élesen elutasítottak. Ebbe minden bizonnyal beleérthetjük a testi fenyítés büntetését is, amelyet már a Deák Ferenc nevéhez fűződő 1843-as büntetőjogi javaslatok is mellőzni kívántak. Végül azonban csak a dualizmus korában, az 1871. évi LII. törvénycikk törölte el Magyarországon.⁶² Az 1871-es törvény képviselőházi vitáján Irányi Dániel azzal érvelt a testi fenyítés eltörlése mellett, hogy „a botozás, a testi fenyítés, a becsületértést megtompítja és ha gyakran ismételtetik, tökéletesen kiirtja”.⁶³ Ez a gondolat egyébként felfedezhető a korabeli neveléstankönyvekben is. Még azok is úgy fogalmaznak, amelyek bizonyos helyzetekben megengedik a gyermek testi fenyítését, mint például Kiss Áron és Öreg János könyve, hogy „[a] testi fenyíték úgy és addig használandó, hogy vele a növendék becsületértését ne sértsük. Ezért szolgáltatathatja ki csak a szülő”.⁶⁴ Az 1905-ös miniszteri utasítás pedig már úgy rendelkezik, hogy „a testi büntetés [...] általában mellőzendő”.⁶⁵

Mindez nem csoda, hiszen végső soron a cél egy nemzeti liberális alapokon álló alkotmányos monarchia kialakítása és fenntartása, és a hozzá illő állampolgárok kinevelése volt, amelyhez, a fentiek értelmében, elengedhetetlen és alapvetően szükséges az ország lakosaiban a becsületértés kifejlesztése és megőrzése. Úgy tűnik, Montesquieu gondolatrendszere olyannyira mély gyökereket eresztett a 18. század végi Magyarországon, hogy évszázados távlatban is képes volt éreztetni hatását. Vagy, ahogy 1911-ben megjelent tanulmányában Kármán Mór, a századforduló kiemelkedő pedagógiai szakembere írta, a 18. század végén készült 13 pontos tervezet a magyar nemzeti nevelés gondolatának legeredetibb

⁶⁰ Montesquieu megállapítása a neoabszolutizmusra vonatkoztatva már nyilvánvalóan nem állja meg a helyét. Ferenc József modernizáló neoabszolutista állama igenis szükségét érezte a népnevelésnek, igaz azt erőteljes németesítéssel és németből magyarra fordított, az osztrák kultuszminisztérium által meghatározott tankönyvekkel, valamint a tankerületek és az iskolatanácsok számára Bécsből jövő utasításokkal, vagyis a birodalmi központosítás szellemében képzelte el. Noha az 1850-es években valóban fejlődött a hazai népoktatás, Európai összehasonlításban mégis elmaradottnak számított, a közoktatásra fordított forrásokat tekintve pedig igazi sereghajtónak. Vö. MÉSZÁROS-NÉMETH-PUKÁNSZKY, 2005. 303–304.

⁶¹ MONTESQUIEU, 2000. 88.

⁶² A hadsereg kötelékébe tartozók esetében a véderőről szóló törvénycikk már 1868-ban kimondta, „hogy a törvény hatályaba lépte napjától testifenyíték és rabláncz büntetés az álló hadseregen (haditengerészetben) és honvédségben többé nem alkalmazható.” 1868. évi XL. 54. §. A dualizmus hajnalán eltörölt botbüntetést aztán 1920 őszén a berendezkedő Horthy-rendszer, noha a hivatalos büntetőgyakorlatban nem alkalmazta, de az 1920. évi XXVI. törvénycikkkel visszaállította.

⁶³ *Képviselőházi napló*, 1869. III. kötet 63. országos ülés (1869. november 3.) 157.

⁶⁴ KISS-ÖREG, 1905. 220.

⁶⁵ *Tanterv és utasítás*, 1905. 9.

megnyilvánulásaként értelmezendő, olyannyira, hogy az „csaknem egészen a jelenkorig” mértékül szolgált a későbbi neveléssel kapcsolatos rendelkezések számára is.⁶⁶

A becsület eszméje mindezek fényében korántsem tekinthető csak az *ancien régime*, tehát egy rendi-feudális vagy egy úgynevezett premodern berendezkedésű társadalom és állam sajátjának, hiszen az láthatóan a demokratikus átmenet szolgálatába állíthatónak, más szavakkal polgáriasíthatónak bizonyult. Nem kizárólag a rendi világhoz és a nemességhez tapadt – csupán annyiban, amennyiben a rendi társadalomban egyedül a nemesség bírt az egyéni, személyes önuralomhoz szükséges jogállással, tehát egyéni szabadságjogokkal és társadalmi megbecsültséggel. Jó példa erre Berzsenyi Dániel 1833-as *A magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairól* című gazdasági értekezésének *Durva bánás a jobbágyokkal* című fejezete, amelyben amellet érvel, hogy a magyarországi nép szorgalmának legfőbb gátja az, hogy a földesurak gorombán, megalázóan bánnak jobbágyaikkal, szolgaként kezelik őket, még előjáróikat is letegezik, adott esetben deresre is húztatják, ezáltal pedig kiölik belőlük az öntevékenységhez szükséges becsületérzést. Pedig, mint Berzsenyi írja, „a népszorgalomnak is egyik főosztöne és rugója a becsületérzés. Ez teszi a vitéz előtt a halált könnyűvé, az izzadó munkás előtt a nehéz dolgot játékká.”⁶⁷

A becsület fogalmát azonban nemcsak az alkotmányos monarchiává váló Magyarországon, hanem például a köztársasággá lett Franciaországban sem söpörték el a hosszú 19. század társadalmi alakulásai.⁶⁸ Utóbbira kiváló példa Franciaország máig legrangosabbnak minősülő elit szervezete, a bárki előtt nyitva álló és 1802-ben Napóleon által alapított Becsületlégió (jelszava: *Honneur et Patrie!*). Éppen ezért a liberális és demokratikus állapotok, ha úgy tetszik a liberális demokráciák elősegítéséhez és megőrzéséhez valóban elengedhetetlenül szükséges – legyen az bármennyire is a nemesi világ öröksége – az egyén, az állampolgár megfelelő becsületérzése és becsületértelmezése, illetve az abból fakadó ön- és kötelességtudatossága, illetve cselekvőképessége, ahogy azt például Sharon R. Krause is állítja a 2002-ben megjelent *Liberalism with Honor* című kötetében.⁶⁹

Mindazonáltal azt is világosan kell látni, hogy a dualizmus kori köznevelésben és minden bizonnyal a társadalom hétköznapi realitásában sem valósulhatott meg maradéktalanul a fent részletezett célkitűzés, többek között azért sem, mert a politikai elit a választójog kiterjesztése, az egyesületi élet ösztönzése és az önkormányzatiság szélesítése helyett – melyek kétségtől szükséges elemei úgy az állam, mint a társadalom liberalizálódásának és demokratizálódásának is – valójában, Cieger András megfogalmazásával élve, sokkal inkább egy „parokiális-alattvalói politikai kultúra” fenntartásában volt érdekelt.⁷⁰ Ahogy az sem segíthette előbbre az ügyet, hogy a pedagógustársadalom jelentékeny része szerint az önbecsülésre már a 19. században is károsnak gondolt testi fenyítés megmaradt az iskolai fegyelmezési gyakorlat részeként. Bármennyire is voltak korszerűen gondolkodók és

⁶⁶ KÁRMÁN, 1911. 54.

⁶⁷ BERZSENYI, 1842. 222.

⁶⁸ Ahogy az eleve köztársaságnak született Amerikai Egyesült Államok 1776-os függetlenségi nyilatkozata is azzal zárul, hogy az aláírók kölcsönösen elkötelezik magukat egymás iránt életükkel, vagyonukkal és szent becsületükkel.

⁶⁹ KRAUSE, 2002.

⁷⁰ CIEGER, 2015. 33.

2. sz. kép. Elcsigázott tekintetű mezei munkások Frigyes főherceg béklyei birtokán, 1901.
(Izabella főhercegnő felvétele, MNM Történeti Fényképtár)

a legfrissebb pszichológiai ismeretekkel is felvértezettek a korabeli neveléstudomány hazai teoretikusai, ebből még nem következett az, hogy a megélhetésükért gyarkorta kimondottan nehéz munkakörülmények között küzdő népiskolai tanítók rendelkeztek volna a békés úton való rendtartáshoz szükséges pedagógiai eszköz-készlettel. Nem egy oktatási intézményben ezért rendületlenül suhogtak a tanítói pálcák és lécák.⁷¹

A becsület eszméje tehát elméletben polgárisíthatónak bizonyult a 19. századi Magyarországon. Ám gyakorlati megvalósulása a majdnem négy és félmillió földtelen mezőgazdasági munkás és cseléd sorban élő, valamint a több mint másfélmillió, szintén mezőgazdasági munkásként tengődő kisbirtokos, vagyis a majdnem hatmillió tulajdonképpen *szolgai* státuszú országában, szép illúzió maradt.⁷² Különösen

⁷¹ Ehhez lásd: BASKA, 2021.

⁷² Az 1900-as népszámlálási adatokkal és a férfi, nő, kereső, eltartott kategóriákat együtt számolva Magyarországon 4 249 913 fő élt mezőgazdasági munkásként vagy gazdasági cselédként, valamint 1 582 277 fő számított kisbirtokos-napszámosnak. Ez az ország 16 721 574 fős polgári népességének mintegy 35,9%-a volt. Összehasonlításképpen Horvátországban és Szlavóniában a földtelen mezőgazdasági munkások és a cselédek a polgári népességnek csupán 8,5%-át alkották, szemben a magyarországi 25,4%-kal, a kisbirtokos-napszámosokról nem közöltek statisztikai adatokat. (vö. *Népszámlálás*, 1907. 2. Lásd még: KOLOSSA, 1962.) Hatos Pál

annak fényében, hogy a személyes alávetettség feudális elemei a cselédség életviszonyaiban – az állam hozzájárulásával és a törvények által szentesítve – a 20. századig megmaradtak.⁷³ Ahol 1909-ben egy „csizmás képviselőnek” a társadalmi osztályokat egymástól bántóan elválasztó, a földművelő népességet lealacsonyító nyelvhasználat (úr és paraszt dichotómiája) megszüntetésére irányuló felszólítására az volt a válasz, hogy azt „társadalmilag lehetetlenség lesz kiküszöbölni”, mert a polgár megnevezés kiterjesztése nem teszi lehetővé a társadalmi osztályok egymástól való szükséges megkülönböztetését,⁷⁴ ott a(z) (állam)polgáriasult becsület minden bizonnyal csak éppen annyira válhatott hétköznapi valósággá, mint magának a polgárosodásnak, a polgári átalakulásnak a máig meg nem valósult kívánalma.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Nyomtatott források

A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Hetedik rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nomdai Részvénytársulat, 1906.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1905. évi 2202. sz. körrendelete. *Hivatalos Közlöny*, 13. (1905) 13. sz. 215–223.

Az 1848. évi július hó 2-ára összehívott országgyűlés irományai. 54. szám. Budapest, Landerer és Heckenast, 1848–1849.

Az 1869. évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. kötet. Pest, Légrády testvérek, 1869.

szerint a magyarországi agrárnépességnek ezek az alsó rétegei lettek aztán az Osztrák–Magyar Monarchia végét elhozó világháború legfőbb kárvallottjai, akik a háború során a legnagyobb véráldozatot hozták, földhöz, választójoghoz mégsem jutottak, ahogy valós társadalmi elismerésben sem részesültek. (HATOS, 2018. 28–42.)

⁷³ DOBSZAY–FÓNAGY, 2003. 453–454. A cselédek egyéni becsületének törvényes védelmét relativizáló 1876. évi XIII. tc., az „első cseléd törvény” – amely a házi cselédekre nézve a későbbi törvények hiányossága miatt a dualizmus korszakában végig érvényben maradt – a gazda házi fegyelme alá rendelte a neki elszegődőket, megengedte testi fenyegetéseiket és szinte lehetetlenné tette a munkaviszonynak az éves szegődés lejártáig való felmondását, ahogy lehetőséget adott a robotra emlékeztető ingyenmunka követelésére is. A mezei munkásokat és napszámosokat önálló törvény alá rendelő ún. „rabszolgatörvény” (1898. évi II. tc.) a mezőgazdasági munkások sztrájkját börtönbüntetéssel szankcionálta, valamint a munkamegtagadóknak a munkára való kötelezéséhez lehetővé tette akár a karhatalmi erők alkalmazását is. Az állam ezáltal erőszakszervezeteivel is segítette a birtokosnak a mezőgazdasági munkásokkal szembeni érdekérvényesítését. A „deresztörvénynek” csúfolt 1907. évi XLV. tc. ugyan a jogegyenlőség leg súlyosabb sérelmeit orvosolta, de a cselédek személyes szabadságát továbbra is korlátozta olyan módon, hogy csak a gazda jóváhagyásával hagyhatták el a majort, juthattak útlevéllhez, vagy éppen fogadhattak vendéget, a kiskorú (12–18 éves) cselédeket pedig továbbra is meghagyta a gazda házi fegyelme alatt.

⁷⁴ *Képviselőházi napló*, 1906. XXIII. kötet 404. országos ülés (1909. január 26.) 166–167.

Az 1884. évi szeptember 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda és Részvénytársaság, 1885.

Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXIII. kötet. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nomdai Részvénytársulat, 1908.

Tantero

1869 Függelék a népiskolai törvényhez. A M. Kir. Vallás- és Közokt. miniszter által az 1868-ik XXXVIII. tcz. értelmében kiadott tantero nép- és polgári iskolák, valamint a képezdék számára. Pest, Lampel Róbert, 1869.

1877 Tantero az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t.-c. értelmében. Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszteri 1877. évi augusztus hó 26. napján 21.678. szám alatt kelt rendeletéből. Budapest, Lampel Róbert, 1890.

Tantero és utasítás

1905 Tantero és utasítás az elemi népiskolák számára. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest, Magyar Királyi Tudományegyetem Nyomda, 1905.

Szakirodalom

A Pallas nagy lexikona

1893 A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. II. kötet. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893.

BASKA

2021 BASKA Gabriella: Adalékok az iskolai testi fenytéssel kapcsolatos vélekedések előzményeinek 19. századi történetéhez. Egy vita 1887-ből. *Neveléstudomány*, 9. (2021) 4. sz. 8–31.

BERZSENYI

1842 BERZSENYI Dániel: A magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairól. In: *Berzsenyi Dániel összes művei*. Szerk.: DÖBRENTÉI Gábor. Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1842. 208–228.

BODÓ

2022 BODÓ Szabolcs: A hadkötelezettség történeti áttekintése Magyarországon. *Hadtudományi Szemle*, 15. (2022) 1. sz. 5–19. <https://orcid.org/0000-0002-3172-8139>

BORSI-KÁLMÁN

2002 BORSI-KÁLMÁN Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár*. Pécs, Jelenkor, 2002.

CIEGER

2015 CIEGER András: Állam és állampolgár viszonya a dualizmus kori Magyarországon. Péter László nézetei az autokratikus jogelv működéséről. *Közjogi Szemle*, 8. (2015) 3. sz. 30–34.

CZUCZOR–FOGARASI

- 1862 CZUCZOR Gergely – FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. I. kötet. Első rész. Pest, Emich Gusztáv, 1862.

CSAPODY

- 2005 CSAPODY Tamás: Deák Ferenc és a passzív rezisztencia. *Magyar Tudomány*, 166. (2005) 3. sz. 301–308.

DEÁK

- 2001 DEÁK Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. Budapest, Osiris, 2001.

DOBSZAY–FÓNAGY

- 2003 DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk.: GERGELY András. Budapest, Osiris, 2003. 397–459.

ECKHART

- 1941 ECKHART Ferenc: *A szentkorona-eszme története*. Budapest, MTA, 1941.

EMERICZY

- 1882 EMERICZY Géza: *Népiskolai neveléstan. Tanítók és tanítóképezdek számára*. Budapest, Dobrowsky és Franke, 1882.

EÖTVÖS

- 1977 EÖTVÖS József: *Vallomások és gondolatok*. [H. n.], Magyar Helikon, 1977.

FICHTE

- 1846 FICHTE, Johann Gottlieb: *Johann Gottlieb Fichte's sämtliche Werke*. VII. Band. Berlin, Veit und Comp. 1846.

FINÁCZY

- 1934 FINÁCZY Ernő: *Nevelélméletek a XIX. században*. Budapest, MTA, 1934.

FOUCAULT

- 1990 FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat, 1990.

HALMOS

- 1992 HALMOS, Károly: Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie. In: *„Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit” – Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*. Hg.: STEKL, H. et al. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 1992. 180–192.

HATOS

- 2018 HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018.

HEGEL

- 1961 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

KANT

- 1803 KANT, Immanuel: *Über Pädagogik*. Königsberg, D. Friedrich Theodor Rink, 1803.

KÁRMÁN

- 1911 KÁRMÁN Mór: A nemzeti nevelés eszméjének kialakulása 1848-ig. Első közlemény. *Budapesti Szemle*, 147. k. (1911) 415. sz. 48–74.

KISS-ÖREG

- 1905 KISS Áron – ÖREG János: *Nevelés és oktatástan*. 5. kiadás. Budapest, Stampfel, 1905.

KÓKAY (SZERK.)

- 1979 KÓKAY György (szerk.): *A magyar sajtó története*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

KOSSUTH

- 1881 KOSSUTH Lajos: Értekezés Magyarországról. In Uő.: *Irataim az emigrációból*. II. kötet. Budapest, Atheneum, 1881. 133–299.
- 1994 KOSSUTH Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*. Budapest, Európa, 1994.

KOLOSSA

- 1967 KOLOSSA Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák-Magyar Monarchiában (1900 körül). *Agrártörténeti Szemle*, 4. (1962) 1–2. sz. 95–127.

KRAUSE

- 2002 KRAUSE, Sharon R.: *Liberalism with Honor*. Cambridge, MA-London, Harvard University Press, 2022.

MÉSZÁROS-NÉMETH-PUKÁNSZKY

- 2005 MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest, Osiris, 2005.

MONTESQUIEU

- 2000 MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. Budapest, Osiris-Attraktor. 2000.

N. N.

- 1847 N. N.: *A magyar conservatív párt és a nemzetiség*. In: *Magyar Szózatok*. Szerk.: Gyurmán Adolf. Hamburg, Voigt H. G., 1847. 219–263.

PÉTER

- 1998 PÉTER László: Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány 1790–1990. In: PÉTER László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, Osiris, 1998. 342–354.

PRUZSINSZKY

- 1990 PRUZSINSZKY Sándor: *Ürményi József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

Ratio Educationis

- 1981 *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford.: MÉSZÁROS István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Révai Nagy Lexikona

- 1911 *Révai Nagy Lexikona*. Az ismeretek enciklopédiája. II. kötet. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1911.

SIMMEL

- 2013 SIMMEL, Georg: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin, Duncker & Humblot, 2013.

SZÉCHENYI

- 1833 SZÉCHENYI István: *Stadium*. Lipcse, Wigand Ottó, 1833.

SZÜCS

- 1981 SZÜCS Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981) 3. sz. 313–359.

WARGA

- 1871 WARGA János: *Nevelés- és oktatástan alapvonalai. Képezdek számára és magánhasználatra*. Pest, Lampel Róbert, 1871.

A jezsuita gimnáziumok szerepe a kora újkori egyházi elit képzésében

Az esztergomi és győri káptalanok 17. századi személyi állományának vizsgálata*

B. Székely Dorottya Piroska

Eötvös Loránd Tudományegyetem

szekelypiri20@gmail.com

Rezümé. A Magyar Királyságban a 16. század közepén letelepedő és a helyi oktatási rendszer hiányosságait érzékelő, majd a helyzethez gyorsan adaptálódó Jézus Társasága nyugat-magyarországi gimnáziumai rövid idő alatt a katolikus elit képzésének megkerülhetetlen intézményeivé váltak. A nagyszombati (1617) és győri (1627) jezsuita gimnáziumok anyakönyvei a térség sokrétű és átfogó társadalomtörténeti elemzését teszik lehetővé: vizsgálható többek között az iskolák regionális szerepe, az egyes intézmények közötti fluktuáció, vagy az osztályok összetétele is. A hallgatók későbbi életútjának tanulmányozásával nemcsak a jezsuita oktatás minőségét, de a gimnáziumok szerepét is értékelhetjük a katolikus nemesség hivatalnok- és papképzésében. A nagyszombati (1616–1772) és győri (1630–1773) matrikulák bejegyzései, valamint az esztergomi főszékeskáptalan és a győri székeskáptalan rendelkezésre álló kéziratok forrásai és az elmúlt évtizedek során kiadott adattárak alapján a két testület 17. századi személyi állományának oktatás- és társadalomtörténeti vizsgálatára törekszem. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a jezsuita gimnáziumok milyen mértékben vették át a helyi katolikus elit középszintű oktatását, illetve milyen hamar váltak az egyházi közép- és felsőreteg szinte kizárólagos képzési helyszínévé? A kanonokok tanulmányai és karrierje alapján az egyházi pálya – és így az oktatás – társadalmi mobilitási lehetőségei mellett a gimnáziumok és az egyházi testületek személyi állományának helyhez kötöttsége, illetve az egyes intézmények közötti átjárás is vizsgálható. Az esztergomi

* A tanulmány a „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Nyugat-Magyarországon: a Nagyszombat-Pozsony–Győr régió diákságának társadalomtörténeti vizsgálata” (K 131973) című OTKA (NKFIH) és a „A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848)” (K 143017) című NKFIH kutatások keretében jött létre.

főszékeskáptalan és a győri székeskáptalan 1630 és 1699 közötti személyi állományára koncentráló összehasonlító elemzéssel az a célom, hogy szemléltessem a rend egy regionális és egy lokális jelentőségű gimnáziuma közötti különbségeket, ami a hallgatók egyházi középrétegben megfigyelhető későbbi boldogulását illeti.

Kulcsszavak: katolikus oktatás, nyugat-magyarországi társadalom, jezsuita gimnáziumok, kora újkori káptalanok, társadalmi mobilitás

A kora újkori katolikus egyházi társadalom működésének, a bevett társadalmi mobilitási csatornaként azonosított kanonoki és főpapi karriereknek, a felemelkedés eszköztárának és bevett stratégiáknak a vizsgálata a korszak egyháztörténeti kutatásainak népszerű témái.¹ A korszak katolikus egyházi középrétegének átfogó társadalomtörténeti elemzését – mely a társadalmi állás, náció, a származási hely, az életkor és a tanulmányi adatok vizsgálatát, illetve a tipikus vagy épp atipikus pályaképek felrajzolását is magába foglalja – a egyházmegyei központokban található káptalani levéltári anyagok, valamint a rendelkezésünkre álló adattárak² összehangolt feldolgozása teszi lehetővé.³ Az egyházi középréteg pontosabb propopográfiai elemzését teszi lehetővé, ha a vizsgálatba bevonjuk a korszak oktatási intézményeinek matrikuláit és adattárait is.⁴

Tanulmányomban a Jézus Társaságának három nyugat-magyarországi gimnáziuma: a nagyszombati, a pozsonyi és a győri iskolák diáknévsorai alapján vizsgálom, hogy ezen intézmények milyen szerepet tölthettek be a magyar katolikus főpapság és a kanonoki réteg képzésében a 17. században.⁵ A matrikulák alapján nem csupán az egyházi, de a világi elit, elsősorban a központi kormányhivatalokban és a vármegyei igazgatásban szerepet vállalók tanulmányairól is többet megtudhatunk, a későbbi karrierek és életutak nyomon követésével pedig tipikus életutakat, illetve patrónus–kliensi viszonyokat is azonosíthatunk. A következő oldalakon – mind térbeli, mind pedig időbeli szempontból szűkebb kereteket tartva – az 1630 és 1699 között az esztergomi főszékeskáptalanban, valamint a győri székeskáptalanban stallumot nyert kanonokok csoportján keresztül a három nyugat-magyarországi

¹ A Pécsi Egyháztörténeti Műhely által 2016-ban, 2017-ben és 2018-ban megszervezett egyháztörténeti konferenciák előadásainak megszerkesztett tanulmányait tartalmazzák: VARGA–VÉRTESI (SZERK.), 2017; VARGA–VÉRTESI (SZERK.), 2018; FORGÓ–GÓZSY (SZERK.), 2019.

² FEDELES, 2005. 28–29. Ilyen összefoglalások: BÉDY, 1938; BUNYITAY, 1935; CHOBOT, 1917; DESICS, 1929; HRADSKY, 1901; JUHÁSZ, 1936; KOLLÁNYI, 1900; NOVÁKY–LESKÓ, 1908; PIRHALLA, 1899; RIMELY, 1880; SZARKA, 1947; TEMESVÁRY, 1913–1914; VAGNER, 1896; WINKLER, 1935. Az összefoglalások második hullámát a 20. század második felében született művek alkotják: IVANČAN, 1994; KUBINYI–FÜGEDI, 1970; PFEIFFER, 1987; SILL, 1977; SUGÁR, 1984. A késő középkori egyházi középrétegre vonatkozóan: C. TÓTH, 2013; C. TÓTH, 2016; C. TÓTH, 2017; C. TÓTH, 2019; FEDELES, 2005; KÖBLÖS, 1994; KRISTÓF, 2014; SOLYMOSI, 1992; UDVARDY, 1992.

³ Mihalik Béla az egri, Oláh P. Róbert pedig a győri székeskáptalanok társadalomtörténeti elemzését végezte el: MIHALIK, 2019; OLÁH P., 2019.

⁴ BITSKEY, 1996; BOGNÁR–KISS–VARGA, 2002; FAZEKAS, 2003; KÁDÁR–KISS–PÓKA, 2011; KISSNÉ BOGNÁR, 2004; KMETY–SZÖGI–VARGA, 2021; TUSOR, 2023; VERESS, 1917; VERESS, 1941; ZSOLDOS, 1990.

⁵ FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020; FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021; FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023.

jezsuita gimnázium magyar katolikus egyházi elitképzésben betöltött szerepét vizsgálom.⁶ Az esztergomi testület esetében ez a csoport a tárgyalt időszakban 129, a győri káptalan pedig 76 főt foglal magába, nyolcan fordultak meg mindkét káptalanban, közülük heten pedig mind a két vizsgálati csoportba beletartoznak, hiszen kinevezésük és áthelyezésük is az 1630 és 1699 közötti időszakra esett.⁷ Céloom a matrikulákban rejlő kutatási lehetőségek bemutatása mellett az, hogy felhívjam a figyelmet néhány, a három nyugat-magyarországi gimnázium és a két testület kapcsolatában megfigyelhető visszatérő motívumra.

A Jézus Társaságának megjelenése a Magyar Királyságban: Nagyszombat és Győr jelentősége

Az 1540-ben szerzetesrenddé alakuló Jézus Társaságán belül kezdetben a lelkipásztori szolgálat volt domináns: a prédikálás, a szentségek kiszolgáltatása és a lelkigyakorlatok vezetése mellett az irgalmasság testi-lelki cselekedeteinek gyakorlása volt a Társaság elsődleges célja, valamint a kezdetektől igen erős volt a rend missziós küldetéstudata.⁸ Az úgynevezett akkomodációs stratégiának megfelelően a Társaság mindig igyekezett reagálni a helyi társadalmi igényekre is,⁹ így az 1546-ban alapított gandiai és az 1548-ban alapított messinai kollégiumaikhoz tartozó iskolákban már nemcsak a rend tagjai, hanem világiak is tanultak. Hamar egyértelművé vált, hogy a tanítás a Társaság evangelizációs céljait szolgálja, hiszen a diákokon keresztül a társadalom nagyobb szelete is elérhetővé vált. Az 1599-re véglegesített egységes tanrend, a *Ratio Studiorum* pedig nemcsak a tananyagot rögzítette, hanem a képzési struktúrát is központilag szabályozta.¹⁰

A Habsburg Monarchia területén a bécsi kollégium 1551. évi alapítása kulcsfontosságú volt, hiszen megnyitotta az utat Csehország, Morvaország, Lengyelország, valamint a Magyar Királyság felé.¹¹ A Királyság első jezsuita kollégiumát 1561. január 1-én kelt oklevelében alapította meg Nagyszombatban I. Ferdinánd, előzményei pedig Oláh Miklós esztergomi érsek nevéhez kapcsolódnak.¹² Noha a Társaság 1561-től átvette a városban a gimnáziumi szintű oktatást, de az alapítás körüli anyagi nehézségek, a létszámhiány, illetve a várossal és az 1543 óta itt tartózkodó esztergomi főszékeskáptalannal kialakult konfliktus végül ahhoz vezetett, hogy az 1567. évi tűzvészt követően a rendfőnök a kollégium megszüntetése és a jezsuiták

⁶ Az 1630-as kezdőpontot a nyugat-magyarországi jezsuita gimnáziumi matrikulák kezdő dátumai adták (Győr 1630, Nagyszombat 1616/1625, Pozsony 1650), hiszen látunk arra példát, hogy aki 1617-ben gimnazista tanuló volt, az 1635-ben már kanonoki kinevezést kapott. Szelep-csényi György 1617-ben grammatica tanuló, esztergomi kanonoki kinevezése pedig 1635. december 27-én kelt Nagyszombatban. (FAZEKAS-KÖKÉNYESI-TERNOVÁČZ-KÁDÁR, 2023. No. 00161; HANUY, 1911. 623. No. 993.) Kinevezését Kollányi 1636. január 3-ára tette. (KOLLÁNYI, 1900. 245.)

⁷ Bójtke Miklós, Cziráky György, Cserey István, Mariani Péter, Nagy Albert István, Pongrácz György, Telegdi György, Zichy György és Zichy Pál.

⁸ KÁDÁR, 2020. 15–16.

⁹ Uo., 41.

¹⁰ Uo., 188.

¹¹ Uo., 15–16.

¹² Uo., 10–11.

Magyar Királyságból való visszahívása mellett döntött.¹³ A Társaság 1580-ban Draskovich György kalocsai érsek támogatásával tért vissza a Királyságba, amikor pedig 1615-ben Forgách Ferenc esztergomi érseknek köszönhetően a jezsuiták újra megjelentek Nagyszombatban, a városi-káptalani iskolában végleg megszűnt a gimnáziumi oktatás.¹⁴ A főpapság felismerte, hogy a Társaság jelentheti a megoldást a paphiány, a hézagos plébániahálózat és a szerzetesrendek megfogvatkozása jelentette problémákra. Ennek eredményeképp a 17. század elejétől a jezsuita kollégiumhálózat kiépülése figyelhető meg a Királyságban. A kollégiumi rang elnyerése jellemzően csak évekkel az alapítást követően történt meg, hiszen ahhoz megfelelő számú rendtagra, alkalmas épületekre, illetve a fenntartáshoz szükséges pénzalapítványokra vagy birtokadományokra volt szükség.¹⁵

A nagyszombati kollégium igen gyorsan országos vonzáskörzettel bíró oktatási intézménnyé nőtte ki magát; az 1618–1619-es tanévben már 19 rendtag szolgált itt: lelkipásztorkodó papok, a rendház mindennapi működéséért felelős laikus testvérek és a középiskolában tanító magiszterek. 1617-re már 600 diák látogatta az iskolát, s noha az oktatás 1618 és 1623 között Bethlen Gábor támadása okán szünetelt, a hallgatóság száma a következő években is csak egyre nőtt.¹⁶ Az 1627. szeptember 20-i győri alapítás II. Ferdinánd nevéhez fűződik, de a Társaság letelepedésében kulcsszerepet játszott Dallos Miklós megyéspüspök, aki főtéri telkek vásárlásával támogatta az ügyet. Az első jezsuiták 1626 augusztusában érkeztek meg a városba, azonban a kollégium építése – a székeskáptalan által hátráltatott telekszerzés miatt – egészen az 1630-as évek végéig elhúzódott, amikor is ifjabb Draskovich György püspök további telkeket szerzett a pátereknek.¹⁷ Széchenyi György püspök 1654-ben 50.000 forint értékű alapítványt tett a rendház felépítésére, mely 1667-re készült el. Az új gimnáziumépület pedig 1687 és 1696 között Széchenyi Pál adományaiból épült fel.¹⁸ Győr 1627-ben még misszió volt három, 1628-ban már kollégium hat rendtaggal. Az oktatás 1627-ben – először kevesebb osztállyal – indult meg, majd a gimnázium fokozatosan kiépülve 1631-től már öt évfolyammal működött.¹⁹ Az 1620-as és 1630-as években tett – kezdettől kollégiumnak szánt – alapítások, mint a pozsonyi, a győri vagy a soproni rövid időn belül regionális központokká váltak, iskolájuk révén pedig missziós központokként is kiemelkedő jelentőséggel bírtak.²⁰

A jezsuita oktatást központilag szabályozó 1599. évi *Ratio Studiorum* meghatározta, hogy az eredetileg öt évfolyamos gimnázium három grammatica évfolyamból (*principia, grammatica, syntaxis*) és két humanióra évfolyamból (*poetica, rhetorica*)

¹³ FAZEKAS, 2022. 16; 21.

¹⁴ Uo., 17; KÁDÁR, 2023. 10–11.

¹⁵ KÁDÁR, 2017. 87; KÁDÁR, 2020. 41–42. A nagyszombati kollégiumot a helyi katolikus elit, országos jelentőségű világi arisztokraták, főpapok és az esztergomi káptalan tagjai egyaránt támogatták. (KÁDÁR, 2023. 11.)

¹⁶ KÁDÁR, 2023. 11–14. A matrikula ennek értelmében ugyan 1617-ben indul, de a következő évek hiányoznak és csak 1625-től vannak újra bejegyzések. (FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023.)

¹⁷ FAZEKAS–KÁDÁR, 2017. 13–14; KÁDÁR, 2017. 89–91.

¹⁸ FAZEKAS–KÁDÁR, 2017. 33; 42.

¹⁹ KÁDÁR, 2017. 91; 95–96. A győri matrikula 1630-ban indul. (FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020.)

²⁰ KÁDÁR, 2017. 91; KÁDÁR, 2020. 42.

épüljön fel. Az elemi iskolák nyújtotta hiányos és egyenetlen színvonalú képzettsége hívta életre a bevezető, úgynevezett parvista évfolyamokat (*maior* és *minor* szintű tanulócsoportokat) az alapok – írás-olvasás és számtani ismeretek – elsajátítására.²¹ A gimnáziumi képzés célja a magas szintű szóbeli és írásbeli latin nyelvtudás mellett a klasszikus latin műveltség átadása volt.²² A diákok felvételénél az életkor mellett szerepet játszott a felkészültség is.²³ Az iskolákban az osztályok külön tantermekben voltak, kis létszám esetén megfigyelhetőek összevonások, túl sok diák esetén pedig párhuzamos osztályok indítása is.²⁴ A tanulócsoportokban magiszter irányítása alatt folyt a munka,²⁵ amit szükség esetén a jobb tanulók közül kijelölt *decuriók* segítettek.²⁶ A magiszterek jellemzően csak néhány évig maradtak egy helyen, mivel azonban az oktatási rendszer stabilitását az egységesített tanmenet és tananyag adta, így a tanárok nagy fluktuációja nem okozott fennakadást.²⁷

A gimnáziumi hallgatókról évenként készített anyakönyveket is központilag megfogalmazott irányelvek alapján készítették el: a diákok családi és keresztnéve mellett szerepeltetni kellett a származás helyét, az életkort, a szülők nevét, a lakhelyet, valamint a felvétel idejét. A rendelkezés ellenére az adatsorok iskolánként eltérőek és sokszor hiányosak, mely megnehezíti a személyek azonosítását.²⁸ A nyugat-magyarországi (nagyszombati,²⁹ győri³⁰ és pozsonyi³¹) jezsuita gimnáziumok matrikuláinak köszönhetően vizsgálható az évfolyamonkénti látogatottság, az osztályok mérete és összetétele, a tanulók életkori és felekezeti, illetve nációk szerinti megoszlása, társadalmi hovatartozása, valamint származási helye. Képet kapunk a diákság iskolai előmeneteléről, a gimnáziumok vonzáskörzetéről, illetve az intézmények közötti fluktuációról is.³² A hallgatók későbbi karrierjének, életútjának a követésével a jezsuita oktatás sikeressége is értékelhetővé válik, a világi papok és szerzetesek azonosítása pedig mutatja a gimnáziumok 17. századi papképzésben betöltött kiemelkedő szerepét.³³ A felszentelési jegyzőkönyvek³⁴ és egyetemi névsorok³⁵ vizsgálatba való bevonása egyes életutak pontosabb felrajzolását, tipikus és atipikus karrierok, bevált stratégiák bemutatását teszi lehetővé.

²¹ ACSAY, 1896. 42; FINÁ CZY, 1919. 254; KÁDÁR, 2020. 188–189; KÖKÉNYESI, 2017. 134.

²² KÖKÉNYESI, 2017. 134.

²³ ACSAY, 1896. 45.

²⁴ Uo., 42; FINÁ CZY, 1919. 255.

²⁵ KÁDÁR, 2020. 188–189.

²⁶ A népesebb osztályokban társaik kikérdezésében, az írásbeli dolgozatok vagy fogalmazványok összegyűjtésében és a hiányosságok feljegyzésében, valamint a tanár által kiadott feladatok végrehajtásának számonkérésében segítettek a magiszter munkáját. (ACSAY, 1896. 51.)

²⁷ KÁDÁR, 2020. 164–166.

²⁸ Uo., 204.

²⁹ FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁ CZ–KÁDÁR, 2023.

³⁰ FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020.

³¹ FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021.

³² FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 20–37; FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021. 52–70; KÁDÁR, 2020. 205–234; KÁDÁR, 2023. 52–70.

³³ KÁDÁR, 2020. 242–248.

³⁴ Témánk szempontjából fontos a Primási Levéltárban őrzött felszentelési anyakönyv, mely az esztergomi egyházmegye 1622 és 1633 közötti felszentelési adatait tartalmazza. PL AEV No. 2168/1. pp. 20–51. A Collegium Germanicum et Hungaricum szentelési anyakönyvét Tusor Péter közölte. (TUSOR, 2023.)

³⁵ A témához és a korszakhoz kapcsolódó legfontosabb munkák felsorolását lásd: 4. lábjegyzet.

Katolikus középréteg: az esztergomi és a győri káptalan a 17. században

Az érseki és püspöki székhelyeken világi papokból szerveződött kollégiumok tagjai a székesegyházi istentiszteletek elvégzésében és az egyházmegye kormányzásában segítették az egyházmegye vezetőjét.³⁶ Az esztergomi káptalan érsekválasztási joga az általunk vizsgált időszakban – a 14. századtól kezdve fokozatosan – névlegessé vált, az egyházmegye élére ekkor már királyi adományozás útján kerültek az arra megfelelőnek ítélt személyek.³⁷ A testület tagjainak kinevezése – királyi felhatalmazás alapján – érseki/püspöki hatáskörbe tartozott, amely jogot végleg csak Mária Terézia vette vissza.³⁸ Szem előtt kell tartanunk a káptalani kinevezések saját ritmusát: ha egy patrónus feltöltötte saját enbereivel a testületet, mint ahogy azt Pázmány Péter tette az 1630-as években Esztergomban,³⁹ akkor a főpapi kinevezések és a halálozások függvényében sokat kellett várni a következő kinevezési hullámra. Látni fogjuk, hogy a kanonokok többsége az egyetemi tanulmányokat követően jellemzően pár évig plébániai szolgálatot teljesített, mielőtt elnyerte a kinevezését.⁴⁰

Buda 1541. évi török elfoglalása után először az érsek, majd 1543-ban a káptalan is elhagyta Esztergomot, utóbbi Nagyszombatba költözött és itt is maradt székhelye 1683. évi keresztény hadak általi visszafoglalásáig.⁴¹ A városban uralkodó állapotok még sokáig nem tették lehetővé a testület visszaköltözését,⁴² erre csak 1820-ban, Rudnay Sándor érseksége idején került sor.⁴³ A káptalan kezdeti 38–39 stalluma a 17. századra megfogyatkozott, ekkor jellemzően 22–24 fős volt a testület: az oszlopos kanonokok (nagyprépost, olvasókanonok, éneklőkanonok, örkanonok) mellett a társaskáptalanok prépostjai⁴⁴ és a főesperesek,⁴⁵ valamint mesterkanonokok alkották a káptalant. A század közepén a nagypréposti jövedelem 1000, míg a kanonoki 500–700 forint körül mozgott.⁴⁶ A káptalan személyi állományának feldolgozását segítő adattárak közül Kollányi Ferenc biográfiai gyűjtése megkerülhetetlen,⁴⁷ ennek adatait az 1666 és 1685 közötti időszakra a Prímási Levéltár Főszékeskáptalani levéltárának magánlevéltárában végzett forrásfeltárással egészítettem ki.⁴⁸

³⁶ KOLLÁNYI, 1900. VII; KÖBLÖS, 1994. 67.

³⁷ FAZEKAS, 2022. 13; KOLLÁNYI, 1900. XXII–XXIII.

³⁸ KOLLÁNYI, 1900. XXVI.

³⁹ Jakusics György, Széchenyi György, Pálfalvy János, Bosnyák István, Buziankovics Pál, Sylla Gáspár, Szelepcsényi György mind 23 és 32 éves koruk között kapták meg esztergomi kanonoki kinevezésüket 1631 és 1636 között. Hármójuk kezdeti pályáját támogatta az érsek, négyük esetében pedig az ő ajánlásával folytatták római tanulmányaikat. Vö. PL AEV No. 2168. p. 39; KOLTAI, 2003. 311; TEMESVÁRY, 1913. 37; VERESS, 1917. 30–37.

⁴⁰ MIHALIK, 2019. 148–149; OLÁH P., 2019. 158.

⁴¹ FAZEKAS, 2022; KOLLÁNYI, 1900. XX–XXI; SOÓS, 1934. 21–26.

⁴² Molnár Antal a püspöki processzusok tanúvallomásai alapján vizsgálta a visszafoglalt érseki székhely 17. századi állapotát. (MOLNÁR, 2022. 37–39; SOÓS, 2022. 74.)

⁴³ KOLLÁNYI, 1900. XXI; SOÓS, 2022. 89–93.

⁴⁴ A szentgyörgymezei, szentistváni és szenttamási prépostok.

⁴⁵ A nyitrai, nógrádi, honti, barsi, komáromi, sasvári, gömöri, zólyomi, tornai főesperesek.

⁴⁶ MOLNÁR, 2018. 72.

⁴⁷ KOLLÁNYI, 1900.

⁴⁸ PL FL ML Lad. 95–101; 115.

A győri székeskáptalan a város oszmán uralom alá kerülése miatt (1594) egy rövid, tizenkét éves soproni tartózkodás után 1606-ban tért vissza Győrbe. A 16. század második felétől a török terjeszkedés okán egyre csökkenő káptalani jövedelmek végül oda vezettek, hogy a középkori 34 stallumból a korszakunkra 12–15 maradt. Az oszlopos kanonokok mellett két kisprépostból (szentaldalberti és pápóci), főesperesekből és mesterkanonokokból állt a testület, melynek jelentőségét – az esztergomi káptalanhoz hasonlóan – hiteleshelyi tevékenysége adta. A dignitások jövedelme a század közepén 300, a kanonoki 200–250 forint körül mozgott, a század végéről a nagyprépost esetében 1000, a kanonokok esetében 500 forintos járandóságról van adatunk.⁴⁹ A káptalan személyi állományának feldolgozását Bedy Vince végezte el,⁵⁰ az utóbbi években pedig Oláh P. Róbert, a győri egyházmegyei levéltár munkatársa foglalkozott a káptalan kora újkori történetével és személyi állományának összetételével.⁵¹

A mintegy 199 fő alkotta vizsgálati csoport tagjainak nemcsak a tanulmányi adataira vonatkozóan, de a származási hely, a születési dátum, a társadalmi állás, valamint a fokozatszerzési és felszentelési adatok és a későbbi pálya tekintetében is igen változatos forrásadottságokkal találkozunk. Az esztergomi kanonokokra vonatkozóan több adattal rendelkezünk, mint a győriek esetében. Ennek hátterében az áll, hogy az esztergomi főszékeskáptalan tagjai a kanonoki réteg krémjét jelentették: életük során sokan apáti és préposti címeket, választott és címzetes, később valós egyházmegyei püspökségeket nyertek el, a komolyabb karriert befutottak időnként pedig országos (állami) hivatalokat is betöltöttek helytartóként, vagy a központi kormányzatok tisztviselőiként.⁵² A testület a középréteg „ugródeszkájának” minősült, amit az is mutat, hogy míg az általunk vizsgált időszakban az esztergomi kanonokok 40%-a emelkedett a főpapi rétegbe, addig ez a győri székeskáptalanban csak a kanonokok 17%-áról mondható el. Természetesen ezeket az adatokat a kutatás jelen állása is némileg befolyásolja: a kanonokként elhunyt és főpapi rétegbe sosem emelkedő klerikusokról lényegesen kevesebbet tudunk. A korszak – vagyoni, politikai és társadalmi szempontból igen széles – katolikus középrétegről mind a mai napig hiányzik egy átfogó társadalomtörténeti elemzés.⁵³

Tanulmányi adatok a két testületben

Az esztergomi és a győri káptalanban 1630 és 1699 között stallumot elnyerő 199 főből 41 személy esetében semmilyen adattal nem rendelkezünk a tanulmányokra vonatkozóan (20%), 115 fő esetében viszont nem csak a közép-, de a felsőfokú tanulmányokról is vannak információink (57%).⁵⁴ A fennmaradt kongregációs névsorok az egyes személyek középiskolai jelenlétéről való tudásunkat egészítik

⁴⁹ MOLNÁR, 2018. 72–73.

⁵⁰ BEDY, 1938.

⁵¹ OLÁH P., 2019; OLÁH P., 2024.

⁵² FAZEKAS, 2018. 49–65.

⁵³ MOLNÁR, 2008. 13; MOLNÁR, 2018. 69; 76; 79–80.

⁵⁴ A kanonokok közép- és felsőfokú tanulmányaira vonatkozó táblázatot lásd a mellékletek között (1. sz. ábra).

ki,⁵⁵ a gimnáziumi matrikulák – sokszor már egymás adatait is tartalmazó – egyetemi adattárakkal való összehangolt feldolgozása pedig az életpályák hiányos éveinek és szakaszainak összefésülését, adott esetben pontosabb azonosítást tesznek lehetővé. Ezt mutatja Szegedy Ferenc Lénárt esete is, aki 1614-ben nemesi család sarjaként született Nagyszombatban, édesanyja katolikus, édesapja pedig kálvinista volt.⁵⁶ A nagyszombati jezsuita gimnáziumban 1627-ben a parvista, 1628-ban principia, 1629-ben grammatica, 1631-ben és 1632-ben pedig a rhetorica évfolyam hallgatója volt.⁵⁷ 1632. október 13-án beiratkozott a bécsi egyetemre,⁵⁸ majd 1633. szeptember 24-én egyházmegyéjében elnyerte a *prima tonsurát*.⁵⁹ 1635-ben Bécsben mint a Pázmáneum hallgatója fejezte be a bölcseleti képzést,⁶⁰ majd 1638-tól 1642-ig a római Collegium Germanicum et Hungaricum növendékeként teológiai tanulmányokat folytatott.⁶¹ Itt szentelték szubdiakónussá 1640. március 24-én, majd diakónussá 1641. május 25-én, 1641. november 1-jén pedig megkapta a presbiterátust is.⁶² Azonosítását eddig az nehezítette meg, hogy vele egy időben két másik Szegedi Ferenc is tanult a jezsuitáknál, egyikük ráadásul szintén nemes, ugyanakkor gyöngyösi származású és 1633-ban is a gimnázium hallgatója, ami a későbbi életút ismeretében végül kizárta az azonosságot.⁶³ Szegedy – miután Rómában teológiai doktorátust szerzett – hazatért és Homonnai Drugeth György nevelőjeként helyezkedett el.⁶⁴ Lippay György bizalmasaként nem meglepő sem 1644. évi esztergomi kanonoki kinevezése,⁶⁵ sem pedig a testületben való emelkedése: 1653-ban már órkanonokként, 1661-ben pedig már nagyprépostként találkozunk vele, sőt néhány éven át helynökként is tevékenykedett.⁶⁶ Az apáti és préposti címek mellett Szegedy erdélyi püspöki kinevezésének köszönhetően 1660-ban a főpapi rétegbe emelkedett, majd 1663-ban áthelyezték a váci, 1669-ben pedig az egri egyházmegye élére.⁶⁷ 1666 júliusa és 1669 októbere között mint magyar udvari kancellár működött.⁶⁸

Az 1630 és 1699 között esztergomi kanonoki kinevezést kapott személyek 69%-a, a győriek 56%-a esetében van adatunk a középiskolai tanulmányokra. Ezen személyek nagyrésze – az esztergomi kanonoknak összesen 65%-a, a győrieknek

⁵⁵ Az 1631. március 25-én Győrben – Gyümölcslő Boldogasszony patronátusa alatt – megalakult diáktársulat névsora az általunk vizsgált időszakra megmaradt. (FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 12; PILIKTA, 2023.) A forrást Pilikta László dolgozta fel, rendelkezésemre bocsátott munkáját ezúton is köszönöm. Vö.: Liber Sodalitatis Beatissimae Hungariae Patronae sub Titulo Annuntiationis anno 1631 laurini... in Gymnasio Socieatatis Iesu erectae. PFK BFK 120b. A.17.

⁵⁶ FAZEKAS, 2021. 465; KOLLÁNYI, 1900. 259;

⁵⁷ FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. No. 01375.

⁵⁸ FAZEKAS, 2021. 466.

⁵⁹ PL AEV 2168 p. 51.

⁶⁰ TEMESVÁRY, 1913. 49.

⁶¹ BITSKEY, 1996. 261; KOLLÁNYI, 1900. 259.

⁶² TUSOR, 2023. 111.

⁶³ FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. No. 01552.

⁶⁴ FAZEKAS, 2021. 465.

⁶⁵ GALLA, 2015. 346; TEMESVÁRY, 1913. 51.

⁶⁶ FAZEKAS, 2021. 465; KOLLÁNYI, 1900. 259; TEMESVÁRY, 1913. 51–52.

⁶⁷ FAZEKAS, 2021. 466; NOVÁKY–LESKÓ, 1907. 219; SUGÁR, 1984. 342; TEMESVÁRY, 1913. 55.

⁶⁸ FAZEKAS, 2021. 466.

pedig 43%-a – esetében a felsőfokú tanulmányokra vonatkozóan is rendelkezünk adatokkal.⁶⁹ Ez azonban nem minden esetben tesz lehetővé pontos azonosítást: az adattárakban sok esetben épp csak annyit találunk, hogy valaki Erdélyben⁷⁰ vagy szerzetesrendi keretek között végezte középfokú tanulmányait.⁷¹ Arra is van példa, hogy valakinél a soproni jezsuita gimnáziumban végzett tanulmányokra hivatkoznak, mely a matrikula hiányában sajnos nem ellenőrizhető.⁷² A vizsgálatba bevont összesen 199 főből tehát 129 személy esetében tudunk valamit a középiskolai tanulmányokról; az adatok alapján ezek többsége, mintegy 95%-a (123 fő) jezsuita oktatási intézményben tanult, 87%-a (113 fő) pedig azonosítható a három nyugat-magyarországi gimnázium, Nagyszombat, Győr és Pozsony fennmaradt matrikuláiban. A további jezsuita intézmények csoportjába tartoznak Bécs, Sopron, Kolozsvár, Gyöngyös és Trencsén.⁷³ Különleges Gorup Ferenc esete, aki – Bedy kutatásai alapján – 1626-ban Sobry Márton vasvári örkanonok és szombathelyi plébános növendéke volt,⁷⁴ vagy éppen az evangélikus főnemesi családba született Jakusics György, aki protestáns nevelésben részesült és a körmöcbányai iskola tanulója volt.⁷⁵

A három nyugat-magyarországi jezsuita gimnázium matrikulái alapján képet kapunk nemcsak a térség katolikus elitjének oktatási preferenciájáról, de arról is, hogy ezek az iskolák mikorra váltak a régió középszintű képzésének megkerülhetetlen intézményeivé.⁷⁶ A két káptalan tagjai nagyszombati, pozsonyi és győri tanulmányainak vizsgálatakor ugyanakkor szem előtt kell tartanunk a diákok gimnáziumok közötti fluktuációját: vannak, akik nevével több névsorban is találkozunk. Az esztergomi kanonokká válás esetén Nagyszombat elsősege és jelentősége megkérdőjelezhetetlen. Az általunk vizsgált időszakban esztergomi stallumot nyert 129 kanonokból 79 fő azonosítható a három matrikula valamelyikében, közülük 68-an tanultak az évek során Nagyszombatban. A főszékeskáptalan tekintetében a második helyen – 13 beiratkozással – Pozsony, a harmadikon pedig – 10 azonosított beiratkozóval – Győr áll. A győri székeskáptalan 77 kanonokja közül összesen 38 személy volt azonosítható a három nyugat-magyarországi jezsuita gimnázium matrikulájának egyikében. Nagyszombat jelentősége itt is vitathatatlan,

⁶⁹ Az esztergomi és győri kanonokok középfokú tanulmányaira vonatkozó részletesebb diagramot lásd a mellékletek között (2. sz. ábra).

⁷⁰ Az erdélyi származású Illyés András és Csernátorny Miklós esetében kolozsvári középiskolai tanulmányokról tájékoztat a szakirodalom. (KOLLÁNYI, 1900. 314; KMETY-SZÖGI-VARGA, 2021. 147; 188; VERESS, 1917. 60.)

⁷¹ Pálfalvay János és Illyés István későbbi esztergomi kanonokok mindketten a csíksomlyói ferenceseknél tanultak, mielőtt a jezsuiták nagyszombati, pozsonyi vagy ungvári gimnáziumait látogatták volna. (KOLLÁNYI, 1900. 305; SZABÓ, 1863. 882; TEMESVÁRY, 1913. 35.)

⁷² Telekessy István győri kanonok esetében soproni középfokú tanulmányokról tudunk. (KÁDÁR-B. SZÉKELY, 2022, 614; VERESS, 1917. 56.) A soproni jezsuita gimnázium matrikulája az általunk vizsgált időszakra nem maradt fenn. (KÁDÁR, 2017. 144; 194.)

⁷³ LIBOR, 2018.

⁷⁴ BÉDY, 1938. 430.

⁷⁵ ACGU Hist. 1. p. 404; VERESS, 1917. 34–35.

⁷⁶ Az esztergomi és győri kanonokok nagyszombati, győri és pozsonyi gimnáziumi beiratkozása-it szemléltető diagramot lásd a mellékletek között (3. sz. ábra). A diagramokon minden azonosított beiratkozást feltüntettem, tehát vannak diákok, akik több adattal is szerepelnek.

ugyanakkor szembeűnő a helyi jezsuita gimnázium szerepe: az évek során 21 fő tanult Győrben, ami nem meglepő, hiszen a Társaság nyújtotta a város legszínvonalasabb és nem melleleg ingyenes középszintű oktatását.⁷⁷ A győri kanonokok jelentős része Győrből, illetve az egyházmegye területéről származott, ami mutatja az intézmény helyi beágyazottságát és társadalmi mobilitásban betöltött szerepét. A tanulmányaikat itt végző későbbi győri kanonokok egy része a hódoltsági területekről származott, ami a kollégium vonzáskörzetének ez irányú földrajzi kiterjedését igazolja.⁷⁸ A győri káptalan esetében fontos még megemlítenünk az 1636-tól működő, regionális jelentőségű soproni jezsuita gimnáziumot, melynek fennmaradt anyakönyve azonban csak 1707-ben indul.⁷⁹

Sokan a humaniorák elvégzése miatt érkeztek Nagyszombatba, a világi papi pályára készülőknek csábító volt az itt található több és viszonylag nagy befogadóképességű szeminárium, illetve 1635-től az egyetemi tanulmányok lehetősége is.⁸⁰ Minden bizonnyal az itt székelő esztergomi érsek esetleges támogatása sokakat ösztönzött, noha nem mutatható ki szignifikáns különbség a három gimnázium tanulói közül az esztergomi érsek által római tanulmányokra ajánlottak arányában. Az 1630 és 1699 között esztergomi káptalani stallumot elnyerő kanonokok közül öten érkeztek Rómába Pázmány Péter ajánlásával, közülük négyen előtte a nagyszombati jezsuitáknál végezték középfokú tanulmányaikat.⁸¹ A későbbi esztergomi kanonokok közül az évek során 15-en részesültek Lippay György esztergomi érsek ajánlásában, többségük azt megelőzően – Lósy Mihály Zsigmond kivételével, aki Győrben végezte középfokú tanulmányait⁸² – a nagyszombati jezsuitáknál tanult.⁸³ Szelepcsényi ajánlásával – a későbbi esztergomi kanonokok közül – összesen 17-en érkeztek Rómába, 10 főt lehetett azonosítani a nagyszombati matrikulában,⁸⁴ de

⁷⁷ KÁDÁR, 2017. 95.

⁷⁸ FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 29.

⁷⁹ KÁDÁR, 2020. 75–79; 191–193; MNL GYMS SL, VIII. 52. Pannonhalmi Szt. Benedek Rend Soproni Szt. Asztrik Gimnáziuma iratai 1707–1948, Nomina Studiosorum Gymnasii Societatis Jesu Soproniensis [1707–1767]. Matrikula hiányában csak szórványos adatokkal rendelkezünk az itt tanuló későbbi esztergomi és győri kanonokok, mint például Jaklin Balázs vagy Telekessy István képzéséről. (FAZEKAS, 2021. 383; KÁDÁR–B. SZÉKELY, 2022. 614; VERESS, 1917. 56; 62.)

⁸⁰ KÁDÁR, 2023. 51.

⁸¹ Buziankovics Pál, Pisztes János Tóbiás, Sylla Gáspár és Szelepcsényi György mind az 1620-as és 1630-as években tanultak az Örök Városban. (FAZEKAS–KÁDÁR–TERNOVÁČZ–KÖKÉNYESI 2023. No. 00161; No. 00184; No. 00656; No. 00792; VERESS, 1917. 30; 32; 33.) Pisztes János Tóbiás kivételével mind a hárman még Pázmány érseksége idején megkapták esztergomi kanonoki kinevezésüket. (KOLLÁNYI, 1900. 245; 248.)

⁸² FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 194; KMETY–SZÖGI–VARGA, 2021. 85; VERESS, 1917. 47.

⁸³ Balogh Miklós, Bársony György, Bihary Dániel János, Boros Péter, Dobis István, Esterházy György, Gubasóczy János, Péterffy András, Pongrácz György, Rutkay Ignác, valamint Szegedi Mihály. (BITSKEY, 1996. 231; 233; 236; 237; 240; 255; 256; 258; 261; FAZEKAS–KÁDÁR–TERNOVÁČZ–KÖKÉNYESI 2023. No. 03167; No. 03816; No. 03970; No. 04667; No. 04672; No. 05088; No. 05280; No. 06081; No. 06166; No. 06291; No. 08815; VERESS, 1917. 45–61.)

⁸⁴ Csak a nagyszombati matrikulában azonosítható közülük: Homonnai Drugeth Bálint, Jezericzky Ferenc János, Labsánszky Ferenc, Ordódy Zsigmond Antal, Pyber László, továbbá Zsembery György. (FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. No. 08857; No. 09375; No. 09438; No. 10192; No. 11219; No. 11394; VERESS, 1917. 67–68. 70–72; 76; 80.)

ketten megfordultak az évek során a pozsonyi,⁸⁵ illetve Náray György a győri gimnáziumban is.⁸⁶ Szintén Szelepcsényi ajánlásával érkezett Rómába az a Benedekfalvi Luby Imre Ignác, akinek esete jól mutatja a jezsuita gimnáziumok közötti fluktuációt. Luby Imre Ignác 1659-ben született evangélikus szülők gyermekeként, majd 8 évesen katolizált.⁸⁷ Először 1673-ban a grammatica osztály tanulójaként bukkant fel Nagyszombatban,⁸⁸ a következő évben már Győrben találjuk, itt 1674-ben mint grammatista, 1675-ben pedig már mint syntaxista szerepel,⁸⁹ végül 1677-ben a rhetorica évfolyam növendéke volt Pozsonyban.⁹⁰ Ezt követően a bécsi Pázmáneum, majd 1682 és 1687 között a római Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke volt, hazatérését követően szepesi, majd pedig esztergomi kanonok lett.⁹¹

Bécsi vagy épp római tanulmányaikat követően sokan visszatértek Nagyszombatba és patrónusuk segítségével a káptalan tagjaként hosszútávon is a városban maradtak. Labsánszky Ferenc Xavér életútja jó példája ennek: 1675-ben poetica, 1676-ban pedig rhetorica hallgató volt a nagyszombati jezsuitáknál. A nagyszombati egyetemen végezte el a filozófiát és a teológia első évét (1676–1680), 1681-ben pedig patrónusa, Szelepcsényi György esztergomi érsek támogatásával érkezett meg Rómába, hogy folytassa teológiai tanulmányait. Hazatértét követően az érsek káplánjaként tevékenykedett, aki 1685-ben esztergomi kanonokká nevezte ki. A patrónusa halála teremtette új helyzetben viszont elesett a javadalomtól és végül csak 1697-ben vált a testület tagjává.⁹²

Ezzel szemben Győrben egy gyengébb intézményi háttérrel találkozunk: egy kisebb befogadóképességű (6–10 fős) szeminárium, illetve a győri püspökök bécsi Pázmáneumban fenntartott alapítványi helyei (10 fő) jelentették a gimnázium-

⁸⁵ Fáncsy Gáspár Ferenc a parvista osztályokat végezte Nagyszombatban, majd 1673 és 1676 között Pozsonyban tanult, mielőtt megkezdte volna egyetemi tanulmányait előbb Bécsben, majd Rómában. Esztergomi kanonoki kinevezését 1684-ben nyerte el, a következő évben pedig elhunyt. (FAZEKAS, 2003. 336; FAZEKAS-KÁDÁR-KÖKÉNYESI, 2021. 366; FAZEKAS-KÖKÉNYESI-TERNOVÁČZ-KÁDÁR 2023. No. 10686; KOLLÁNYI, 1900. 301; VERESS, 1917. 77.) Nigrini Ádám Xavér 1659-ben Nagyszombatban volt parvista, majd 1670-ben Pozsonyban találjuk, mint poetica hallgatót. Középfokú tanulmányait követően ő is előbb Bécsben, majd 1675-től 1679-ig Rómában tanult. 1689-ben vált a testület tagjává, melynek egészen 1711. évi haláláig kanonokja maradt. (FAZEKAS, 2003. 112–113; FAZEKAS-KÁDÁR-KÖKÉNYESI, 2021. 344; FAZEKAS-KÖKÉNYESI-TERNOVÁČZ-KÁDÁR 2023. No. 08699; KOLLÁNYI, 1900. 307; VERESS, 1917. 74.)

⁸⁶ Náray György a nagyszombati jezsuitáknál végezte el a parvista és a grammatica osztályokat, majd 1658 és 1660 között Győrben tanult. Ezt követően a nagyszombati egyetemen hallgatta a filozófia kurzust, majd 1666-tól Rómában tanulta a teológiát. Viszonylag későn, csak 1690-ben vált az esztergomi káptalan tagjává. (BITSKEY, 1996. 252; FAZEKAS-KÁDÁR-KÖKÉNYESI, 2020. 308; FAZEKAS-KÖKÉNYESI-TERNOVÁČZ-KÁDÁR, 2023. No. 07692; KMETY-SZÖGI-VARGA, 2021. 191; KOLLÁNYI, 1900. 310; VERESS, 1917. 63.)

⁸⁷ KOLLÁNYI, 1900. 314; VERESS, 1917. 80.

⁸⁸ FAZEKAS-KÖKÉNYESI-TERNOVÁČZ-KÁDÁR, 2023. No. 11032.

⁸⁹ FAZEKAS-KÁDÁR-KÖKÉNYESI, 2020. 458.

⁹⁰ Uo., 2021, 399.

⁹¹ FAZEKAS, 2003. 126; KOLLÁNYI, 1900. 314; VERESS, 1917. 80–81.

⁹² BITSKEY, 1996. 247; HRADSKÝ, 1902. 447–448; KÁDÁR-KISS-PÓKA, 2011. 114; KÁDÁR-B. SZÉKELY, 2022. 584; KMETY-SZÖGI-VARGA, 2021. 262; KOLLÁNYI, 1900. 317–318; VERESS, 1917. 80.

ban tanuló klerikusok számára a továbbtanulási perspektívát.⁹³ Természetesen itt is látunk példát a győri püspök által támogatott római tanulmányokra,⁹⁴ de értelemszerűen a győri közeg kisebb mobilitási lehetőséget jelentett a kanonoki, majd a főpapi pálya felé.

Az évek előrehaladtával a kinevezett kanonokok egyre nagyobb számban azonosíthatóak a három nyugat-magyarországi jezsuita gimnázium matrikuláiban, illetve megfigyelhető, hogy az iskolák aránya idővel egyre kiegyenlítettebbé vált.⁹⁵ A győri kanonokok esetében a kezdetektől mindvégig megfigyelhető a helyben tanulás iránti preferencia, melynek háttérében financiaális okok is álltak. A tanulmányi adatok 1680-as évekbeli visszaesése a kanonoki életpálya sajátosságaiból és a káptalani kinevezésekre jellemző periodikusságból is adódik: ez a korosztály csak később, a 18. század elején jutott káptalani stallumhoz. A matrikulák alapján nagy általánosságban is megfigyelhető a tanulószám 18. századi mérséklődése, melynek háttérében az alsó- és középfokú katolikus (főleg jezsuita és piarista) iskolahálózat kiépülése állt.⁹⁶ Nagy általánosságban elmondható, hogy a középfokú tanulmányokat, majd a bölcséleti (3 év) és teológiai (4 év) képzést⁹⁷ néhány éves – egyházmegyében ellátott – plébániai szolgálat követte, a kanonoki kinevezésre pedig általában csak ezután került sor.⁹⁸

Esztergomban – a vizsgált időszakban – nincs olyan kanonok, aki ebben a gyors tempóban haladt volna a ranglétrán, Győrben is csak két személy: Zichy Pál és Tarródy János Antal jutottak 1699-ig káptalani stallumhoz úgy, hogy az 1680-as években még a győri jezsuita gimnáziumban végezték tanulmányaikat. Előbbi győri születésű, grófi származású,⁹⁹ utóbbi szombathelyi születésű nemes volt.¹⁰⁰ Zichy 1680-ban és 1681-ben a parvista osztályokat Győrben járta, majd 1686 és 1688 között Pozsonyban találjuk, ahol elvégezte a syntaxist, a poeticát és a rhetoricát.¹⁰¹ Tarródy nevével csak a győri matrikulában találkozunk, 1682 és 1686 között tanult itt: a grammaticától a rhetoricáig itt járta az évfolyamokat.¹⁰² Egyikük esetében sem látunk évismélteléseket. Később mindketten Bécsben végezték a bölcséletet,

⁹³ FAZEKAS, 2003. 8; FAZEKAS, 2017. 77. Draskovich György győri püspök ezen a jögon küldte Bécsbe tanulni – a győri jezsuitáknál folytatott középfokú tanulmányaikat követően – Gody Imrét és Pozsgay Jánost az 1630-as években. Később mindketten a győri székeskáptalan tagjai lettek. (BEDY, 1938. 414; FAZEKAS, 2003. 327–328; FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 82; 124; KISSNÉ Bognár, 2004. 89; 372.)

⁹⁴ A középfokú tanulmányait Győrben is végző Zichy Pál Széchényi György győri püspök ajánlásával kezdte meg teológiai tanulmányait Rómában 1691-ben. (BITSKEY, 1996. 265; FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 540; VERESS, 1917. 89.) Tarródy János Antal 1682 és 1686 között járt a győri jezsuitákhoz, majd a bécsi egyetemen, 1689 és 1693 között pedig a római Collegium Germanicum et Hungaricumban tanult, ahová Kollonich Lipót győri püspök ajánlásával érkezett. (BEDY, 1938. 452; BITSKEY, 1996. 262; FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 553; VERESS, 1917. 87.)

⁹⁵ A tanulmányi adatokat évtizedenkénti bontásban szemléltető diagramokat lásd a mellékletek között (4–5. sz. ábra).

⁹⁶ KÁDÁR, 2023. 49.

⁹⁷ VILLOSLADA, 1954. 92–93; 102.

⁹⁸ MIHALIK, 2019. 148–149; OLÁH P. 2019. 158.

⁹⁹ BEDY, 1938. 450; VERESS, 1917. 89.

¹⁰⁰ BEDY, 1938. 452; FAZEKAS, 2003. 138; VERESS, 1917. 87.

¹⁰¹ FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 540; FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021. 452.

¹⁰² FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 553; VERESS, 1917. 87.

majd az 1690-es évek első felében a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban a teológiát.¹⁰³ Hazatérésük után nem sokkal – Zichy kettő, Tarródy pedig hat évvel később –, az 1690-es évek végén kapták meg győri kanonoki kinevezésüket.¹⁰⁴ Zichy később az esztergomi káptalannak is a tagja lett, majd a scutari címzetes püspökséget is elnyerte.¹⁰⁵ Egyikük pályája sem nevezhető kiemelkedőnek, korai kanonoki kinevezésüket – Zichy 26 éves, Tarródy pedig 31 éves volt – minden bizonnyal társadalmi állásuknak, tanultságuknak és kapcsolatrendszerüknek köszönhették. Zichy Pál Széchényi György győri püspök, későbbi esztergomi érsek, Tarródy János Antal pedig Kollonich Lipót győri püspök, későbbi bíboros, kalocsai és esztergomi érsek ajánlásával érkezett a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ba.¹⁰⁶

Kitekintés: kanonokok mint a nagyszombati jezsuita templom támogatói

Izgalmas kutatási iránynak tartom az egykor a jezsuita gimnáziumokban tanuló későbbi kanonokok alkotta középréteg és Jézus Társasága helyi intézményeinek kapcsolatát, mely a végrendeleti hagyományozásokon, alapítványokon vagy a művészeti mecénatúrán keresztül érhető tetten. A győri jezsuiták támogatói körének rekonstrukcióját Fazekas István és Kádár Zsófia végezték el: tanulmányukban a győri kanonokok – mint például Matkovich Mihály vagy Héderváry János – adományozásaira is kitértek. Előbbi egy 11 mázsás harangot és egy teljes főpapi ornátust adományozott a Szent Ignác templomnak, utóbbi pedig egy – Gonzága Szent Alajos – mellékoltár dotálására tett ígéretet, de végül a főoltár patrónusává lépett elő.¹⁰⁷ Mindketten jezsuita oktatásban részesültek: Matkovich 1629 és 1632 között Nagyszombatban tanult, majd 1638 és 1642-ben a *Collegium Germanicum et Hungaricum* hallgatója volt;¹⁰⁸ Héderváry pedig – Győr vármegyei születésűként nem meglepő módon – Győrben végezte középszintű tanulmányait az 1630-as évek elején, később pedig a bécsi Pazmaneum és a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* diákja volt.¹⁰⁹ Néhány éves pozsonyi kanonokságát követően 1650-ben vált a győri káptalan tagjává.¹¹⁰ Mind Matkovichot, mind pedig Héderváryt a Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregáció tagjai között találjuk az 1650-es években,¹¹¹ ez – a jezsuita templom számára tett adományokkal egyetemben – arra utal, hogy tanulmányaikat követően is kapcsolatban maradtak a Társasággal.

Mindenképpen érdemes kiterjeszteni a kutatást az esztergomi főszékeskáptalan tagjainak a Keresztelő Szent János-templom javára tett adományozásaira és

¹⁰³ BEDY, 1938. 450; 452; BITSKEY, 1996. 262; 265; FAZEKAS, 2003. 138; 338; KISSNÉ BOGNÁR, 2004. 156.

¹⁰⁴ BEDY, 1938. 450; 452.

¹⁰⁵ FAZEKAS, 2003. 338; KOLLÁNYI, 1900. 331.

¹⁰⁶ VERESS 1917, 87; 89.

¹⁰⁷ FAZEKAS–KÁDÁR, 2017. 31.

¹⁰⁸ BEDY, 1938. 426; BITSKEY, 1996. 250; FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. No. 01703; VERESS, 1917. 40.

¹⁰⁹ FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 111; KISSNÉ BOGNÁR, 2004. 98; VERESS, 1917. 45.

¹¹⁰ FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 40.

¹¹¹ PFK BFK 120b. A.17. fol. 24v., 28v.

alapítványaira is. Az egykori domonkos templomot és a hozzá tartozó kolostort 1615 októberében vették át – igen romos állapotban – a jezsuiták. A templom 1629. és 1630. évi elbontását követően Esterházy Miklós nádor támogatásával Pietro Antonio és Pietro Giovanni Spazzo építésszek kaptak megbízást a tervezésre és építkezésre. Az épület felszentelésére és használatba vételére végül 1637 nyarán került sor.¹¹² Egy 1708-ból származó kézirat, a Keresztelő Szent János-templom történetére vonatkozó kötetnek köszönhetően megismerhetjük a provincia és az uralkodó vonatkozó rendelkezéseit, a szertartások rendjét, az alapítványokat és benefactorokat, illetve a 18. századi eleji kincstári anyagot is.¹¹³ A helyi káptalan tagjai – Győrhöz hasonlóan – itt is feltűnnek az adományozók és támogatók sorában: voltak, akik pénzadománnyal, mások ötvöstárgyakkal vagy liturgikus öltözetekkel gyarapították a templomot. Előbbi csoportba tartoznak Ordódy Zsigmond Antal és Nigrini Ádám Xavér esztergomi kanonokok, előbbi a Szent Ignác-kápolna megtisztítására és helyreállítására adományozott 50, utóbbi pedig a Szűz Mária kápolna javára 35 forintot 1694-ben.¹¹⁴ Mind Ordódy, mind Nigrini nevét megtaláljuk a nagyszombati matrikulában, előbbi 1662-ben parvista és 1668-ban rhetorica, utóbbi 1659-ben parvista hallgató volt itt.¹¹⁵ Ordódy ezt követően a nagyszombati egyetemen végezte a filozófiai kurzust, majd 1671 és 1675 között a Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke volt.¹¹⁶ Nigrini 1674-ben Bécsben kezdte meg egyetemi tanulmányait, amit a következő évtől Rómában folytatott.¹¹⁷ A Jézus Társasága római intézményébe mindketten Szelepcsényi érsek ajánlásával érkeztek.¹¹⁸ Ordódy hazaérkezését követően szinte rögtön, már 1676-ban az esztergomi káptalan tagjává vált, 1690-től örkanonokként, 1693-tól olvasókanonokként, 1707-től pedig nagyprépostként tevékenykedett, 1708-ban pedig elnyerte a csanádi püspökséget is.¹¹⁹ Nigrini néhány éves plébánosi működést követően nyerte el esztergomi kanonoki kinevezését 1689-ben, káptalani karrierje nem nevezhető különösebben látványosnak.¹²⁰

Vannak továbbá olyan esztergomi kanonokok, akik tárgyi adományokkal gyarapították a templomot: Hoffman Pál pécsi püspökké szentelésének emlékére 1655/1656-ban egy arany és ezüstszállal díszített virágmintás fehér atlaszselyem miseruhát, Pongrácz György pedig váci püspökké szentelése emlékére 1672-ben egy aranyhímzéssel ékesített szintén fehér kazulát adományozott a kincstárnak. Pongrácz 1673-ban egy értékes, arannyal átszőtt anyagú infulával egészítette ki az egyháznak tett adományát.¹²¹ Mindketten azonosíthatóak a nagyszombati jezsui-

¹¹² KÁDÁR, 2023. 15–16.

¹¹³ MNL OL E 152 Reg. Collegium Tyrnaviense Fasc. 7. Nr. 1. Liber templi Societatis Jesu Tyrnavia anno 1708 noviter conscriptus et auctus per R. P. Sennyey collegii rectorem.

¹¹⁴ MNL OL E 152 Reg. Collegium Tyrnaviense Fasc. 7. Nr. 1. fol. 21v.

¹¹⁵ FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. No. 09375; No. 08699. Nigrini Ádám 1670-ben Pozsonyban volt poetica tanuló. (FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021. 344.)

¹¹⁶ BITSKEY, 1996. 253; VERESS, 1917. 68.

¹¹⁷ BITSKEY, 1996. 252; FAZEKAS, 2003. 112–113; VERESS, 1917. 74.

¹¹⁸ VERESS, 1917. 68; 74.

¹¹⁹ KOLLÁNYI, 1900. 296–297.

¹²⁰ KOLLÁNYI, 1900. 307.

¹²¹ MNL OL E 152 Reg. Collegium Tyrnaviense Fasc. 7. Nr. 1. fol. 71v; 78v.

ita gimnázium matrikulájában: Hoffman 1626-ban és 1628-ban, Pongrácz pedig 1644-ben, valamint 1646 és 1649 között tanult itt.¹²² Hoffman ezt követően Bécsben és 1634-től 1641-ig Rómában tanult;¹²³ Pongrácz 1652-től 1655-ig a nagyszombati egyetem, majd röviden a Collegium et Hungaricum, végül pedig a grazi egyetem növendéke volt.¹²⁴ Fiatalon, a húszas éveikben kapták esztergomi kanonoki kinevezésüket – Pongrácz azt megelőzően röviden a győri káptalannak is a tagja volt –, a testületben mindketten a nagypréposti tisztségig emelkedtek és életük során a főpapi kar tagjaivá váltak.¹²⁵ Adományozásaikat nem sokkal haláluk előtt tették, az apropó azonban minden bizonnyal egyik esetben sem a Társasághoz fűződő szoros kapcsolat megmaradása, hanem a püspökké szentelési esemény volt.

A kincstári anyagot – tárgytypusonként – számba vevő inventáriumban találunk még 800 forint értékű Szent András apostolt megmintázó ezüstsobrot, mely Szily András püspök, egykori esztergomi kanonok ajándéka volt.¹²⁶ Szily 1635-ben és 1636-ban a győri, 1639-ben pedig a nagyszombati jezsuita gimnázium tanulója volt,¹²⁷ 1639 és 1641 között itt végezte a filozófiai, 1642 és 1646 között pedig Rómában a teológiai kurzust.¹²⁸ Szily 1654-től egészen 1682. évi haláláig az esztergomi káptalan tagja volt: 1663-tól a testület örkanonokjaként, 1676-tól pedig éneklőkanonokjaként tevékenykedett.¹²⁹ A kincstári anyagban még egy esztergomi kanonok, Telegdi György nevével találkozunk, aki 1651-ben mint szekszárdi apát adományozott a templomnak egy kisebb monstranciát.¹³⁰ Telegdy, noha Nagyszombatban született, de középfokú tanulmányait, mely a Bethlen-féle viharos időszakra esett, a bécsi jezsuita gimnáziumban végezte.¹³¹ Itt is kezdte meg egyetemi tanulmányait, majd nagybátyja, Telegdy János kalocsai érsek és nyitrai püspök támogatásával 1630 és 1636 között a Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke volt.¹³² Hazatérte után, 1637-ben lett esztergomi kanonok, de később továbblépett a győri, majd a pozsonyi káptalanba.¹³³ A szekszárdi apátságot 1641. december 15-én nyerte el.¹³⁴ Úgy tűnik, hogy a fent ismertetett esztergomi kanonokok közül Telegdynek volt a legkevesebb oktatásból gyökerező kapcsolata a nagyszombati jezsuitákkal, épp ezért megválaszolandó és további kincstár-leltárak bevonását igénylő kérdés, hogy pontosan milyen úton került a gyűjteménybe egy, a család címerével ellátott kehely.¹³⁵

¹²² FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. No. 01062; No. 05088.

¹²³ BITSKEY, 1996. 241; VERESS, 1917. 38.

¹²⁴ BITSKEY, 1996. 256; KMETY–SZÖGI–VARGA, 2021. 127; VERESS, 1917. 54.

¹²⁵ KOLLÁNYI, 1900. 255; 274.

¹²⁶ MNL OL E 152 Reg. Collegium Tyrnaviense Fasc. 7. Nr. 1. fol. 74r.

¹²⁷ FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. 140; FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. No. 03734.

¹²⁸ KÁDÁR–B. SZÉKELY, 2022. 611; KMETY–SZÖGI–VARGA, 2021. 72; VERESS, 1917. 44.

¹²⁹ KOLLÁNYI, 1900. 271.

¹³⁰ MNL OL E 152 Reg. Collegium Tyrnaviense Fasc. 7. Nr. 1. fol. 75r.

¹³¹ KÁDÁR–B. SZÉKELY, 2022. 612; VERESS, 1917. 34.

¹³² BEDY, 1938. 422; BITSKEY, 1996. 260; KOLLÁNYI, 1900. 249; VERESS, 1917. 34.

¹³³ BEDY, 1938. 422; KOLLÁNYI, 1900. 249; RIMELY, 1880. 270–271.

¹³⁴ KOLLÁNYI, 1900. 250.

¹³⁵ MNL OL E 152 Reg. Collegium Tyrnaviense Fasc. 7. Nr. 1. fol. 76v. Az inventáriumok és kincstárak „emlékezetére” vonatkozóan lásd: B. SZÉKELY, 2022. 16.

Konklúzió

Ahhoz, hogy pontosabb képet rajzolhassunk a jezsuita gimnáziumok és az egyházi középréteg kapcsolatáról mindenképpen szükséges a vizsgálat egészen a 18. század végéig való kiterjesztése, továbbá a pozsonyi káptalan 17–18. századi személyi állományának bevonása, melyre jelen munkafázisban – a rendelkezésünkre álló modern káptalani archontológia híján – nem vállalkozhattam.¹³⁶ Tanulmányom célja pusztán az volt, hogy a Jézus Társasága nyugat-magyarországi intézményeinek lokális és regionális szerepére és jelentőségére a katolikus elit, azon belül is a későbbi egyházi közép- és vezetőréteg képzésében felhívjam a figyelmet. Az alaposabban megismert 199 kora újkori kanonoki életút a jezsuiták a térség középszintű oktatásban betöltött jelentőségéről alkotott előzetes feltevéseinket támasztják alá. Szegedy Ferenc Lénárt példája szemlélteti, hogy a matrikulák egyéb adatárakkal való összedolgozása hogyan segíti az egyes életutak pontosítását, illetve az anyakönyvek a térség kora újkori társadalomtörténeti kutatásában betöltött megkerülhetetlen szerepét is mutatja.

A Társaság által biztosított színvonalas és ingyenes oktatás társadalmi mobilitási lehetőséget nyújtott, az intézmények ugyanakkor lehetővé tették a – horizontális és vertikális – kapcsolatépítést is, mely az egyházi társadalmat átszövő patrónus–kliens rendszerek kialakulásához járult hozzá.¹³⁷ 1649-ben például Péchy András pozsonyi kanonok egyike volt azoknak a tanúknak, akiket a Szelepcsényi György nyitrai püspöki kinevezését követően lefolytatott vizsgálat során kikérdeztek. Kettejük ismertsége a nagyszombati tanulmányi évekre nyúlt vissza.¹³⁸ a matrikula alapján Szelepcsényi 1617-ben, Péchy pedig 1625 és 1627 között tanult itt.¹³⁹ A társadalmi állás és a tanulmányok mellett a kapcsolatoknak és az aktív patrónusi jelenlétnek volt a legnagyobb jelentősége: Lippay György,¹⁴⁰ Szelepcsényi György¹⁴¹ és Széchényi György karrierje¹⁴² ékes példái annak, hogy Pázmány Péter esztergomi érsek támogatása a kezdet kezdetén milyen lehetőségeket nyitott meg egy nemesi származású ifjú előtt.

¹³⁶ A személyi állományra vonatkozó alapkutatást Rimely Károly végezte el a 19. században. (RIMELY, 1800.) A Szlovák Nemzeti Levéltárban található a pozsonyi káptalan 31 folyóméternyi forrásanyaga, benne levelezések, végrendeletek, vizitációk, pénzügyi, peres és vagyoni jogi iratok (SNA Bratislavská kapitula súkromny archív).

¹³⁷ BUBRYÁK, 2013. 41–72; FAZEKAS, 2014. 53–66.

¹³⁸ RIMELY, 1880. 270; TUSOR, 2022. 259.

¹³⁹ FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. No. 00161; No. 00635.

¹⁴⁰ TUSOR, 2022. 111; 120.

¹⁴¹ TUSOR, 2022. 201; VERESS, 1917. 30.

¹⁴² KOLTAI, 2003. 311.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***Levéltári források**

ACGU	Archivio del Pontificio Collegio Germanico-Ungarico, Róma Historica
MNL GYMS SL	Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára
VIII. 52.	Pannonhalmi Szt. Benedek Rend Soproni Szt. Asztrik Gimnáziuma iratai 1707–1948
MNL OL E 152	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Acta Jesuitica
PFK	Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattár
PL	Prímási Levéltár, Esztergom Archivum Ecclesiasticum Vetus Főszékeskáptalani Levéltár Magánlevéltára
SNA	Slovenský národný archív, Bratislava Bratislavská kapitula – súkromný archív

Szakirodalom**BEDY**

- 1938 BEDY Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1938.

BITSKEY

- 1996 BITSKEY István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

BOGNÁR–KISS–VARGA

- 2002 BOGNÁR Krisztina – KISS József Mihály – VARGA Júlia: *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2002.

B. SZÉKELY

- 2022 B. SZÉKELY Dorottya Piroska: Szelepcsényi György esztergomi érsek kincstárának rekonstrukciós kutatása. In: *Élő művek. Tanulmányok a Fiatal Művészettörténészek 7. Konferenciájának előadásából*. Szerk.: BOÉR Ilka – PÁL Emese. Budapest–Kolozsvar, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány – Martin Opitz Kiadó, 2022. 9–23.

BUBRYÁK

- 2013 BUBRYÁK Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*. Budapest, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2013.

BUNYITAI

- 1935 BUNYITAY Vincze: *A váradi püspökség története 4. A váradi püspökök a száműzetés s az újjraalapítás korában, 1566–1780*. Debrecen, Kapisztrán Nyomda 1935.

CHOBOT

- 1917 CHOBOT Ferenc: *A váci egyházmegye történeti névtára. A papság életadatai*. Vác, Dercsényi Dezső vállalata Pestvidéki Nyomda, 1917.

C. TÓTH

- 2013 C. TÓTH Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatócsoportok Irodája, 2013.
- 2016 C. TÓTH Norbert: A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526. In: *Studia Comitatus, Új folyam 2. – A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve 2015*. Szerk.: TYEKVICSKA Árpád. Szentendre, Ferenczy Múzeumi Centrum, 2016. 7–33.
- 2017 C. TÓTH Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017.
- 2019 C. TÓTH Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Magyar Medievisztikai Kutatócsoportja, 2019.

DESICS

- 1929 DESICS Ignác: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan története főbb vonásaiban. In: GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története*. II. Szombathely, Martineum Könyvnyomda Részvénytársaság, 1929. 301–332.

FAZEKAS

- 2003 FAZEKAS István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003.
- 2014 FAZEKAS István: *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014.
- 2017 FAZEKAS István: Győr és a jezsuita rend a 17. században – szereplők, érdekek, ellenérdekek. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác templom történetéhez*. Szerk.: FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017. 63–84.
- 2018 FAZEKAS István: Katolikus főpapok a központi hivatalokban a 17. században. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk.: VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. Pécs, TörténetészceH Egyesület – META Egyesület, 2018. 49–65.
- 2022 FAZEKAS István: Az Esztergomi Főegyházmegye és Nagyszombat a kora újkorban. In: *Visszatérés a Magyar Sionra. Tanulmányok az érseki székhely Esztergomba történeti visszatérésének 200. évfordulója alkalmából*. Szerk.: FEJÉRDY András – HEGEDŰS András. Esztergom, Esztergom–Budapesti Főegyházmegye, Prímási Levéltár, 2022. 8–26.

FAZEKAS–KÁDÁR

- 2017 FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia: A győri jezsuita templom 17. századi jötevői, a támogatók körének rekonstrukciója. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác templom történetéhez*. Szerk.: FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017. 13–58.

FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI

- 2020 FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt: *A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773)*. I–II. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2020. (*Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon I.*)
- 2021 FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt: *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773)*. I–II. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2021. (*Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon II.*)

FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR

- 2023 FAZEKAS István – KÖKÉNYESI Zsolt – TERNOVÁČZ Bálint – KÁDÁR Zsófia: *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1772)*. I–II. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023.

FEDELES

- 2005 FEDELES Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2005.

FORGÓ–GÓZSY (SZERK.)

- 2019 FORGÓ András – GÓZSY Zoltán: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Pécs, META Egyesület, 2019.

GALLA

- 2015 GALLA Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*. Sajtó alá rendezte: FAZEKAS István. Budapest–Róma, MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2015.

HRADSKÝ

- 1901 HRADSKÝ, Josephus: *Initia, progressus ac praesens status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati sub jurisdictione archiepiscopi Strigoniensis, nunc vero cathedralis sub proprio episcopo Scepusiensi constituti. Instar manuscripti*. Szepesváralja, Buzás Dénes Könyvnyomdája, 1901.

IVANČAN

- 1994 IVANČAN, Ljudevit: *Podatci o zagrebačkim kanonicima. Pretipkao Kamilo Dočkal*. Zagreb, 1924. [Kézirat. Zágrábi Érseki és Főszékeskáptalani Levéltár.]

JUHÁSZ

- 1936 JUHÁSZ Kálmán: *A csanádi püspökség története (1608–1699)*. Makó, Csanád Vármegye közönsége – Makói Könyvnyomda, 1936.

KÁDÁR

- 2017 KÁDÁR Zsófia: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században (1626-1671). In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác templom történetéhez*. Szerk.: FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017. 87–129.
- 2020 KÁDÁR Zsófia: *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020.
- 2023 KÁDÁR Zsófia: A nagyszombati jezsuita kollégium, gimnázium és tanulói (1616–1773). In: FAZEKAS István – KÖKÉNYESI Zsolt – TERNOVÁČZ Bálint – KÁDÁR Zsófia: *Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon III. A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1772)*. Budapest, Jézus Társasága Magyarország Rendtartományának Levéltára, 2023. 9–117.

KÁDÁR-KISS-PÓKA

- 2011 KÁDÁR Zsófia – KISS Beáta – PÓKA Ágnes: *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága 1635–1773*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara, 2011.

KÁDÁR-B. SZÉKELY

- 2022 KÁDÁR Zsófia – B. SZÉKELY Dorottya Piroška: Adattár a 17. századi magyar országgyűléseken szereplő egyháziakról. *Történelmi Szemle*, 44. (2022) 3. sz. 533–626.

KISSNÉ BOGNÁR

- 2004 KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézményekben 1526–1789*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004.

KMETY-SZÖGI-VARGA

- 2021 KMETY Adrien – SZÖGI László – VARGA Júlia: *A Nagyszombati Egyetem bölcsész és teológus növendékei*. Esztergom–Budapest, Primási Levéltár – ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2021.

KOLLÁNYI

- 1900 KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1900.

KOLTAI

- 2003 KOLTAI András: Széchényi VI. György. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 310–318.

KÖBLÖS

- 1994 KÖBLÖS József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1994.

KÖKÉNYESI

- 2017 KÖKÉNYESI Zsolt: A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlatásig (1630–1773), különös tekintettel a főnemesi tanulókra. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác templom történetéhez*. Szerk.: FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017. 133–166.

KRISTÓF

- 2014 KRISTÓF Ildikó: *Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526)*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2014.

KUBINYI-FÜGEDI

- 1970 KUBINYI András – FÜGEDI Erik: A budai káptalan jegyzőkönyve. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968*. Budapest, 1970. 9–59.

LIBOR

- 2018 LIBOR, Bernát: *Jezuitské Gymnázium v Trencíne a Jeho ziac*. Trencín, Trenčianske múzeum, 2018.

MÁLYUSZ

- 1971 MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

MIHALIK

- 2019 MIHALIK Béla Vilmos: Konfliktus és megújulás. Az egri székeskáptalan a 18. század első felében (1699–1744). In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*. Szerk.: FORGÓ András – GÓZSY Zoltán. Pécs, META Egyesület, 2019. 133–170.

MOLNÁR

- 2008 MOLNÁR Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Budapest, METEM, 2008.
- 2018 MOLNÁR Antal: Katolikus egyházi középréteg a Magyar-Horvát Királyságban a 17. században. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Szerk.: VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár. Pécs, Történészcéh Egyesület – META Egyesület, 2018. 67–91.
- 2022 MOLNÁR Antal: Az esztergomi érsekség székhelyei a 17. században vatikáni források tükrében. In: *Visszatérés a Magyar Sionra. Tanulmányok az érseki székhely Esztergomban történt visszatérésének 200. évfordulója alkalmából*. Szerk.: FEJÉRDY András – HEGEDŰS András. Esztergom, Esztergom-Budapesti Főegyházmegye, Primási Levéltár, 2022. 28–70.

NOVÁKY-LESKÓ

- 1908 NOVÁKY József – LESKÓ József: Memoria dignitatum et canonicorum Cathedralis Ecclesiae Agriensis, his accedunt: rectores altarium, nec non parochi, et alii de clero Dioecesis Agriensis. [1819]. S. a. r.: LESKÓ József. In: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. IV. köt. Szerk.: LESKÓ József. Eger, Érseki lyceumi nyomda, 1908. 55–265.

OLÁH

- 2019 OLÁH P. Róbert: A győri székeskáptalan személyi összetétele 1658 és 1725 között. *Arrabona*, 57. (2019) 145–176.
- 2024 OLÁH P. Róbert: The Educational Background of the Canons of Győr (Raab) between 1658 and 1783. (Megjelenés alatt.)

PFEIFFER

- 1987 PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai*. München, Görres Gesellschaft, 1987. (*Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae* 8.)

PILIKTA

- 2023 PILIKTA László: A győri diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációjának tagsága a társulati album feljegyzéseinek tükrében (1631–1756). *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője*, 10. (2023) 101–118.

PIRHALLA

- 1899 PIRHALLA Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse, Reiss József T. Könyvnyomdája, 1899.

RIMELY

- 1880 RIMELY, Carolus: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim Ss. Salvatorem*. Posonii, Typis Caroli Angermayer, 1880.

SILL

- 1977 SILL Ferenc: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. Szerk.: FÁBIÁN Árpád. Szombathely, Szombathelyi Egyházmegyei Hatóság, 1977. 173–242.

SOLYMOSI

- 1992 SOLYMOSI László: Az egri káptalan dékánválasztási statútumai. *Levéltári Közlemények*, 63. (1992) 137–156.

Soós

- 1934 Soós Elemér: Esztergom és ostromai (Hatodik, befejező közlemény). *Esztergom Évtapjai*, VII. (1934) 1–2. sz. 18–29.

Soós

- 2022 Soós István: Az esztergomi érsekség és a főkáptalan visszatérése alapítási helyére (16–19. század). In: *Visszatérés a Magyar Sionra. Tanulmányok az érseki székhely Esztergomba történt visszatéréseinek 200. évfordulója alkalmából*. Szerk.: FEJÉRDY András – HEGEDŰS András. Esztergom, Esztergom–Budapesti Főegyházmegye, Prímási Levéltár, 2022. 72–93.

SUGÁR

- 1984 SUGÁR István: *Az egri püspökök története. (Az egri főegyházmegye schematizmusa I.)* Budapest, Szent István Társulat, 1984.

SZABÓ

- 1863 SZABÓ József: Illyés István élete. *Magyar Sion*, 1. (1863) 12. sz. 881–889.

SZARKA

- 1947 SZARKA Gyula: *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában.* Vác, Tájékoztatásiügyi Minisztérium – Kapisztrán nyomda, 1947.

TEMESVÁRY

- 1913–1914 TEMESVÁRY János: Erdély választott püspökei. (1618–1695). Első rész. Második rész. In: *A szamosújvári M. Kir. Állami Főgimnázium 19-ik évi az 1912/12. tanévéről.* Közl.: DÖMÖTÖR János. *A szamosújvári M. Kir. Állami Főgimnázium 20-ik évi az 1913/14. tanévéről.* Közl.: DÖMÖTÖR János. Szamosújvár, Todorán Enre „Aurora” könyvnyomdája, 1913. 3–94; 1914. 5–122.

TUSOR

- 2023 TUSOR Péter: *Libro delle ordinazioni del Pontificio Collegio Germanico-Ungarico. Ordinazioni degli Alunni dai Paesi della Sacra Corona d’Ungheria (1599–1713).* Budapest–Róma, Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport – Moravcsik Gyula Intézet, 2024.

UDVARDY

- 1992 UDVARDY József: *A kalocsai főszékeskáptalan történet a középkorban.* Budapest, METEM, 1992.

VAGNER

- 1896 VAGNER József: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez.* Nyitra, Huszár István Könyvnyomdája, 1896.

VARGA–VÉRTESI (SZERK.)

- 2017 VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017.
- 2018 VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században.* Pécs, Történetészceh Egyesület – META Egyesület, 2018.

VERESS

- 1917 VERESS Endre: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus studentium. II. Roma, Collegium Germanicum et Hungaricum. I. Matricula (1559–1917).* Budapest, Stephaneum Nyomda, 1917.
- 1941 VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1941.

VILLOSLADA

1954 VILLOSLADA, Ricardo Garcia: *Storia del Collegio Romano dal suo inizio (1551) alla soppressione della Compagnia di Gesù (1773)*. Roma, Pontificia Università Gregoriana, 1954.

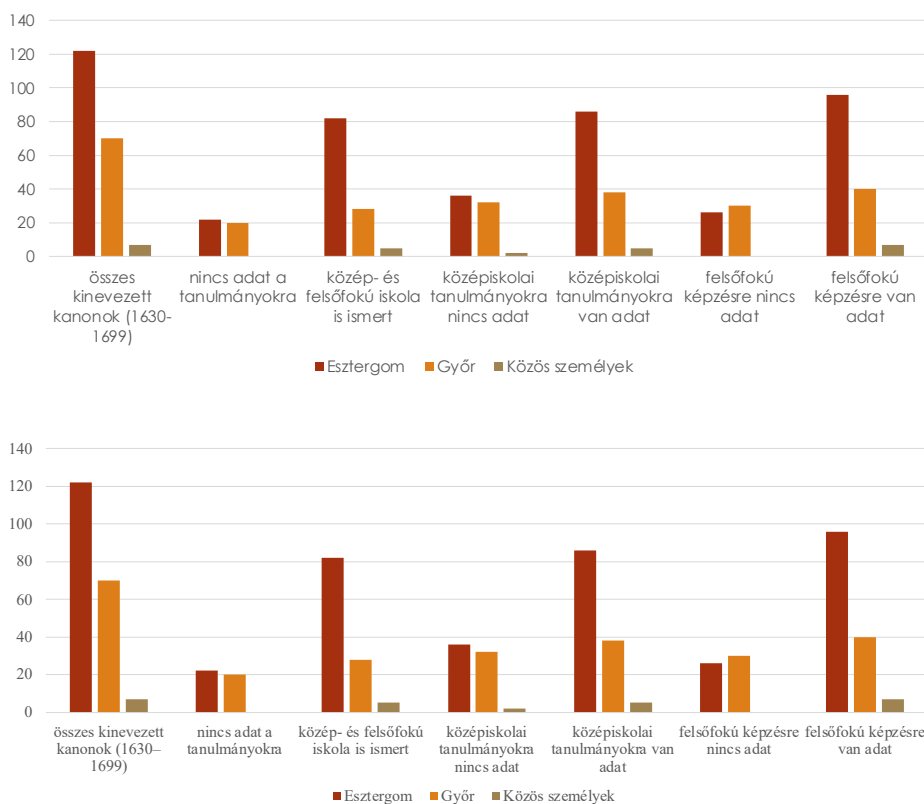
WINKLER

1935 WINKLER Pál: *A kalocsai és bácsi érseki főképtalan története alapításától 1935-ig*. Kalocsa, Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1935.

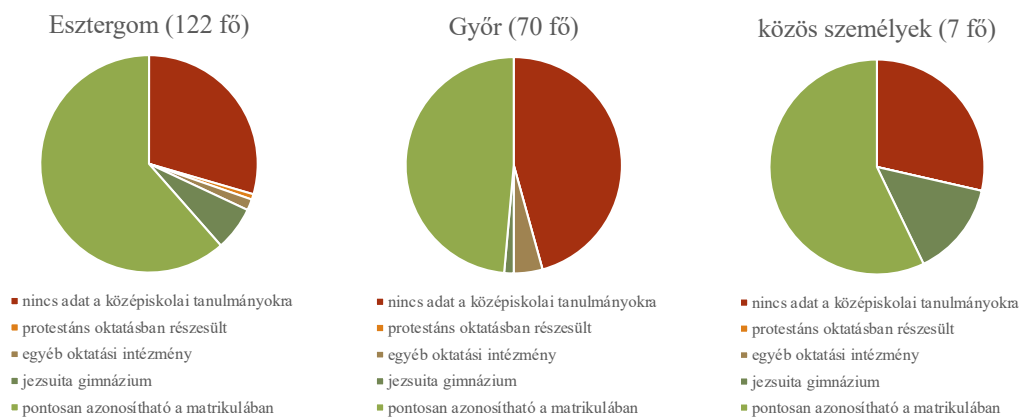
ZSOLDOS

1990 ZSOLDOS Attila: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1990.

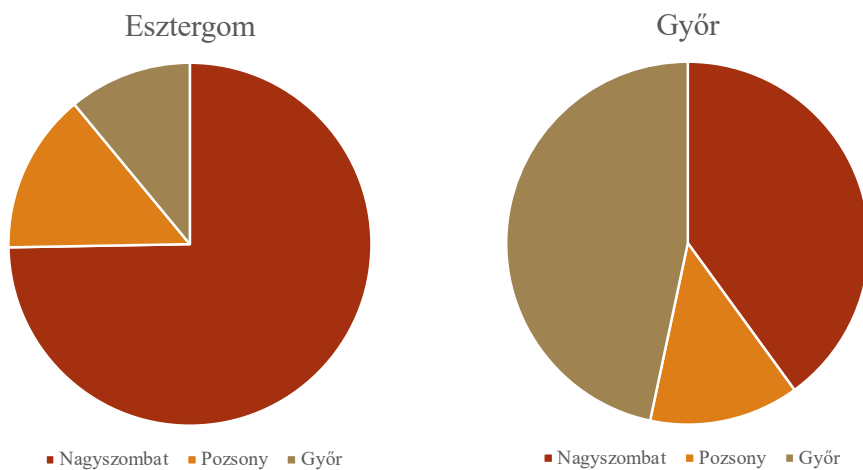
Mellékletek

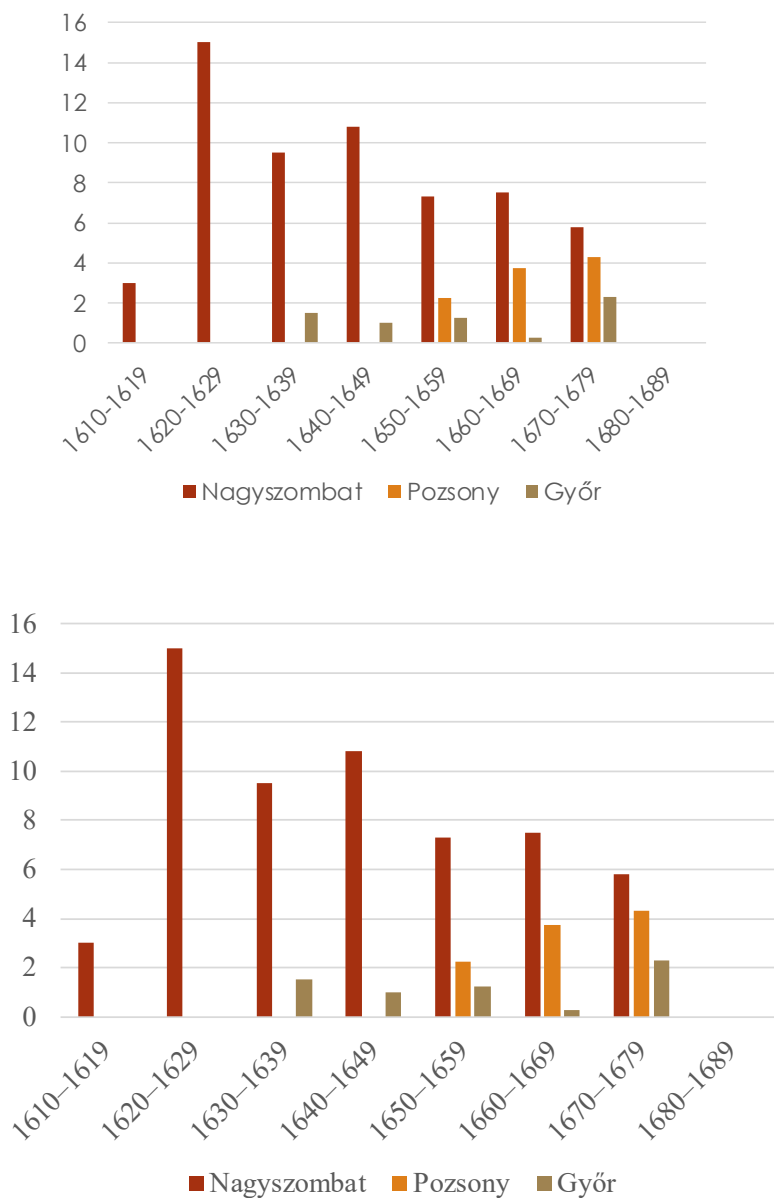
1. sz. ábra. Tanulmányi adatok a két képtalanban

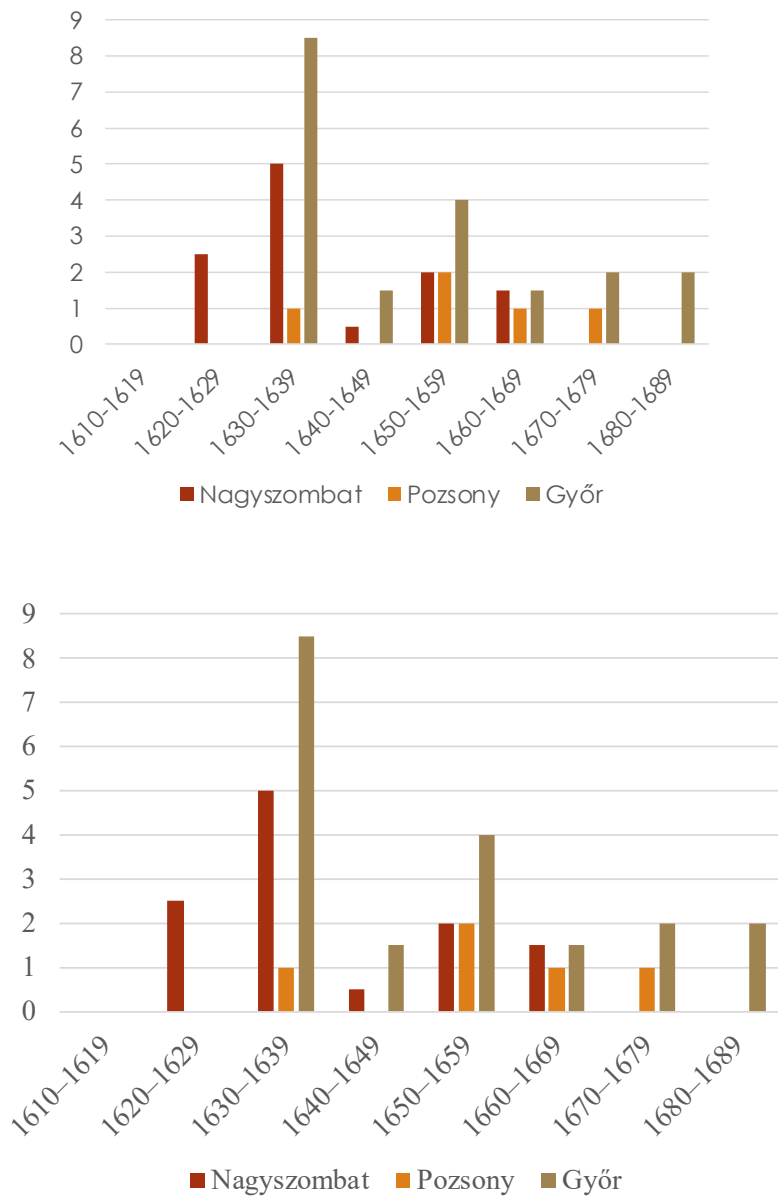
2. sz. ábra. A középiskolai tanulmányokra vonatkozó adatok a két káptalanban

3. sz. ábra. A nagyszombati, pozsonyi és győri gimnáziumi beiratkozások a két káptalanban

4. sz. ábra. A nagyszombati, pozsonyi és győri gimnáziumi beiratkozások évtizedenkénti bontásban az esztergomi káptalanban

5. sz. ábra. A nagyszombati, pozsonyi és győri gimnáziumi beiratkozások évtizedenkénti bontásában a győri káptalanban

Nagyszombat árnyékában

A kassai jezsuita gimnázium diáksága a 18. században a számok tükrében*

Barta M. János

független kutató

barta.m.janos@gmail.com

Rezümé. A nyugat-magyarországi Nagyszombat és a Felső-Magyarország metropoliszaként is emlegetett Kassa jezsuita gimnáziumai a 17. századtól egészen a Jézus Társasága 1773. évi feloszlatásáig fontos szerepet töltöttek be a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság katolikus középiskolai oktatásában. Vonzerejük abban is rejtett, hogy a rend már 17. században a gimnáziumi képzésére szervesen ráépülő egyetemet is működtetett a két, kiemelkedő igazgatási, gazdasági-kereskedelmi és kulturális szereppel bíró városban. Bár a kassai matrikula nemrégiben feldolgozott győri, pozsonyi, nagyszombati és trencsényi anyakönyvekhez képest viszonylagos adatszegénysége miatt társadalomtörténeti elemzésekre csupán korlátozottan alkalmas, hiányosságai az 1738/1739-es diákösszeírás és a helyi Mária-kongregáció albumának bevonásával valamelyest enyhíthetőnek bizonyultak, és segítenek az iskola vonzáskörzetének és a diákság megélhetési forrásainak, eltartási formáinak mélyebb megismerésében. A tanulmány célja a készülő kassai és a már elkészült nagyszombati anyakönyvi adattár összehasonlító elemzése révén annak bemutatása, hogy az eltérő forrásadottságok mennyiben kívántak másfajta megközelítési módokat a kassai diákság elemzéséhez. Emellett remélhetőleg kiindulópontja lehet a későbbi, a kassai viszonyok mélyebb megértéséhez elvezető vizsgálatoknak.

Kulcsszavak: kassai jezsuita gimnázium, gimnáziumi anyakönyv, tanulói adattár

* A tanulmány a HUN-REN-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoporton belül folyó kutatások keretében készült el.

A kutatástörténeti előzményekről röviden

A Szögi László vezetésével folyó kutatások keretein belül a Magyar Királyság egyetemjáró diákságának, köztük a jelen tanulmány időkeretébe tartozó kora újkori hallgatóságnak a szisztematikus összegyűjtése hosszú évtizedek óta zajlik. Az eddigi eredmények, a megjelent kötetek hosszú sora az előremutató kritikai észrevételek, javaslatok figyelembe vételével, nem mellőzve a napjainkban zajló intenzív digitális fejlődésben rejlő lehetőségek kihasználását, egészen új távlatokat nyithatnak a statisztikai alapokon nyugvó történeti vizsgálatoknak, társadalomtörténeti elemzéseknek.¹ A kora újkori középiskolák tanulóira ugyanakkor mind ez idáig arányaiban kevesebb figyelem jutott, és a meglévő érdeklődés is elsősorban a protestáns kollégiumok diákságára irányult.² A katolikus iskolák diákságát jórészt az érdeklődés hiánya övezte, noha számos korabeli, köztük a társadalomtörténeti elemzések számára is támpontként szolgáló adatokat nagy mennyiségben tartalmazó jezsuita gimnáziumi anyakönyv maradt fenn a különböző levéltárakban és kéziratárakban, vagyis a forrásadottságok kedvezőnek mondhatóak.³

Az áttörést a 2015-ben Fazekas István vezetésével elindult NKFI/OTKA projekt hozta el, amelynek keretein belül sor került a győri, a pozsonyi és a nagyszombati jezsuita gimnázium anyakönyveinek feldolgozására és a diákság adattárakba rendezésére.⁴ A projekt egyik fő kutatási kérdése az oktatás társadalmi hasznosulására irányult, amihez kapcsolódóan kvantitatív és kvalitatív elemzések születtek, és a mai napig folynak az ezirányú vizsgálatok. Ennek mintegy folytatásaként, azonos módszertan alapján indult meg a kassai és soproni gimnáziumok matrikuláinak feldolgozása 2020 elején az MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport (mai nevén HUN-REN-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport) Kora újkori középiskolai jezsuita oktatás alcsoportjának keretein belül. Mindemellett újabban, e kutatásoktól függetlenül, szlovák részről Libor Bernát az alsó-magyarországi (észak-nyugati) trencsényi jezsuita gimnázium anyakönyvi adattárát adta közre.⁵

¹ A megjelent tanulmányok és önálló kötetek hosszadalmas felsorolásától el kell tekintenem, itt csupán néhány, a célkitűzéseket, illetve az eredményeket összefoglaló írásra utalhatok: SZÖGI, 2017a. 149–172; SZÖGI, 2017b. 166–184; SZÖGI, 2022. A folyamatosan bővülő adattár kritikája, tudománytörténeti áttekintéssel: SZABÓ, 2014. 133–170. A *Repertorium Academicum Hungariae* adattárja újabban online is elérhető: <https://rahprojekt.elte.hu/index.php> (Utolsó letöltés: 2024. január 9.)

² Jakó Zsigmond és Juhász István nagyenyedi kollégiumi diáknévsorát tartalmazó munkája mellett lásd a Keserű Bálint nevével fémjelzett *Fontes Rerum Scholasticarum* sorozatot, amelynek középiskolai kötetei túlnyomórészt erdélyi református középiskolák anyagát közli: JAKÓ–JUHÁSZ, 1979; BURA, 1994; TONK, 1994; ALBERT, 2005.

³ Katolikus szempontból ezért is bír nagy értékkel a Fallenbüchl Zoltán közreadott 1738/1739. évi diákösszeírás kötete. (FALLENBÜCHL, 1985.) Az elemzések közül a pesti piarista diákságot illetően kiemelendők Székér Barnabás kutatásai: SZEKÉR, 2010. 281–307; SZEKÉR, 2014. 5–26.

⁴ NKFI K 116116, K 131973 kutatási pályázatok. A győri, pozsonyi és nagyszombati adattár nyomtatásban megjelentek: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2020. I–II; FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021. I–II; FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČ–KÁDÁR, 2023. I–III; Az adattárak korábban megjelent, interneten közzétett változatai: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok/JezsuitaGimnaziumokDiakjai/ (Utolsó letöltés: 2024. január 4.)

⁵ BERNÁT, 2018.

Az elemzés korlátai és szempontjai

A nyugat-magyarországi Nagyszombat és a tanulmány középpontjában álló, Felső-Magyarország metropoliszaként is emlegetett Kassa jezsuita gimnáziumai a 17. századtól egészen a Jézus Társasága 1773. évi feloszlatásáig fontos szerepet töltek be a szűkebb értelemben vett (Erdély és Horvátország nélkül értendő) Magyar Királyság katolikus középiskolai oktatásában. Vonzerejük a két város igazgatási, gazdasági-kereskedelmi és kulturális szerepén túl abban rejlett, hogy a rend a teljes, hároméves grammatikai (principista, grammatista és szintaxista osztályok) és a kétéves humaniora (poétika, retorika) évfolyamokból álló gimnáziumuk mellett az annak képzésére szervesen ráépülő egyetemet is működtetett már a 17. században is, ami helyben biztosította a továbbtanulás lehetőségét.⁶ Noha a 18. század elejétől Budán, később pedig Győrben is működött a gimnáziumi képzésre ráépülő jezsuita akadémia, azok a felsőoktatási képzésnek egy, az egyeteminél alacsonyabb fokát nyújtották.⁷

Kassa – amelynek egyetemén a bölcsészeti és a teológia kar mellett a jogi kar végül soha nem jött létre – mindvégig Nagyszombat árnyékában maradt. Az oktatás szervezeti kereteit biztosító nagyszombati rendház (kollégium) az egyetemalapítást követően az osztrák jezsuita provincia intézményhálózatának „élvonalába” került, és bár a török kiűzését követően természetszerűen regionálisabb jellegű iskola képét mutatta, összességében mindvégig az ország egyik legjelentősebb oktatási központjának számított, mind az egyházi, mind a katolikus politikai-hatalmi szellemi elit esetében.⁸ Nagyszombattal szemben az ország politikai és igazgatási központjaitól távolabb eső kassai kollégium és gimnáziuma már a kezdetektől fogva a régió oktatási igényeit szolgálta ki, és ahogyan a későbbiekben a számok alapján látjuk fogjuk, a korábbi feltételezésekkel szemben a 18. században is csak felső-magyarországi viszonylatban számított kiemelkedő látogatottságúnak.⁹

Az összehasonlítást jelenleg két tényező is jelentősen megnehezíti. Egyrészt, míg a nagyszombati gimnáziumi anyakönyvekből az 1616–1617., illetve néhány tanév kivételével az 1625–1772. tanévekből maradtak fenn diáknevsorok, melyek

⁶ A kassai jezsuita egyetemet 17. századi megalapításakor ugyan akadémiaának nevezték, egyetem volta az alapítólevélben foglaltak alapján és egyéb tekintetben is megkérdőjelezhetetlen: MOLNÁR-SIPTÁR, 2011. 356–357. (Az alapítólevél latinul, valamint magyar fordításban: SZÖGI [SZERK.], 1995. 179–192.)

⁷ A Budai Jezsuita Akadémia 1712/1713-tól kezdte meg működését, gimnáziuma 1698-tól nyújtott teljes képzést. Az intézmény alapításakor nem kívánta felvenni a versenyt Nagyszombat és Kassa egyetemével. A budai akadémia hallgatóságáról újabban: VARGA, 2022. 182–195. Formálisan 1745-től nyitotta meg a kapuit a már a 17. század eleje óta teljes gimnáziumi képzést nyújtó Győri Jezsuita Akadémia, igaz, annak gyökerei 1718-ig nyúlnak vissza. (HORVÁTH, 1998, 18–19.) Általánosságban a jezsuita gimnáziumi és az arra ráépülő egyetemi és akadémiai képzés koherens rendszeréről Nagyszombat, Kassa, Buda, Győr, valamint a 17. században megalapított zágrábi jezsuita akadémia vonatkozásában: UGRAI-KÖKÉNYESI, 2023. 82.

⁸ A nagyszombati jezsuita kollégium, gimnázium és egyetem jelentőségéről újabban lásd az elkészült adattár legújabb kutatási eredményeket tartalmazó, friss szemléletű bevezető tanulmányát Kádár Zsófia tollából: FAZEKAS-KÖKÉNYESI-TERNOVÁČZ-KÁDÁR, 2023. I., 9–66. A nagyszombati gimnáziumban tanuló főnemesi diákok tekintetében: KÖKÉNYESI, 2022. 126–145.

⁹ Az első eredményekre Kassa iskolájának jelentőségét illetően a projekt keretein belül: BARTA M., 2022. 136–159. Időközben megjelent a kassai adattár is: BARTA M., 2025.

szinte a teljes 17–18. századot lefedik, addig a kassai gimnázium matrikulája csupán az 1692/1693-as tanévtől maradt fenn, az 1745–1752 közötti esztendők kivételével 1773-ig.¹⁰ Az időbeli korlátokon túl az anyakönyvek tartalmát tekintve is komoly akadályokba ütközött a kutatás. Ugyanis, bár a jezsuita iskolákban az anyakönyvek vezetését 1599 óta a rend egységes tanulmányi szabályzata, a *Ratio Studiorum* központilag oly szempontok szerint határozta meg, amelyek a társadalomtörténeti elemzések számára is jó alapot jelenthetnek, már a győri és a pozsonyi, leginkább azonban éppen a nagyszombati gimnázium esetében megmutatkozott, hogy a gyakorlatban ezek sokszor csak részben vagy egyáltalán nem teljesültek. Kassa esetében azonban a nagy társadalomtörténeti elemzésekhez szükséges információkat elmulasztották feljegyezni az anyakönyvet vezető atyák. Az életkorra, származási helyre, megyére, a *natio*, azaz etnikai, illetve nemzetiség szerinti hovatartozásra vonatkozó bejegyzések teljességgel hiányoznak, és a nem katolikusok felekezeti hovatartozása is mindössze egyszer került rögzítésre az anyakönyvben.¹¹ A társadalmi állást is csupán a főnemesi diákok neve mellett jegyezték fel, de még esetükben sem mindegyüknél. Ennek következtében az adatrögzítés Győrnél, Pozsonynál és Nagyszombatnál alkalmazott módszertanán is – itt nem részletezhető módon – némileg módosítani kellett, a további adatok gyűjtése érdekében kiterjesztve a vizsgálatot azon kassai gimnazistákra is, akik a helyi jezsuita egyetemen is végeztek tanulmányokat. E munkát jelentősen egyszerűsítette, hogy az egyetemi hallgatókat ugyanazon anyakönyvben jegyezték fel, mint a gimnazistákat, a legfelső egyetemi osztálytól a legalsó gimnáziumi osztályokig, felülről lefelé haladva.¹²

A kutatás előrehaladtával, további adatok reményében, két újabb forrást vontam be az elemzéshez, illetve Kassa esetében részben az adattár kiegészítéséhez. Ezek egyike a Fallenbüchl Zoltán által publikált 1738/1739. évi országos diákösszeírás, amely Nagyszombat esetében azért fontos, mert ez a tanév hiányzik a matrikulából. Mivel a diákösszeírás a matrikulához hasonlóan általánosságban a diákok nevein és az általuk látogatott évfolyamok megnevezésén túl, ha nem is teljes egészében, de jó arányban tartalmazza a származási helyükre, *natio* szerinti hovatartozásukra, társadalmi állásukra és megélhetésük, eltartásuk formáira vonatkozó információkat, okkal feltételezhető, hogy ez Kassa esetében is így lesz. A kassai

¹⁰ A két nagyszombati anyakönyvre: FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. I., 7. A kassai anyakönyv lelőhelye: AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat.

¹¹ Az anyakönyv egy bizonyos Ladislaus Barcziról jegyzi meg, hogy kálvinista volt, talán a Felső-Magyarországon birtokos bárciházi Bárczy család tagja. Rajta kívül még egy bizonyos Gabriél Mezeinél olvasható egy megjegyzés, amely az anya, közvetetten pedig fia felekezetét illetően szolgál információval: „*A matre Calviniana seductus profugit.*” Magából a megjegyzésből arra lehet következtetni, hogy az anyjától félrevezetett, a gimnáziumból elszökött diák vegyes házasságból származhatott. A két bejegyzést lásd: AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. fol. 69v., 149r.

¹² A három nyugat-magyarországi gimnáziumnál alkalmazott módszertanról a már hivatkozott adattárak bevezetőjén túl összefoglalóan lásd: FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ, 2020. 403–418. A kassai adattár készítése során eszközölt változtatásokról: BARTA M., 2022. 140–143. (A helyi vallásos diáktársulatnak, a Mária-kongregációnak az albumából kinyert, eredetileg külön táblázatban vezetett adatokat utólag egyesítettük a gimnáziumi adattárral. Erről lásd a kassai adattár bevezetőjét.)

gimnazistáknál azonban a két kivételt leszámítva a társadalmi állásra, valamint a *natióra* vonatkozó bejegyzések kivétel nélkül innen is hiányoznak, vagyis ezen adatok esetében jelenleg még egy pillanatkép erejéig sem lehetséges összehasonlítani a két iskola diákságát.¹³

A másik forrás a katolikus vallásgyakorlat, a barokk kegyesség elmélyítése céljából létrehozott helyi diáktársulatnak, a kassai Mária-kongregációnak az albuma. Ennek releváns, a diákságra vonatkozó adatait utóbb a gimnáziumi adattárba is beépítettük. Az album a 17. század végétől tartalmazza egyetemista és gimnazista tagjainak a neveit, de a kongregáció kettéválását követően, 1716-tól csak az idősebb, a gimnázium felsőbb évfolyamait, illetve az egyetemi évfolyamokat látogató diákok számára fenntartott Sárlos Boldogasszony-társulat tagjainak neveit sorolják fel benne.¹⁴

Az elemzés keretei tehát meglehetősen szűkösnek bizonyultak, ezért alapvetően csupán három szempont köré volt lehetőségem csoportosítani a vizsgálatot. Első lépésben a kevés híján hiánytalan adatsorok alapján az iskolák 18. századi látogatottságát hasonlítom össze, a beiratkozási számok, illetve létszámadatok ugyanis egy-egy gimnázium országos, illetve regionális (és interregionális) jelentőségének, vagy éppen kevésbé jelentős voltának fontos mérőfokát jelentik. Ezt követően az iskolák regionális vonzáskörzetét vizsgálom, ez esetben azonban már jóval korlátozottabbak voltak a lehetőségek. A diákság származási helyek szerinti összehasonlítására ugyanis jelenleg csupán az 1738/1739. évi diákösszeírás alapján nyílik lehetőség. Kassa gimnáziumánál ugyanakkor a Mária-kongregáció albumának az iskolába máshonnan érkező kongreganistái neve mellé feljegyzett előző iskolái alapján három időmetszetben valamelyest megragadhatóvá vált a diákok iskolák közötti mobilitása. Ez utóbbi témát, eltérő jellege miatt, külön fejezetben tárgyalom. Végezetül, szintén csak az 1738/1739-es diákösszeírás alapján, a diákság megélhetésének formáit mutatom be a két gimnázium vonatkozásában.

A kassai gimnázium magyarországi középfokú oktatásban betöltött helye a gimnáziumi anyakönyv beiratkozási számai alapján

A kassai gimnázium látogatottságának összehasonlító elemzését a kutatás jelenlegi állása szerint az évenkénti beiratkozási számok teszik lehetővé. Ehhez mindekelőtt Kökényesi Zsolt tanulmánya nyújt némi fogódzót, amelyben a pozsonyi

¹³ FALLENBÜCHL, 1985. Passim. (A kötet a diákokat nem iskolák szerint, hanem alfabetikus sorrendben tartalmazza.)

¹⁴ SVKK RMK 216 Album Sod. Mai. I-II. zv. A kassai diákság számára 1653-ban alakult meg a Szeplőtelen Fogantatásról elnevezett diáktársulat, amit 1715-ig titulását elhagyva *Congregatio Studiosorum*nak neveztek. Első alkalommal, átmenetileg 1669 és 1705 között vált ketté: az adathozhatóan 1669-től működő, Gyümölcsoltó Boldogasszony titulusú diáktársulat megjelenése következtében a Szeplőtelen Fogantatás-kongregáció akkor valószínűleg a felsőbb, egyetemi évfolyamok társulatává vált. Ezután azonban az egyetemi képzés akadozása miatt ismét egy kongregációként működött, majd 1716-tól egy úgynevezett „nagyobb” és egy „kisebb” társulatra (*Congregatio Maior* és *Congregatio Minor*) vált szét, és a létrejött Sárlos Boldogasszony-társulat tömörítette magába a felsőbb évfolyam tagjait. (KÁDÁR, 2014. 1248–1249; KNAPP, 1995. 794–795; KNAPP, 2007. 27; MIHALIK, 2017. 258.)

jezsuita gimnázium 17–18. századi diáklétszámának változásait mutatja be. A szerző a két évszázad szimbolikus határvévszámának a hagyományos politikatörténeti korszakhatárnak számító szatmári béke megkötésének éve (1711) helyett az 1710-es esztendőt jelölte ki. Számításai szerint a kiemelkedő látogatottságú jezsuita gimnáziumok közül a nagyszombatiba átlagosan 550–600, a pozsonyiba 534, a győribe 451, a kassaiba – jóhiszeműen Fallenbüchl Zoltán téves kassai adatsorából kiindulva¹⁵ – 414, míg az átlagos látogatottságú Trencsén iskolájába 207 tanuló iratkozott be.¹⁶ A kassai gimnáziumi anyakönyvben ugyanakkor valójában messze alacsonyabb beiratkozási számok találhatók. A vizsgált, 1710–1773 közötti időintervallumban a matrikulából hiányzó nyolc esztendő nélkül összesen 14.264 beiratkozást sikerült regisztrálni, ami – nem belekalkulálva a néhány év esetében elenyésző mértékben előforduló bizonytalanságokat – átlagosan 255 főt jelentene, és nagyságrendileg nem sokkal maradhat alatta a tényleges átlagszámnak. Ezzel Kassa beiratkozási számai nem a még kiemelkedő látogatottságú győri gimnáziuméhoz vagy az ugyanebben az időszakban (1720–1773 között) átlagosan 410 fős diáklétszámmal bíró pesti piarista gimnáziuméhoz közelítenek,¹⁷ hanem nagyjából az eperjesi jezsuita gimnáziuméval egyezhetnek meg, amit a rendelkezésre álló adatsorok szerint 1713–1773 között (leszámítva a hiányzó 1715. évet) átlagosan 260 fő látogatott.¹⁸ A protestáns iskolák közül 1720–1773 között hasonlóan látogatott volt a pozsonyi evangélikus líceum, átlagosan 249 diákkal.¹⁹

Az 1710–1773 közötti időszakot felölelő átlagos beiratkozási adatok mögé nézve jóval árnyaltabb kép rajzolódik ki, amint azt önmagában az alábbi diagram is jól szemlélteti. A látogatottsági adatok változásának érzékeltetése érdekében négy, időben egymástól távol eső, négy-öt esztendőes időmetszetet jelöltem ki, amelyekben a két egyetemváros, Nagyszombat és Kassa gimnáziumai esetében biztosnak tekinthető adatokkal rendelkezünk. További viszonyítási alapként az ismert beiratkozási adatokkal bíró iskolák közül az alsó-, illetve felső-magyarországi régióban meghatározónak számító Pozsony és (korábbi adatok hiányában a második időmetszettől) Eperjes iskoláját választottam ki.²⁰

A vizsgált időmetszetek alapján jól megmutatkozik, hogy míg a 17–18. század fordulóján Nagyszombat (ekkor a parvista tanulócsoportok igen magas létszámmal) még messze megelőzte Pozsonyt a látogatottsági adatok tekintetében, a későbbiek során kiegyensúlyozottabbá váltak a viszonyok. Sőt, az 1739–1742-es időmetszetben, a pestisjárvány idejében²¹ az akkoriban átlagosan 502 fő által látogatott

¹⁵ AMBRUS-FALLENBÜCHL, 1968. 183–188. Fallenbüchl tévedésének okára: BARTA M., 2022. 146. (30. lábjegyzet). Szintén a Fallenbüchl-nél szereplő hibás kassai középiskolai átlagos létszámadatokat vette át egyébként kiváló tanulmányába: SZEKÉR, 2014. 19.

¹⁶ KÖKÉNYESI, 2018. 287–288.

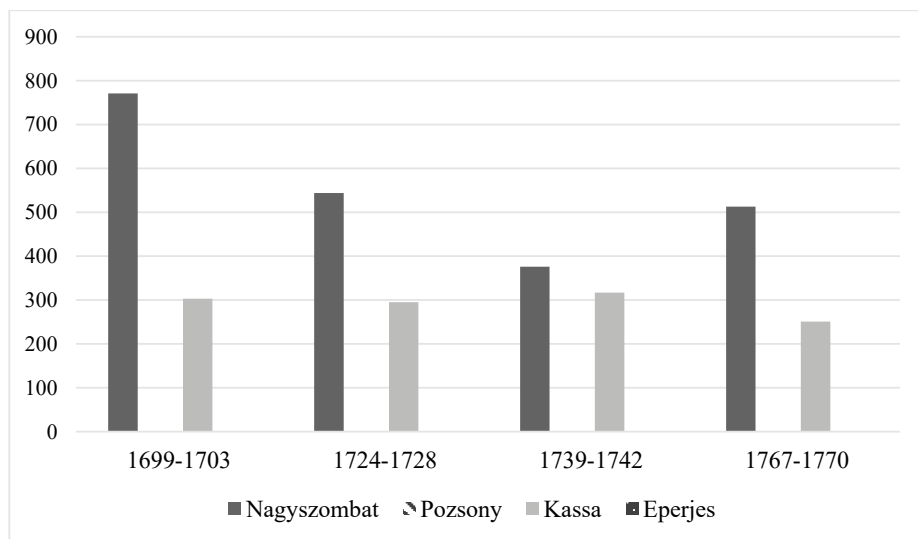
¹⁷ A pesti piarista iskola átlagos látogatottságára: KÖKÉNYESI, 2018. 288.

¹⁸ BARTA M., 2022. 146–147. Az eperjesi beiratkozási adatokra: RUBY, 1889. 65–67.

¹⁹ KÖKÉNYESI, 2018. 288.

²⁰ A nagyszombati, kassai és eperjesi adatok visszakövethetőek a már hivatkozott szakirodalomban (KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. I., 77–81; BARTA M., 2022. 152–154; RUBY, 1889. 65–67.), míg Pozsonynál a kutatócsoport vonatkozó Excel táblázata alapján dolgoztam.

²¹ Az évekig elhúzódó járványról: DÁVID, 1973. 75–130; MOESS–M. ROMÁN, 1980. 117–130; FELHŐVÖRÖS, 1961. 112–115.

1. sz. ábra. A nagyszombati és kassai gimnázium átlagos látogatottsága időszakonkénti bontásban, a pozsonyi és eperjesi gimnáziummal összehasonlításban (1699-1703, 1724-1728, 1739-1742, 1767-1770)

Pozsony meg is előzte Nagyszombatot, ahova átlagban ekkor csupán 376 fő iratkozott be (a szokásosnál messze kevesebb parvista osztályban tanuló diákkal). Kassa és Eperjes iskolájának átlagos látogatottsági adatait tekintve ellenben mindvégig kiegyenlített, csupán csekély eltérés mutatkozik.

Mindennek okai sokrétűek. A 18. századra a pozsonyi jezsuita gimnázium a városfejlődés hatására, illetve igazgatási és kormányzati központi szerepéből kifolyólag dinamikusabb növekedést mutatott, mint a nagyszombati; a karrieresélyek miatt szívesebben választhatták Pozsonyt a diákok. A változás különösen szembe-tűnő az előző évszázad látogatottsági adataival összehasonlítva. Míg Pozsonyban a diáklétszám igen jelentősen, 70,6%-kal nőtt meg a 17. századhoz képest, Győr esetében csupán 39,2%-os volt a növekedés. Ezzel szemben Nagyszombat gimnáziumában a 18. században a tanulószám enyhe mérséklődést mutat, ami egyrésztől feltehetően a helyi városi alsófokú iskolarendszer kiépülésével, másrésztől az alsó- és középfokú katolikus, túlnyomórészt jezsuita és piarista iskolahálózat régióbeli (példának okáért kiemelhető 1698-tól a látványosan fejlődő nyitrai piarista iskola megjelenése), illetve országos bővülésével magyarázható.²²

Kassa és Eperjes esetében az évfolyamok szerinti bontás elemzése mutatta meg, hogy az eperjesi gimnázium Kassához hasonló beiratkozási számai a parvista tanulócsoporthoz messze népesebb voltának voltak köszönhetőek, míg a grammatikai és humaniora évfolyamok esetében (a retorikát leszámítva) Kassa iskolájába jártak többen, a különbség ezeknél az osztályoknál már kisebb mértékű volt. Kassa gimnáziuma mindazonáltal egyértelműen az eperjesi – és a többi felső-magyarországi

²² KÖKÉNYESI, 2022. 134–135; FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI, 2021. I., 52–54; KÖKÉNYESI, 2018. 287; FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. I., 48–49.

középiskola – fölé nőtt az egyetemnek köszönhetően, amelynek képzése szervesen ráépült a gimnáziuméra. A vonatkozó vizsgálatok eredménye szerint igen magas volt azok aránya, akik a kassai gimnázium retorikai osztályának elvégzését követően közvetlenül az egyetemen folytatták tanulmányaikat. Önmagában az abszolút továbbtanulási arány sem volt csekély (mintegy 50%), amely az egyes időszakokban közel sem volt mentes lefelé torzító hatásoktól (járványok, háborúk, zavaros politikai viszonyok). 22 olyan esztendő is volt azonban, amelyekben ez az arány 60% fölé ment. Ezek közül öt alkalommal 70–73% között, 1754-ben 81%-nyi hallgató iratkozott be az egyetemre.²³

A gimnázium regionális vonzáskörzete az 1738/1739-es országos diákösszeírás tükrében

A kassai gimnázium vonzáskörzetének kiterjedtségét, minthogy a kassai anyakönyvből teljességgel hiányoznak a származási helyre vonatkozó adatok, jelenleg csupán az 1738/1739. évi országos diákösszeírás alapján van lehetőség vizsgálni.²⁴ Az összehasonlítási alapul szolgáló nagyszombati gimnázium esetében a legújabb elemzések eredményeként, az 1735/1736-os tanévet az 1738/1739-essel összevetve megállapítható, hogy ekkorra a korábbi évszázadtól eltérően regionális gimnáziummá vált. A diákok valamivel több mint fele (beleszámítva azon kis, 7%-os nagyságrendű csoportot is, amely tagjainak származási helyéről nem rendelkezünk adatokkal) Pozsony vármegyéből származott, és a tanulók hozzávetőlegesen fele nagyszombati származású volt. Ezen kívül még Nyitra vármegyéből érkezett jelentékeny számú diák, körülbelül feleannyi, mint Pozsony vármegyéből, míg a többi, a diákok összességének elenyésző részét adó vármegyék közül kettő, a szintén alsó-magyarországi Trencsén és Bars vármegye képviseltette magát nagyobb számú diákkal. A települések szerinti vizsgálat azt is kimutatta, hogy a legnagyobb arányban jelen lévő helyi (nagyszombati) gimnazisták mellett a diákság általában a mezővárosokból származott.²⁵ Kassa gimnáziuma az 1738/1739-es diákösszeírás tükrében még ennél is szűkebb vonzáskörzettel bírt. A diákok vármegyék, illetve országok, országrészek szerinti területi megoszlásáról az alábbi összefoglaló táblázat ad tájékoztatást:

²³ BARTA M., 2022. 147–149. Nagyszombat esetében hasonló vizsgálatok eddig csupán a korábbi évszázadra nézve, az 1656–1660. évek retorikai hallgató diákjai kapcsán zajlottak, amelynek eredménye azt mutatta, hogy a végzős diákok akár 60%-a helyben kezdte meg az egyetemi tanulmányait. (KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. I., 51.)

²⁴ FALLENBÜCHL, 1985. Passim. A nagyszombati gimnázium tanulóinak származási helyéről, az iskola földrajzi vonzáskörzetéről nagyobb kitekintéssel: FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČZ–KÁDÁR, 2023. I., 57–66.

²⁵ Lásd a 2023. szeptember 28–29-én lezajlott, Pray György születésének 300. és a jezsuita rend eltörlésének 250. évfordulójára szervezett konferencia vonatkozó előadását: Fazekas István – Barta M. János: A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága az 1735/1736-os tanévben. (Írásos változatának megjelenése 2025-ben várható.)

Terület	Mennyiség (fő)	Százalékos arány (197 főre vetítve)
Felső-Magyarország	176	89%
egyéb országrészek a szűkebb értelemben vett Magyarországról (Erdély és Horvát- ország nélkül)	13	7%
Magyar Királysággal határos ország, országrész	4	2%
Erdély	3	2%
Horvátország [Szlavónia]	1	0,51 %

1. sz. táblázat. A kassai gimnáziumban tanuló diákok származási helyének területi megoszlása az 1738/1739-es diákösszeírás alapján (azonosított származási hely: összesen 197 fő)

A diákösszeírásban szereplő 293 (valójában 290²⁶) kassai gimnazistából 283, a kassai gimnáziumi matrikulában is meglévő diákot sikerült azonosítanom, további hét diák hiányzik az anyakönyvből.²⁷ Közülük 76 diák neve mellett nem olvasható közigazgatási, földrajzi hovatartozás, a többiek esetében azonban túlnyomórészt azonosítható formában szerepelnek. A maradék 214 főnél 28-nál a település, 18-nál a vármegye esetében áll fenn részben vagy egészben bizonytalanság. A területi megoszlást illetően így összességében 197 diákot lehet számításba venni, akiknek 89%-a (az összes diáknak minimum 61%-a), 176 fő Felső-Magyarországról érkezett, és arányuk még nagyobb lenne a csak feltételesen, bizonytalanul azonosítható települések beleszámolásával. A számításba vett diákok 7%-a származott a szűkebb értelemben vett – Erdély és Horvátország nélkül értendő – más magyarországi országrészekből, közülük négyen Nyitra, ketten Liptó vármegyéből, egy-egy diák Baranya, Győr, Nógrád, Pest-Pilis-Solt, Pozsony és Zólyom vármegyéből, további egy pedig Bars vagy Trencsén vármegyéből.²⁸ A tágabb értelemben vett Magyar Királyság területéről további három személy Erdélyből (közülük egy Csíkszékről, míg a többieknél konkrétabb megjelölés nincs), egy pedig a szlavóniai Eszékről származott. További négy fő a Magyar Királyság szomszédságából (egy-egy fő Bécsből, Csehországból, Galíciából és Lengyelországból) érkezett Kassára.

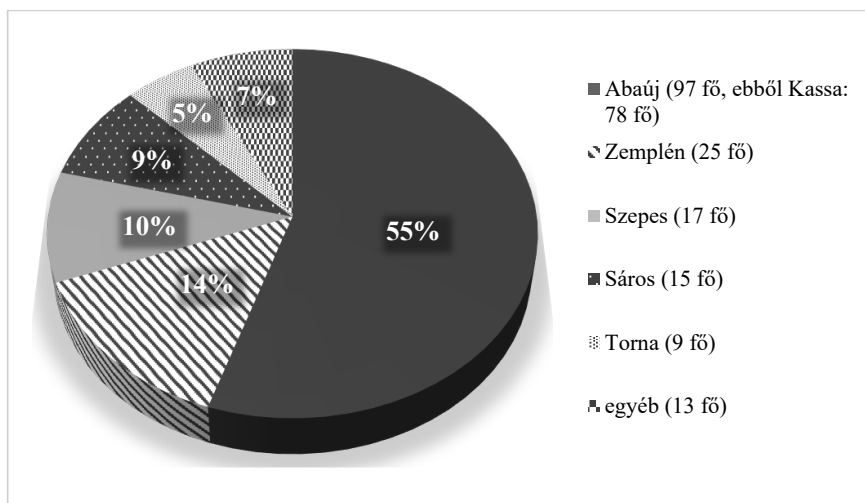
A vizsgálatok tehát Kassa gimnáziumánál is a nagyszombatihoz hasonló, szűk regionális vonzáskörzettel bíró iskola képét rajzolják ki. A felső-magyarországi diákok több mint felét bizonyosan Abaúj vármegyeiek adták, rajtuk kívül még a Zemplén, Szepes, Sáros és Torna vármegyeiek voltak említésre méltó arányban. Erről az alábbi diagram ad tájékoztatást:²⁹

²⁶ Három diákot kétszer is rögzítettek, mindegyikük esetében az egyik alkalommal csupán nevüket, a másik alkalommal egyéb adataikat is közli a forrás.

²⁷ Ennek oka az eltérő időpontban való rögzítés lehetett, esetleg az anyakönyvet vezető atya hanyagságából vagy figyelmetlenségéből is fakadhatott.

²⁸ Lédec esetében nem egyértelmű, hogy a Bars vármegyei Barslédec vagy a Trencsén vármegyei Lédec (Ledecz) településről van-e szó.

²⁹ Az egyéb kategóriában szereplő vármegyék közül Gömör három, Borsod, Heves, Szatmár és Ung kettő, Bereg és Szabolcs egy főt adott.

2. sz. ábra. A kassai gimnáziumban tanuló felső-magyarországi származású diákok vármegyék szerinti megoszlása az 1738/1739-es diákösszeírás alapján (összesen 176 fő)

A települések szerinti vizsgálat jelentős, és a nagyszombatinál nagyobb szórást, attól jelentősen eltérő számarányokat mutat. Közülük Kassa város dominál 78 fővel, ami nem meglepő annak ismeretében, hogy a megélhetés szempontjából azok a diákok voltak helyzeti előnyben, akiknek szülei az adott iskola székhelyén laktak.³⁰ Négy vagy öt fő, köztük négy Okolicsányi fiú származott a Zemplén vármegyei Alsókörtvélyesről,³¹ két vagy három fő, közülük is ketten a szalai báró Barkóczy család tagjai a Torna vármegyei Körtvélyesről.³² Rajtuk kívül három-három diák a Zemplén vármegyei Mádról és a Szepes vármegyei Szepeshelyről, három Soós családtag az Abaúj vármegyei Rozgonyról,³³ valamint ugyancsak három fő az alsó-magyarországi, vármegyéjével megegyező nevű Nyitra településről származott. Ezen felül 12, kizárólag felső-magyarországi település két-két főt,³⁴ a maradék 66, nagyobb területi szórás szerinti település egy-egy főt adott.

³⁰ FALLENBÜCHL, 1979. 381.

³¹ A négy, bizonyosan a Zemplén vármegyei Alsó-Körtvélyesről származó Okolicsányi családtag a retorikai évfolyamot látogató János, Mihály és Pál, valamint a grammatista osztályba járó József volt. Vö. AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. fol. 129v., 130r.

³² A bizonytalanság abból adódik, hogy az egyik esetben nem egyértelmű, melyik Körtvélyesről van szó. A két, bizonyosan a Torna vármegyei Körtvélyesről származó szalai Barkóczy családtag Károly és István volt, akik ekkor a grammatista osztályba jártak, és ebből a tanévből csupán őket tünteti fel a gimnáziumi anyakönyv főnemesként (báróként). A bizonytalan származási helyű diák egy bizonyos, ekkor a principistákhoz járó Ladislaus Lipkai volt. A gimnáziumi anyakönyv rájuk vonatkozó bejegyzéseit lásd: AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. fol. 130r.

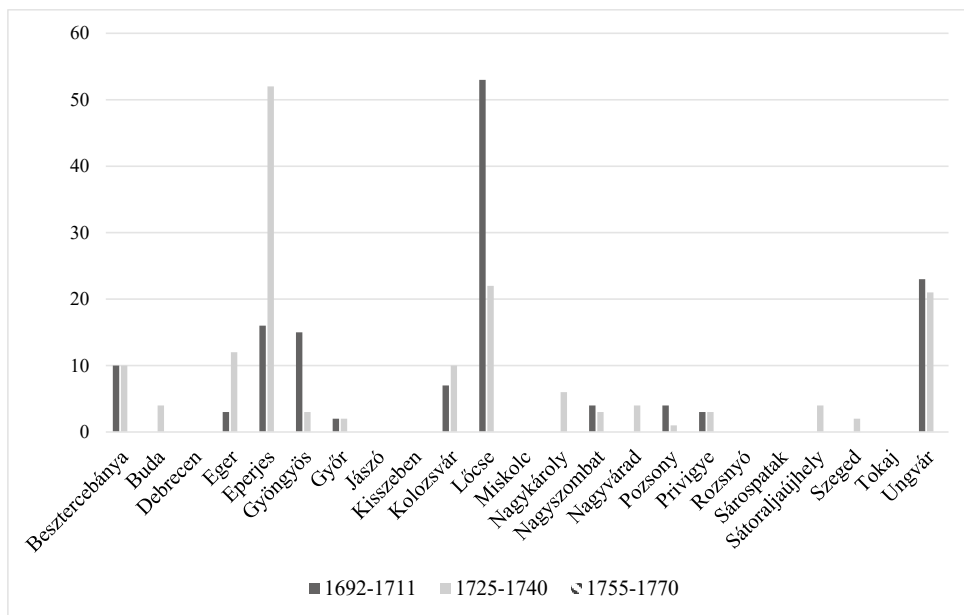
³³ Soós István a retorikai évfolyamot látogatta, míg Imre a parvista maior, József pedig az alatta megszervezett declinista osztályba járt. Vö.: AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. fol. 129v., 130v., 131r.

³⁴ A két főt adó települések esetében következőkről van szó: Abaúj vm.: Abaújszántó, Krasznokvajda, Mecenzéf, Somodi; Gömör vm.: Rozsnyó; Szatmár vm.: Nagybánya; Szepes vm.: Fridman, Kluknó, Lőcse; Torna vm.: Torna; Ung vm.: Ungvár; Zemplén vm.: Cselej.

A Kassára irányuló iskolai mobilitás a Sarlós Boldogasszony-diáktársulat albuma alapján

Kassa jezsuita gimnáziumánál az ún. nagyobb Mária-kongregációnak, a Sarlós Boldogasszony-diáktársulatnak az albuma révén – a vonatkozó kutatások jelenlegi fázisában unikális módon – lehetőség nyílik a Kassára irányuló iskolai mobilitás időbeli nyomon követésére, mégpedig a 17. század végétől egészen a Jézus Társasága 1773-as feloszlatásáig.³⁵ A kongregációba felvett 3149, a gimnáziumi adattárban is megtalálható kongreganistából 2204-et írtak be a kassaiként (70%). Közülük 18 fő található meg a máshonnan érkezők között is, nevük mellett a küldő iskolával, vagyis a két kategória közti átfedés elenyésző mértékű volt. A máshonnan érkező diákoknál az előző iskola megnevezése 78 esetben maradt el. A többi 885 fő esetében – akik közül tehát 18 fő a kassaiaknál is megtalálható – az iskolát beírták, három személy esetében azonban két előző iskolát is megneveztek, összesen tehát 888, az előző iskolára vonatkozó beírás született. Kassán kívül összesen 58 települést sikerült összegyűjteni, további három település pedig csak feltételesen azonosítható.

A változásokat három, egymástól nagyjából azonos távolságra lévő időmet-szet összehasonlítása révén mutatom be. Az első metszet kezdő évének a máshonnan érkezőkkel kapcsolatos első beírás évét, 1692-t, záró évének a Rákóczi-szabadságharc lezárásának esztendejét, 1711-et jelöltem ki, mely nem csupán

3. sz. ábra. A Kassára érkező, majd a helyi Mária-kongregációba beiratkozott diákok előző iskolái, amelyek a vizsgált mintaévek egyikében legalább $\approx 2\%$ -os arányban adtak diákokot

³⁵ Jelzete: SVKK RMK 216 Album Sod. Mai. II. zv. (Oldalszámozás nélküli. Mind a kassai, mind a máshonnan érkező diákokat a keresztnév szerinti alfabetikus rendben, ezen belül éves bontásban vezették.)

általánosságban a Magyar Királyság, hanem a Jézus Társasága, ezen belül a kassai kollégium történetének is fontos választóvonalára.³⁶ Második és harmadik időmetszetként az 1725–1740 és 1755–1770 közötti időszakokat jelöltem ki. Az alábbi, az időbeli változásokat szemléltető diagramnál azon iskolákat tüntettem fel, amelyek a kijelölt mintaévek legalább egyikében kerekítéssel minimum 2%-os arányban adtak diákot Kassára.

Az 1692–1711 közötti időszakban 22 település iskoláiból érkeztek diákok Kassára, ezek közül tíz adott legalább három főt, és ezek, leszámítva a privigyei piarista gimnáziumot, a jezsuiták II. Rákóczi Ferenc uralma idején történő kiűzéseig (1706 ősze) bizonyosan a rend vezetése alatt álló iskolákat jelentették. Ebből az időszakból a küszöb alatti iskolákat is beleszámítva összesen 152 beírás maradt fenn, ami megegyezik a kongreganisták számával. Ők 91%-os arányban (138 fő) a tíz küszöb feletti iskola valamelyikéből érkeztek. Messze kiemelkedett az 53 főt adó Lőcse gimnáziuma, mellette az ungvári, az eperjesi és a gyöngyösi gimnáziumból érkeztek a legnagyobb arányban diákok (a három iskola összesen 54 főt adott). E négy felső-magyarországi település iskoláinak súlyát a Kassára irányuló iskolai mobilitás tekintetében jól jelzi, hogy a kérdéses időszakban együttesen ők adták a máshonnan érkező 152 kongreganista 70%-át (107 fő). Az alsó-magyarországi települések közül ekkoriban Besztercebánya, Nagyszombat és Pozsony iskolái említhetők meg, amelyek együttesen 12%-os arányban képviseltették magukat. Kiemelendő emellett még az erdélyi Kolozsvár iskolája, ahonnan hét diák érkezett (5%).

Az 1725–1740 közötti időszakra már több jelentős változás is végbement. Ebben az időszakban 30 településről érkeztek a tanulók Kassára, ezek között 13 olyan iskola volt, amelyik legalább három diákot adott. A küszöb alatti iskolákkal együtt összesen 175 beírás található, ami ugyanennyi kongreganistát takar,³⁷ és ennek 88%-a (154 fő) a 13 küszöb feletti iskola valamelyikéből jött. Lőcséről a korábbi időszakhoz képest már feleannyi diák sem érkezett, az iskolák közül azonban még így is a második legtöbb diákot adta. Az első helyre az előző időmetszethez képest több mint háromszor annyi diákot küldő eperjesi iskola került (52 fő), amit Ungvár követett, nagyságrendileg az előző időszakéval megegyező számban. A három település iskoláiból érkező diákok fedték le a kongreganisták 54%-át. Az előző időszakban még a negyedik legtöbb diákot küldő Gyöngyösnél ekkorra igen jelentős visszaesés figyelhető meg, ekkoriban már csak kerekítéssel érte el a 2%-ot. A korábbi időszakéval megegyező számú diák, tíz fő érkezett Besztercebányáról, és szintén tíz fő Kolozsvárról, míg azonban előbbi esetben arányaiban ez enyhe visszaesést, utóbbinál csekély mértékű növekedést jelentett. Mindkettőt megelőzte az ekkorra 12 főt adó Eger jezsuita iskolája (7%), ahonnan az előző időszakban még csak három diák jött. A korábbi időszakhoz képest kevesebben érkeztek Nagyszombatból is, míg Pozsonyból már csak egy kongreganistát jegyeztek fel. Helyüket Nagykároly, Sátoraljaújhely, Buda és Nagyvárád iskolái vették át.

³⁶ Ténylegesen ez 18 esztendő jelent, mivel 1704-ben és 1710-ben nem jegyezték fel az albumba kongregációba felvett diákokat.

³⁷ Az egyik Eperjesről érkező diákot később, már a vizsgált időszakon túl Sátoraljaújhelyről érkezésként újból beírták, utóbbi beírást értelemszerűen kihagytam a számításból.

Az 1755–1770 közötti időszaknál a viszonyok gyökeres átrendeződése figyelhető meg. A 47 küldő település iskolái közül 19 adott legalább öt diákot. A küszöb alatti iskolákkal együtt összesen 333 beírás található a kongregációs albumban, ami 332 kongreganistát takar, mivel az egyik diák neve mellé két iskolát is feljegyeztek.³⁸ Ezeknek 84%-a érkezett a 19 küszöb feletti iskolából (333-ból 279 beírás). A két korábbi időmetszettel ellentétben itt már nem található olyan település, amelynek iskolája egyedülként magasan kiemelkedett volna a többivel szemben. A legtöbb diák, 30–30 fő Eger jezsuita és Tokaj piarista gimnáziumából érkezett, tőlük nem sokkal maradt el a sárospataki, a rozsnyói és az eperjesi jezsuita gimnáziumból, valamint a piaristák által fenntartott kisszebeni gimnáziumból érkező diákok száma. A felsorolt hat település iskolája együttesen a diákság 47%-át adta (156 fő). Arányaiban jelentősen visszaesett az ungvári jezsuita gimnáziumból érkezők száma, amely azonban még így sem tekinthető csekélynek (5%, 17 fő). Ettől nem sokkal maradt el a debreceni (15 fő) és a miskolci (14 fő) piarista iskolából érkező diákok száma. Lőcse gimnáziuma eddigre a máshonnan érkező diákságnak csak elenyésző hányadát adta (3%, 10 fő), amivel nagyságrendileg Sátoraljaújhely, Nagykároly, Buda és Szeged iskoláival került egy sorba. Hasonlóképpen jelentősen csökkent a korábbi időszakokban a diákok 6–7%-át adó Besztercebánya iskolájából érkezők aránya, amelyből ekkoriban már csak két főt jegyeztek fel a kongregációs albumba. A nyugat-magyarországi települések közül csupán Nagyszombat (6 fő) és Győr (5 fő) iskolájából érkezett (kerekítéssel) 2–2%-nyi diák.

A három időmetszetet egymással összehasonlítva az is kirajzolódott, hogy a máshonnan érkező diákok csoportja miként növekedett a kassaiként beírtak arányához viszonyítva.³⁹ Míg az 1692–1711 közötti időszakban 75–25%-os, az 1725–1740 közöttiben 72–28%-os volt az arány a kassaiként beírtak javára, vagyis a különbség ekkor még csekély volt. Látványos azonban a változás az 1755–1770 közötti időszak esetében, amelynél jóval jelentősebb kongregációs taglétszám mellett már csak a diákok 61%-át írták be kassaiként és 39%-ot máshonnan érkezőként.

A diákok eltartásának és megélhetésének formái az 1738/1739-es országos diákösszeírásban

Az 1738/1739-es országos diákösszeírás a származási helyre vonatkozó adatokhoz hasonló nagyságrendben tartalmaz információkat a kassai gimnazista diákság eltartásának módjáról, megélhetésük forrásáról is.⁴⁰ A magyarországi és általánosságban a közép-európai kora újkori katolikus diákság mindennapi életének ezen

³⁸ A két iskola egyike a küszöb alatti, két diákot küldő Pápa pálos gimnáziuma (1761-ig algimnázium, majd ezt követően teljes képzést nyújtó iskola), a másik a küszöböt éppen csak elérő, öt főt küldő Győr.

³⁹ A más iskolából a kassai gimnáziumba érkező diákok száma lényegében megegyezik a küldő iskolák számával. Amint a fentiekből kiderült, a három vizsgált időmetszet közül csupán a harmadikban, azon belül is csak egy személy neve mellé írtak be két iskolát, így a 333 előző iskolára vonatkozó bejegyzés 332 diákot takar. Azon elenyésző számú diákot, akiket kassaiként és máshonnan érkezőként is beírtak, mindkét kategóriánál számításba vettem.

⁴⁰ FALLENBÜCHL, 1985. Passim.

szegmenséről meglehetősen csekély ismeretanyaggal rendelkezünk, minthogy mind ez idáig igen kevésbé kutatott problémakörrel van szó.⁴¹ A jezsuiták által működtetett intézményekben az oktatás társadalmi állástól függetlenül ingyenes volt, a lakhatásról és étkeztetésről azonban alapvetően – ha még éltek – a diákok családjának, a szülőknek vagy rokonoknak kellett valamilyen formában gondoskodniuk, ami főként a távolabbról származó tanulók esetében komoly anyagi áldozatot követelt. Ebben a nagyobb jezsuita oktatási központoknál megtalálható, a fizetőképesebb nemesek és a szegényebb diákok számára egyaránt bentlakást nyújtó, különféle főúri, főpapi és nemesi alapítványokkal segített konviktusok, szemináriumok, illetve adott esetben más szerzetesrendek is csupán korlátozottan tudtak szerepet vállalni. A nem helyi diákok jelentős részét bizonyosan magánházaknál, polgároknál szállásolták el, ami a források tanúbizonysága szerint nem kevés konfliktus táptalaját szolgáltatott. Újabbban éppen a nagyszombati gimnázium diákság tekintetében született ilyen irányú, problémafelvető elemzés, szintén az 1738/1739-es diákösszeírás adatait alapul véve, ami jó lehetőséget nyújt a két egyetemváros gimnáziumi diákságának e téren való összevetésére is legalább egy tanévre nézve.⁴²

A kérdés tárgyalása előtt mindenekelőtt szükséges röviden kitérni a forrás adatainak használhatóságát illető nehézségekre. Noha a forrásközlést megelőzően találni egy, a megélhetési rovat rövidítéseit Fallenbüchl Zoltán megjegyzése szerint egységesítve feloldó részt,⁴³ magánál a forrásrésznél azonban változatosabb elnevezésekkel találkozni. Ebből következően tehát a kassai diákok eltartásánál szereplő információk elégséges kategorizálásának körültekintő és időigényes feladatát is el kellett végezni a vizsgálatok sikeres lefolytatása érdekében.

A kassai és nagyszombati diákság eltartási formájára vonatkozó információkat jelen tanulmányban célszerűbbnek láttam közös táblázatban közölni.⁴⁴ Az országos diákösszeírás kassai gimnáziumi anyakönyvben is regisztrált diákjai közül összesen 207 fő neve mellett található valamilyen adat eltartásuk, megélhetésük formájáról, míg a korábban említett hét diák az anyakönyvben nem található meg. Az alábbi táblázat számainak helyes értelmezése érdekében szükséges jelezni, hogy Kassánál néhány diák neve mellett több eltartási forma is szerepelt, az esetek túlnyomó többségében azonban csupán egy fogalmat tüntettek fel a diákösszeírás készítői.

⁴¹ Elsősorban a vonatkozó kutatások, elemzések hiányának tudható be, hogy a 18. századi magyarországi középiskolai diákság megélhetésének kérdésével tágabb kontextusban foglalkozó Fallenbüchl Zoltán majd fél évszázada megjelent tanulmánya mind a mai napig kiindulási pontnak számít: FALLENBÜCHL 1979. 379–415. Ellenben általánosságban a középkori és kora újkori egyetemi diákság, illetve peregrináció kapcsán az utóbbi néhány évben születettek olyan munkák, amelyek valamilyen vonatkozásában (például a szegénységet illetően) érintik a témát, és egyes szempontjaik akár a középiskolai diákok vizsgálatánál is érvényesíthetőek lehetnek majd, lásd például: HARASZTI SZABÓ, 2022. 65–87; HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SIMON, 2019; POHL, 2015. 231–314.

⁴² FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČ–KÁDÁR, 2023. I., 46–47. Általánosságban érinti a problémakört: UGRAI–KÖKÉNYESI, 2023. 83.

⁴³ FALLENBÜCHL, 1985. 26–31.

⁴⁴ A nagyszombati gimnáziumi tanulók ellátására vonatkozó információkat tartalmazó, a diákösszeírás adatain alapuló táblázatot lásd: FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČ–KÁDÁR, 2023. I., 46.

Eltartási forma	Mennyiség (összesen 214 fő)	Százalék	Százalékos arány Nagyszombatnál (összesen 513 fő)
anyánál, szülőknél vagy rokonnál él, illetve otthonról eltartott	101	47%	61% (313 fő)
étkezés biztosítása hazuról való szállítás vagy gyűjtés alapján	53	25%	19% (97 fő)
ének- vagy zenekarban működik, templom zenésze	22	10%	0
ételadományt kap („leveses”)	20	9%	7% (35 fő)
szolgálat fejében	16	7%	6% (32)
szeminárium látja el	3	1%	convictor (alumnus) / seminarista: 7% (36 fő)
élelmezés szerződés szerint	2	1%	0
kollégiumban él	2	1%	0
szegény tanulók alapítványából biztosítják eltartását	1	0,46%	0
családapasága címén támogatott diák (mindannyian a „levesesek” között)	3	1%	0

2. sz. táblázat. A kassai gimnáziumi diákok eltartásának, megélhetésének formái a nagyszombati gimnazistákéval összehasonlítva az 1738/1739-es diákösszeírás alapján

A kassai és a nagyszombati diákoknál egyaránt túlnyomó többségben voltak azok, akiknek ellátását, élelmezését valamilyen formában otthonról oldották meg, ezen belül pedig a tanulók nagyobb része szüleinél vagy rokonainál lakott. Pontos arányukat azonban az összeírók által alkalmazott rövid megnevezések egy részének terminológiai bizonytalanságai miatt nehéz meghatározni. A kassai gimnazisták mintegy 47%-ról (101 fő) jegyezték fel, hogy szülőknél vagy rokonoknál él, illetve otthonról élelmezik, és döntő többségében származási helyükről is pontos adatokkal rendelkezünk. Közülük 77 főt (az e kategóriákba tartozó diákok 76%-át) írtak be egyértelműen kassaiként.⁴⁵ Rajtuk kívül további 12 diák szintén valamelyik felső-magyarországi településről származott (Zemplén vármegyéből négy, Abaúj és Szepes vármegyéből három-három, míg a Sáros vármegyei Eperjesről két fő). Érkezett ezen kívül egy-egy diák (összesen öt fő) Győrből, Budáról, Breznóbányáról, Bécsből, valamint a Trencsén vagy Bars vármegyei Lédecről. Ez alapján adódna a következtetés, hogy alapvetően az adott településről származó tanulókat takarta ez a csoport. Nagyszombat gimnáziuma azonban ennek éppen ellentétes példáját nyújtja, ott ugyanis az e kategóriába sorolt 313 diák (61%) közül 118 (mintegy 38%) nagyszombati származású volt.

⁴⁵ További két diáknál ez az információ kérdőjelesen szerepel a forrásban, így őket nem vettem figyelembe.

Tőlük külön kezelték a diákok azon csoportját, akiknek étkezését vagy az otthonról való szállítás vagy gyűjtés (például alamizsna) alapján oldották meg (*conductus* és származékai). Kassa gimnáziumánál ez a diákok 25%-át (53 fő), Nagyszombatnál 19%-át (97 fő) teszi ki. A kategória tartalmát illetően, mivel azt pontosabban nem határozták meg, csak óvatos feltételezésekkel élhetünk. A származási helyeket vizsgálva mindazonáltal megállapítható, hogy az elnevezés Kassánál és Nagyszombatnál egyaránt kivétel nélkül a nem helyi illetékeségű (nem a városból származó) diákokat takarja. Kassánál az ebbe a kategóriába tartozó diákok 89%-a (47 fő) – köztük a Barkóczy, Okolicsányi és Soós család korábban már említett tagjai kivétel nélkül – jött valamelyik felső-magyarországi vármegyei településről,⁴⁶ rajtuk kívül három diák alsó-magyarországi vármegyéből,⁴⁷ egy-egy diák (összesen három fő) a szlavóniai Eszékről, Erdélyből és Csehországból.

A további kategóriákban is – leszámítva a szegény tanulók alapítványa által ellátott, alább még említett diákot – Kassa gimnáziumánál kizárólag nem helyi, a városból származó diákot találni, és a diákok egy maroknyi csoportját leszámítva (11 fő, főként „leveses” diákok) ugyanez a helyzet a nagyszombati gimnáziumnál is. Mindkét gimnáziumnál említésre méltó az úgynevezett „leveses” (*jusculum*) diákok száma, akik rendszeres ételadományban részesültek.⁴⁸ Kassán a diákság mintegy 9%-át (20 fő), Nagyszombatban 7%-át (35 fő) tették ki az ebbe a csoportba tartozó tanulók. Többségük feltehetően a rendház konyhájáról kapott ételt, bár Kassánál ezt tényszerűen mindössze két fő esetében jelezték, míg egy fő étkezéséről feltehetően a jezsuiták vezetése alatt álló szeminárium, a Kisdianum gondoskodott (a bejegyzés alapján ez nem egyértelműen eldönthető), egy diákét pedig a kassai ferences atyák biztosították. A kassai „leveses” diákok közül hárman ugyanakkor családapaságuk okán is kaptak támogatást.

Kassán összesítve nagyságrendileg velük nagyjából megegyező arányban, 10% (22 fő) működött közre az ének- vagy zenekarban (*cantu constat, ex cantu* stb. 20 fő. Közülük négyen „leveses” diákok) vagy templomi zenészként tevékenykedtek (*musicus templi academiae Societatis Jesu*, 2 fő), és ennek mentén részesültek támogatásban,⁴⁹ mintegy 7% (16 fő) pedig valamilyen, konkrétan meg nem nevezett szolgálat (*obsequium*) fejében kapott ellátást. Elenyésző arányban voltak ugyanakkor azok a kassai gimnazisták, akiknek ételmezését szerződés szerint biztosították

⁴⁶ A következő felső-magyarországi vármegyéről van szó: Abaúj: 14 fő; Zemplén: 13 fő; Sáros: hat fő; három főt adó vármegyék: Gömör, Torna; két főt adó vármegyék: Borsod, Szatmár; egy főt adó vármegyék: Bereg, Heves, Szabolcs, Szepes.

⁴⁷ Egy-egy fő a Liptó vármegyei Rózsahegyről, a Nógrád vármegyei Fülekről és a Pozsony vármegyei Nemeskajalról.

⁴⁸ A „leveses” diákokra utalásszerűen: FALLENBÜCHL, 1979. 383.

⁴⁹ Egyikük a később jezsuitává lett, a Nyitra vármegyei Sasvárról származó Melnár József (Lukács, 1988. 994.), aki a Mária-kongregációnak is tagja volt, a másik diák a később az egyetem logikai osztályát két esztendőn keresztül látogató, a Szepes vármegyei Késmárkról származó Polner János, ekkor mindketten a poétikai osztály tagjai. Vö.: AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. fol. 129v. (Polner egyetemi tanulmányaira uo. fol. 134r., 136v.); Melnár kongregációs tagságára: SVKK RMK 216 Album Sod. Mai. II. zv.

(*conditio victualis*),⁵⁰ továbbá azok, akik a kollégiumban éltek vagy valamilyen formában a szeminárium gondoskodott megélhetésükről. Egy, a gimnáziumi anyakönyvből hiányzó kassai származású diák megélhetését a diákösszeírás szerint az úgynevezett szegény tanulók alapítványából (*fundatio pauperum studiosorum*) finanszírozták.⁵¹ Nagyszombatnál ez a kép másként fest. Az Adalbertinum és a Marianum⁵² lakójaként, illetve szeminaristájaként étkeztetésben részesülők összesített százalékos aránya (7%, 36 fő) jelentősen meghaladta a kassai szeminárium által ellátott diákokét, rajtuk kívül ugyanakkor csupán a 6%-a (32 fő) kapott valamilyen szolgálat ellenében ételt.

Összegzés

Összességében megállapítható, hogy Kassa 18. századi jezsuita gimnáziuma az 1738/1739-es diákösszeírás származási helyekre és a Mária-kongregációnak a századfordulótól a rend feloszlatásáig tartó időszakot átfogó albumának iskolai mobilitásra vonatkozó adatai tükrében egy igen szűk regionális vonzáskörzettel iskola képét mutatja. Példája bizonyos szempontból párhuzamba állítható az 1730-as évekre szintén regionális vonzáskörzetűvé vált nagyszombati jezsuita gimnáziuméval, a két intézményt azonban középiskolai képzésükre ráépülő egyetemük egyúttal ki is emelte a térségből. Kassa gimnáziumi anyakönyvének beiratkozási számaival vizsgálva az is megállapítást nyert, hogy átlagos beiratkozási számai messze elmaradtak a szakirodalomban korábban közlőktől, és az évenkénti összlét-szám tekintetében nem a még kiemelkedő látogatottságúnak számító nyugat-magyarországi győri jezsuita vagy a szintén jelentős számú diák által látogatott pesti piarista gimnáziuméhoz közelített, hanem a felső-magyarországi régióban nagy súllyal bíró eperjesivel mozgott egy szinten. A diákok megélhetésének vizsgálata az 1738/1739-es diákösszeírás alapján újfent csak pillanatképet tud nyújtani, eszerint a diákok többségének megélhetését – nem meglepő módon –, akárcsak Nagyszombatban, valamilyen módon családjuk vagy rokonságuk biztosította. Mindkét iskolában jelentős arányban voltak emellett azok a diákok, akik a rendház konyhájáról ételadományban részesültek, az egyéb kategóriákat tekintve ugyanakkor már eltérések is tapasztalhatóak, és Kassánál változatosabb a kép.

⁵⁰ A két szerződés szerint ellátásban részesülő diák egyike a Sáros vármegyei nemesség jelentősebb családjai közé tartozó berzevicei Berzeviczy família tagja, a gimnáziumot Kassán és Lőcsén végző, ekkor a retorikai évfolyamot látogató Gábor volt, aki a Mária-kongregációnak is tagja lett. Vö.: AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ) Cat. fol. 110v., 113r., 115r., 117v., 124v., 129v; SVKK RMK 216 Album Sod. Mai. II. zv. (1737-ben és 1739-ben egyaránt mint Lőcse jezsuita gimnáziumából érkező diákok vették fel a kongregációba.)

⁵¹ Bizonyos Michael Jakublichról (Jakublics) van szó, aki egy Antonius Jakublich nevű, szintén kassai származású, de szülei által eltartott diákkal egyetemben a gimnázium parvista minor osztályába járt. A családi név azonossága alapján jó esély van rá, hogy testvérekről van szó, akiknek családja nem volt képes mindkettőjük iskoláztatásának költségeit fedezni. A kérdéses alapítvány az általam átnézett, a kassai jezsuita kollégium anyagára vonatkozó forrásokban eddig nem került elő, így ennek további kutatások tárgyát kell képeznie a későbbiekben.

⁵² A két intézményre lásd: FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁČ–KÁDÁR, 2023. I., 29–38.

A továbbblépés egyik területét azon források felkutatása jelenthetné, amelyek legalább egy-egy hosszabb, több évtizedet átfogó időszakra nézve tartalmazzák a meglévő kassai gimnáziumi anyakönyvből hiányzó, a nagy társadalomtörténeti elemzésekhez szükséges adatok sokaságát. Erre alapozva pedig az egyéni életutak rekonstruálása, az egyedi történetek bemutatása tehetné árnyaltabbá, színesebbé az összképet. Mindez további kiterjedt levéltári kutatást, forrásfeltárást igényel.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári és kéziratári források

AMK Košická univerzita (Academia Cassoviensis SJ)	Archív mesta Košice (Kassa Város Levéltára) Catalogus Studiosorum Almae ac Episcopalis Academiae Cassoviensis Societatis Iesu ab anno MDCLXXXIII.
SVKK RMK 216 Album Sod. Mai.	Štátna vedecká knižnica v Košiciach (Kassai Állami Tudományos Könyvtár) Album Sodalitatis Maioris Studiosorum sub titulo Beatissimae Virginis Mariae Elisabeth visitantis erectae et confirmatae Cassoviae in Academico S. J. Collegio. Anno a partu Virginis MDCCXVI., I-II. zv.

Szakirodalom

- ALBERT**
2005 ALBERT Dávid: *Székeljudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 2005. (*Fontes Rerum Scholasticarum* 8.)
- AMBRUS-FALLENBÜCHL**
1968 AMBRUS-FALLENBÜCHL Zoltán: Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Szerk.: SÁNDOR Pál. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1968
- BERNÁT**
2018 BERNÁT, Libor: *Jezuitské gymnázium v Trenčíne a jeho žiaci*. Trenčín, Trenčianske múzeum v Trenčíne, 2018.
- BARTA M.**
2022 BARTA M. János: Miről mesélnek a kora újkori középiskolai adatsorok? A kassai jezsuita gimnázium anyakönyvének elektronikus feldolgozása. *Belvedere Meridionale*, 34. (2022) 2. sz. 136–159. <https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.10>

- 2025 BARTA M. János: *A kassai jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár.* Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2024.
<https://leveltar.jezsuita.hu/hu/node/2170>
<https://leveltar.jezsuita.hu/hu/node/2177> (Utolsó letöltés: 2025. január 14.)

BURA

- 1994 BURA László: *Szatmári diákok 1610–1852.* Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1994. (*Fontes Rerum Scholasticarum* 5.)

DÁVID

- 1973 DÁVID Zoltán: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*, 69–70. (1973) 75–130.

FALLENBÜCHL

- 1979 FALLENBÜCHL Zoltán: A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977.* Szerk.: NÉMETH Mária. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1979.
 1985 FALLENBÜCHL Zoltán: *Az 1738/39. évi országos diákösszeírás.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1985.

FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI

- 2020 FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt: *A győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1630–1773).* I–II. kötet. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2020. (*Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon I.*)
 2021 FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt: *A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773).* I–II. kötet. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2021. (*Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon II.*)

FAZEKAS–KÁDÁR–KÖKÉNYESI–TERNOVÁ CZ

- 2020 FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt – TERNOVÁ CZ Bálint: *Jezsuita gimnáziumok diáksága három jezsuita gimnázium, a győri, a pozsonyi, a nagyszombati gimnáziumok példáján.* In: *Cirkev a náboženstvo v Uhorsku v ranom novoveku. Egyház és vallás a koraújkori Magyarországon.* Eds.: KÖNYA, Peter – KÖNYOVÁ, Annamária. Prešov, Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2020. 403–418.

FAZEKAS–KÖKÉNYESI–TERNOVÁ CZ–KÁDÁR

- 2023 FAZEKAS István – KÖKÉNYESI Zsolt – TERNOVÁ CZ Bálint – KÁDÁR Zsófia: *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1772).* I–III. kötet. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023. (*Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon III.*)

FELHŐ–VÖRÖS

- 1961 FELHŐ Ibolya – VÖRÖS Antal: *A helytartótanácsi levéltár.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. (*A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 3.*)

HARASZTI SZABÓ

- 2022 HARASZTI SZABÓ Péter: „Ad pinguorem fortunam” – Szegény magyar diákok a bécsi egyetemen 1450-ig. *Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények*, 13. (2022) 1–2. sz. 65–87. <https://doi.org/10.29116/gerundium/2022/1-2/5>

HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SIMON

- 2019 HARASZTI SZABÓ Péter – KELÉNYI Borbála – SIMON Zsolt (szerk.): *Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni. Az oktatás finansziális háttere a középkorban és a korai újkorban*. Budapest, Martin Opitz Kiadó – MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2019.

HORVÁTH

- 1998 HORVÁTH József: A győri jogakadémia és jogi oktatás (1754 és 1892 között). *Győri tanulmányok Tudományos Szemle*, (1998) 20. sz. 18–25.

JAKÓ–JUHÁSZ

- 1979 JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, Kriterion, 1979.

KÁDÁR

- 2014 KÁDÁR Zsófia: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). *Századok*, 148. (2014) 5. sz. 1229–1272.

KNAPP

- 1995 KNAPP Éva: Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században. *Századok*, 129. (1995) 4. sz. 791–814.
- 2007 KNAPP Éva: Vallásos társulatok Kassán a XVII–XVIII. században. In: 350. *výročie Košickej univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007*. Eds.: HIŠEM, Cyril – ELIÁS, Štefan – FEDORKOVÁ, Dáša. Košice, Vydavateľstvo Michala Vaska, 2007. 25–38.

KÖKÉNYESI

- 2018 KÖKÉNYESI Zsolt: A pozsonyi jezsuita gimnázium diáklétszám-változásai a 17–18. században. *Történelmi Szemle*, 60. (2018) 2. sz. 283–298.
- 2022 KÖKÉNYESI Zsolt: Arisztokrata diákok a „Magyar Országi Athenásban”. A nagyszombati gimnázium és egyetem főnemesi tanulói (1616–1773). *Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények*, 13. (2022) 3–4. sz. 126–145. <https://doi.org/10.29116/gerundium/2022/3-4/6>

MIHALIK

- 2017 MIHALIK Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudomány Intézet, 2017. (*Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések*)

LUKÁCS

- 1988 LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. Pars II. Romae, Institutum Historicum S. I., 1988.

MOLNÁR-SIPTÁR

- 2011 MOLNÁR Antal – SIPTÁR Dániel: Egyetem volt-e a „kolozsvári Báthory-egyetem”? *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 30. (2011) 345–363.

MOESS-M. ROMÁN

- 1980 MOESS Alfréd – M. ROMÁN Éva: Az utolsó nagy pestisjárvány Debrecenben. Adalékok az 1739. évi járvány történetéhez. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 7. (1980) 117–130.

POHL

- 2015 POHL, Anja: *Studentisches Leben an der Universität Leipzig im Zeitalter der Aufklärung*. Dissertation. Universität Leipzig, Fakultät für Geschichte, Kunst- und Orientwissenschaften. Leipzig, 2015.

RUBY

- 1889 RUBY József: Az eperjesi kir. kath. főgymnasium története alapításától a jezsuitarend eltörléséig (1673–1773). In: *Az eperjesi kir. kath. főgymnasium 1888–1889. tanévi értesítője* (1889) 1–67.

SZABÓ

- 2014 SZABÓ András Péter: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraújkorász” szemmel. *Történelmi Szemle*, 56. (2014) 1. sz. 133–170.

SZEKÉR

- 2010 SZEKÉR Barnabás: A pesti piarista gimnázium és a nemesség az iskola első anyakönyvének tükrében. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk.: FORGÓ András. Budapest, Szent István Társulat, 2010. 281–307. (*Művelődéstörténeti Műhely: Rendtörténeti konferenciák* 6.)

SZEKÉR

- 2014 SZEKÉR Barnabás: Reformok és hanyatlás? Középiskolai diáklétszám-változások a 18. században a pesti piarista gimnázium példáján. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 15. (2014) 56. sz. 5–26.

SZÖGI (SZERK.)

- 1995 SZÖGI László (szerk.): *Régi magyar egyetemek emlékezete. Memoria universitatum et scholarum maiorum regni Hungariae 1367–1777. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1995.

SZÖGI

- 2017a SZÖGI László: Egy évszázados adósság – A Magyar Értelmisségi Adattár (Repertorium Academicum Hungaricum) előkészítése. *Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények*, 8. (2017) 3. sz. 149–172.
- 2017b SZÖGI László: A magyarországi egyetemtörténet-írás eredményei és feladatai. *Per Aspera ad Astra*, 4. (2017) 1–2. sz. 166–184.
<https://doi.org/10.15170/PAAA.2017.04.01-02.09>
- 2022 SZÖGI László: Peregrinatio Academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150–1919. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022. (*Felsőoktatási kiadványok, Új sorozat*, 26.)

TONK

- 1994 TONK Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1994. (*Fontes Rerum Scholasticarum* 6.)

UGRAI-KÖKÉNYESI

- 2023 UGRAI, János – KÖKÉNYESI, Zsolt: Confessional Identities and the Challenges of Modernisation: Jesuit Convicti and Reformed Colleges in the Kingdom of Hungary in the Age of Enlightenment. *Espacio, Tiempo y Educación*, 10. (2023) 2. 77–93.
<http://dx.doi.org/10.14516/ete.597>

VARGA

- 2022 VARGA Júlia: A budai jezsuita akadémia hallgatósága (1713–1777). *Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények*, 13. (2022) 3–4. sz. 182–195.
<https://doi.org/10.29116/gerundium/2022/3-4/8>

Internetes adatbázisok

- FAZEKAS István – KÁDÁR Zsófia – KÖKÉNYESI Zsolt – TERNOVÁ CZ Bálint: *Jezsuita gimnáziumok diákjai (17–18. század)*
https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok/JezsuitaGimnaziumokDiakjai/ (Utolsó letöltés: 2024. január 4.)

- SZÖGI László et alii: *Repertorium Academicum Hungariae*
<https://rahprojekt.elte.hu/index.php> (Utolsó letöltés: 2024. január 9.)

A gimnázium szerepe a társadalmi mobilitásban a századfordulós Kiskunfélegyházán

Móra Ferenc példája*

Gyuris István Viktor

Eötvös Loránd Tudományegyetem

gyuris.istvan.viktor@gmail.com

Rezümé. Minden magyar kisiskolás találkozik Móra Ferenc névvel, legalább az életrajzi ihletésű *Kincskereső kisködmön* kapcsán. Kevesebben ismerik viszont annak a történetét, hogyan is vált a szegény foltozószücs és a kenyérsütögető asszony fia elismert íróvá, régésszé és múzeumigazgatóvá. Jelen tanulmány ennek az életútnak az első lépcsőfokára, a gimnáziumi évekre koncentrál, és Móra példáján keresztül bemutatja, milyen szerepet töltött be az intézmény a korabeli Kiskunfélegyháza társadalmában. Ezek az intézmény modernizációjának és bővüléseinek évei. Történetében először neveztek ki az élére szakképzett igazgatót, ekkor bővítették a négyévfolyamos algimnáziumot fokozatosan nyolcévfolyamos főgimnáziummá. Megtudhatjuk továbbá hogyan alakult a diákság összetétele az ország egyik leggyorsabban gyarapodó népességű, egyben a tizedik legkevesbé iparosodott városában. A kutatás több évtizednyi nyomtatott és levéltári forrást dolgoz fel, melyekhez belső, emberi perspektívaként társulnak Móra irodalmi visszaemlékezései. Fény derül olyan társadalmi jelentőségű kérdésekre, hogy milyen szerepet töltött be a gimnázium a cseregyerek-rendszerben, milyen lehetőségekkel élt a szegénysorsú diákok támogatására, hogyan reagált a különböző felekezetekből érkező diákság létszámbeli növekedésére és milyen válaszokat adott az intézmény a járványok kitörésére

Kulcsszavak: gimnázium, oktatástörténet, Móra Ferenc, 19. század, társadalmi mobilitás

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Móra Ferenc nevével minden nap találkozhatunk, sokszor, ha nem is az általa írt irodalmi művek kapcsán, akkor azért, mert országsszerte számos utcát, közteret, és intézményt neveztek el róla. Kevesebben ismerik viszont azt, hogyan is vált az elszegényedett szűcsmester és a kenyérsütő asszony fia elismert íróvá, régésszé és múzeumigazgatóvá. Jelen tanulmány ennek az életútnak az első lépcsőfokára, a gimnáziumi évekre koncentrálok, és Móra példáján keresztül mutatja be azt, hogy milyen szerepet töltött be a gimnázium a korabeli Kiskunfélegyháza társadalmában, milyen átalakulásokon ment át és hogy milyen eszközökkel volt képes segíteni a Mórához hasonló diákoknak kitörni a szegénységből.

A kiskunfélegyházi gimnázium történetének ezen időszakát különböző szempontok alapján már többen feldolgozták. Az első tudományos értékű iskolatörténetet Mezősi Károly tanár, történész, irodalomtörténész és a félegyházi Kiskun Múzeum egykori igazgatója írta. Egészen Félegyháza 1743-ban történt újbóli betelepülésétől 1891-ig, a főgimnáziummá alakítás megkezdéséig tárgyalja az intézmény kialakulását és működését.¹ A főgimnázium történetét 1891 és 1914 között Kurgyis Ferenc dolgozta fel.² Mindketten az intézmény 1809/1810. tanévi megalapításának 150. évfordulójára készült emlékkötetben jelentették meg írásaikat. A következő átfogó iskolatörténetet Kőfalviné Ónodi Márta írta meg a 200. évforduló alkalmából megjelent kötetben. Emellett számos egyéb tanulmánya az intézmény működésének egy-egy részterületére biztosít rálátást, ilyenek többek között a fegyelmi kihágásokról vagy a sportéletéről szóló feldolgozásai.³ Bánki Horváth Mihály a tanulók társadalmi rétegződését vizsgálta 1867-től 1918-ig.⁴ Egy Kapus Béláné által szerkesztett kötet pedig a Móra Ferenc és bátyja, Móra István tanárait mutatja be.⁵

Móra Ferenc gyermek- és fiatalkorával a legtöbb életrajzíró nem foglalkozott behatóan, a többség megelégedett Móra saját elbeszéléseiben szereplő információk felhasználásával. Móra félegyházi életszakaszának első és a mai napig legalaposabb tudományos igényű kutatója Mezősi Károly, aki számos tévedést oszlattott el az író életrajzi adataival kapcsolatban. Legnagyobb eredményeként említhető, hogy beazonosította Móra Ferenc addigra már több mint fél évszázada elvesztnak hitt szülőházát. Kiemelendő még az az ifjúkori verseinek összegyűjtése, melyek szintén több évtizeden keresztül, elfeledve lappangtak a félegyházi újságok és kézzel írt emlékkönyvek lapjain.⁶ Maga Móra sem gondolta, hogy egyszer valaki veszi majd a fáradságot ifjúkori zsenije összegyűjtésére:

„Nemigen hiszek benne, hogy az irodalomtörténet fölőlná valamikor azt a nagy tömegsírt, amelyik a mi korunkat benővi a felejtés tüskebokraival, s a magam személyjét illetően nem is ajánlanám az exhumálást.”⁷

¹ MEZŐSI, 1960. 25–94.

² KURGYIS, 1960. 94–116.

³ KŐFALVINÉ ÓNODI, 2008; KŐFALVINÉ ÓNODI, 2009; KŐFALVINÉ ÓNODI, 2010; KŐFALVINÉ ÓNODI, 2011; KŐFALVINÉ ÓNODI 2012a; KŐFALVINÉ ÓNODI 2012b; KŐFALVINÉ ÓNODI 2017.

⁴ BÁNKI HORVÁTH, 1997.

⁵ KAPUS BÉLÁNÉ 2024. (szerk.) *„Halljátok-e, öreg tanárim...” Portrévázlatok Móra István és Móra Ferenc tanáraitól.* Kiskunfélegyháza, Móra Ferenc Közművelődési Egyesület, 2024.

⁶ MEZŐSI, 1976.

⁷ MÓRA F., 1962. 188.

Jelen kutatás számára viszont számos korai verse bír forrásértékkel. Kiderül ugyanis belőlük, hogy Móra nemcsak a későbbi elbeszéléseiben, hanem már gimnazistaként többször hangot adott mindazoknak a küzdelmeknek, amiket a szegénységből való kitörés és más társadalmi rétegekbe való beilleszkedés okozott neki és családjának.

Ahogy azt a fentiekből láthatjuk, mind a gimnázium történetére, mind Móra Ferencre vonatkozóan bővelkedünk különböző feldolgozásokban, azonban ennek ellenére is felfedezhetők az évente kiadott értesítőkből és a gimnázium levéltári iratanyagában új adalékok Móra Ferenc személyére, az osztályára és a gimnázium egészére vonatkozóan. Ezen források alapján feltárható, hogyan alakult a diákság összetétele az ország egyik leggyorsabban gyarapodó népességű, ám egyben a legkevésbé iparosodott városában, milyen szerepet töltött be a gimnázium a cseregyerek-rendszerben, milyen lehetőségekkel élt a szegénysorsú diákok támogatására, illetve hogyan reagált a különböző felekezetekből érkező diákság létszámbeli növekedésére. Ezen információk hozzájárulnak ahhoz, hogy Móra saját diákkorára vonatkozó kijelentéseit kontextusukban lehessen vizsgálni, ez pedig segíthet egyes elbeszéléseit más megközelítésben értelmezni.

A Móra család anyagi helyzete és a tanításhoz fűződő viszonya

Móra Ferenc édesapja, a szűcslegényként dolgozó Móra Márton (1834–1913) 1858-ban érkezett Kiskunfélegyházára, és 1861-ben mutatta be a szűcsremekét, amellyel bekerült a céh mesterei közé. Ugyanekkor vette feleségül a helyi születésű Juhász Annát (1842–1924) is, aki férje mellett beletanult a hímzésbe. Kezdetben sok munkával tisztes bevételre tettek szert, meg tudták vásárolni egy ház felét és egy kis szőlőt a város határában. Azonban már a közös életük első éveiben elkezdődött a sorscsapások sorozata: összesen tíz gyermekük született, akik közül heten meghaltak. Halálukkor többen iskolás korúak voltak már, így mindez a lelki megterhelésen túl az anyagi helyzetükre is kihatott. Ezzel egyidőben az olcsó szövőipari termékek elkezdtek kiszorítani a hagyományos viseleti darabokat, végül pedig az 1872-es ipartörvény eltörölte a céhrendszert. Kényszerűségből egyre inkább a szőlőművelés vált a család megélhetési forrásává, ez viszont rendkívüli kiszolgáltatottsággal járt. Mezősi Károly a kataszteri birtokivük alapján feltárta, hogy a 1174 négyszögöl szőlőjük és 1309 négyszögöl szántójuk volt. Ezek rosszabb, 4. és 5. osztályba sorolt földek voltak, egy részük mély fekvésű pusztaföld, amelyek a nagyobb esőzések után tartósan víz alatt maradtak.⁸

1876 tavaszán egy kései fagy tönkretett minden termést és a hízósértéseik is elpusztultak, ekkor kezdett Móráné kenyérsütőként dolgozni. A búza és liszt szállításában, kenyerek házakhoz vagy piacra való kihordásában férje és gyermekeik segédkeztek, kezdetben István (1864–1957), majd Ferenc (1879–1934) és Juliska (1884–1962). Hatalmas anyagi áldozatvállalások árán, de a Móra szülők mindhárom gyermeküket taníttatták. István a helyi algimnázium elvégzése után egy ideig a kecskeméti piaristáknál a szolgálataiért cserébe részesülhetett oktatásban, majd

⁸ MEZŐSI, 1999. 98–102; 135–136.

a félegyházi tanítóképzőbe tért vissza. Előbb Zentán volt tanító egy tanyasi iskolában, később Budapesten kapott iskolaigazgatói megbízást, és a saját korában ismert költőnek számított, több elbeszélése is megjelent. Móra Ferenc már helyben járhatta végig a gimnázium mind a nyolc osztályát, később Pesten földrajz-természettan szakos tanárnak tanult, Juliska pedig a polgári után női ipariskolát végzett.⁹ A legfiatalabb testvér elmondása szerint Móra Ferenc még gimnazista korában is részt vett a cipők kihordásában és rendkívül szégyellte, ha eközben más gimnazistákkal kellett találkoznia.¹⁰ A Móra szülők anyagi okokból 1882-től kezdve a gimnázium és tanítóképző tanulói közül egyszerre két-három kosztos diákot is fogadtak havi hat forintért.¹¹

Móra István és Móra Ferenc több elbeszélése és visszaemlékezése ad bizonyos rálátást szüleik iskolához fűződő viszonyára. Móra Ferenc nagyszülei még analfabéták voltak, Móra Márton is csak két télen át járt iskolába, Juhász Anna pedig két-két télen végezhetett el a helyi elemi iskola alsóbb és felsőbb osztályát.¹² Móra István és Móra Ferenc is több elbeszélésben és visszaemlékezésben örököltette meg, hogyan tanították őket szüleik írni még az elemi iskola megkezdése előtt, hogyan szeretették meg velük az olvasást szüleik kalendáriumai, ponyvai és a néhány otthon tartott könyvük. A továbbtanulás egyik fiú esetében sem volt magától értetődő. Édesapja szerette volna, ha az elsőszülött fia kitanulja a szücsmesterséget, nagyapja katonatisztnek, édesanyja papnak szánta. Végül az édesanya döntése révén íratták Móra Istvánt az ún. nagyiskolába (gimnáziumba),¹³ ahol a jó eredményeiért ösztöndíjat is kapott.¹⁴ Ekkor ismerkedett meg a család a *stipendium* fogalmával és azzal, hogy milyen nyugttával lehet azt felvenni. Ezek komoly segítséget jelentettek a folytonosan anyagi gondokkal küszködő család életében. Miután Móra István elvégezte az algimnáziumot, nem volt lehetősége helyben tovább tanulni. Ezért is fogadták el a szülők a hitoktatója ajánlatát, hogy elviszi Esztergomba papnak, ahova azonban nem vették fel, ezért később a kecskeméti piaristákhoz került, ahol a szolgálatai ellenében kapott oktatást, ellátást és lakhatást. A kecskeméti iskolát két évvel később azonban rossz tanulmányi eredményei miatt el kellett hagynia, ezt követően helyben végezte el a tanítóképzőt.

Móra Ferenc is több helyen említi, hogy eredetileg papnak szánták, ez végül azonban szintén nem valósult meg.¹⁵ Esetében az olyan szakmák, mint a csizmadia vagy a könyvárus inasság csak akkor merült fel, amikor 1891 nyarán egy jégeső újból tönkretette a termést. Végül folytathatta a tanulmányait, ahogy a későbbiekben is látni fogjuk, igen kimagasló eredményekkel. Az ekkor megélt mindennapi

⁹ HEGEDŰS, 1979. 8.

¹⁰ MEZŐSI, 1999. 103.

¹¹ MEZŐSI, 1999. 77–84; MÓRA I., 1979. 65. Eredeti megjelenés: Hatvan év után, Hazaemlékezések. [13. rész] *Félegyházi Közlöny*, 1930. április 20.; 75. Édesapánk. *Magyar Hírlap*, 1935. február 10.

¹² MÓRA I., 1979. 68–69. Eredeti megjelenés: Édesapánk. *Magyar Hírlap*, 1935. február 10.; 78. Édesanyánk. *Magyar Hírlap*, 1935. február 17.

¹³ Uo., 45–46.

¹⁴ Uo., 1979. 42.

¹⁵ MÓRA F., 1962. 18. Eredeti megjelenés: Hogy tanultam meg írni? *Délmagyarország*, 1928. november 4.; 181–182. Szegedi életem 25. évfordulója. [beszéd formájában elhangzott 1927.]; Díszpolgárság. *Magyar Hírlap*, 1929. június 16. (Csupán egy részlete jelent meg a lapban.)

küzdelmeket nemcsak a későbbi prózájában örökítette meg, hanem már diákkorában megírta számos versében. Ezek egy része szülei önfeláldozásáról és az iskoláztatás anyagi terheiről szól, más részük pedig azokról a nehézségekről, amelyeket ő maga élt meg, miközben próbált az „úri világba” beilleszkedni. Édesapjáról ekkor még kevesebbet írt, egyedül az *Édesapám nevenapján* című verse szól az ő fáradozásairól:

*„Hova tetted régi kedved,
Édesapám, lelkem?
Jaj, de vádol szempilládon
Az a könnyecsepp engem!
Tudom: értem váltt fehérré
Bogárhajad szála:
Nem az elszállt hatvanöt év
Hinte deret rája.
Énmiattam vagyunk magunk
– Megpirít a szégyen –
Bogárhátú kicsi házban,
De nem úgy, mint régen!
A napszámos verítéknek
Kicsi volt az ára:
Másnak hoz már édes szőlőt
Az az egy-két pászta:
[...]”¹⁶*

Később az *Emlék* című költeményében hasonló motívumok ismétlődnek, ezeket már az egyetemi évei és a felsőlövői tanárkodása után írta:

*„Apám napszámba járt, s csüggedt fejét
Az ősz tollú egy hét alatt belepte,
S amit nem görbített meg ötven év,
Letörte vállát idegen robotja.”¹⁷*

Édesanyjáról már több alkalommal ír: arról, hogy miként keresett pénzt mosóasszonyként¹⁸ vagy kenyérsütéssel, valamint beszámol az azzal kapcsolatos reményeiről, hogy a fia a taníttatás révén kitörhet majd a szegénységből. 1897 március elsején a gimnázium hangversenyt rendezett, ezen Móra Ferenc előadta az *Orgonanyíláskor* című kilenc ciklusos versét. Ez egy negyvennyolcas honvéd özvegyének szenvedésein keresztül fejezte ki az ország sorsát. Ebbe illesztett egy negyvenkét sorból álló részletet a saját édesanyjáról.

¹⁶ MÓRA F., 1976. 108–109. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hirlap*, 1896. november 16.

¹⁷ Uo., 237–241. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hirlap*, 1901. augusztus 11.

¹⁸ Uo., 1976. 177–178. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hirlap*, 1898. július 31.

„Én majd elmondom közbevetve,
 Hogy a pór asszony hogy nevelte
 Úrrá a szíve magzatát.
 Ti, kik selyem-bársonyba éltek,
 Nem ösmeritek annyi éjnek
 Könnyhullató keserveit:
 [...]
 Jaj, én tudom: az én anyám is
 Munkába görnyedő szegény,
 Én ösmerem a munka bütykét
 Lelkén, szívéen, arcán, kezén.
 [...]
 A tudomány, jaj drága egy dolog,
 S nem nézte, csak nekem ruhára teljék,
 [...]
 De mindig vigasztalta egy remény,
 Hogy gyermeke nem lesz nyomorgó,
 Örökös gyötrődésbe forgó
 Isten-, embertől elhagyott szegény,
 [...]”¹⁹

Az *Úr* című költeménye már nem szüleiről szól, hanem Móra saját ellenérzéseit tartalmazza kora társadalmi berendezkedésével és azokkal a személyekkel kapcsolatban, akik nem saját érdemeik, hanem egyszerűen csak születésük jogán tettek szert vagyona és a más emberek feletti státuszra. Szerinte a korabeli nemesség nem nézte jó szemmel a társadalmi osztályok közötti átjárást:

„Biz arra törvény kéne még, hogy
 Ne nőjön égbe a haraszt,
 És ne neveljen úri kölyköt
 Minden mezítlábos paraszt!”²⁰

Hasonló sorokkal találkozhatunk az *Emlék* című versében:

„»Az ilyenfajta néphez mi sorom!«
 »A tanítás, hé, nem nektek való.«
 »Ki lesz paraszt, ha már mindenki úr lesz?«
 »Nem űz galambot az okos kutya!«
 S ilyen aranymondással kergetett ki
 Mindenfelé a szíves háziúr.
 A tiszteletreméltó férfiú meg,
 Ki mindidáig papnak szánt erővel,

¹⁹ Uo., 1976. 124–133. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1897. március 7; Mezösi, 1999. 120.

²⁰ Uo., 1976. 235–236. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1901. június 6.

*Csókolnom adta szép fehér kezit,
S küldött kanásznak Isten hírével.*²¹

Ez a fajta éles kritika a hatalommal és a társadalmi berendezkedéssel szemben később központi elemévé válik Móra Ferenc prózájának.

Iskolatörténeti áttekintés

Félegyháza nevével először egy 1389-ben keletkezett oklevélen találkozhatunk, viszont ez az alföldi település áldozataul esett a török pusztításnak. A korábbi lakók helyére 1743-ban érkeztek többnyire jászfényszarui telepesek, és két évvel a megszállás és a terület megváltása után történt az első népösszeírás. Ennek a 219. helyén szerepel az „iskola ház” bejegyzés, 1769 és 1779 között pedig már kéttagozatú *Grammaticalis* vagy *Deák Iskola* működött a településen, amit a gimnázium előfutárának tekinthetünk. Az igazgatói pozíciót a mindenkori plébános töltötte be. 1808-ban készült el a gimnázium épülete, amelybe még Móra Ferenc is járt, és melyben a mai napig iskola működik.²² Ez az Ótemplom (Sarlós Boldogasszony templom) közvetlen szomszédságában áll, az egyméteresnél vastagabb falakhoz a ferencszállási templomrom köveit használták fel, az épület alatt végig pincét alakítottak ki, az öt tágas tanterem mennyezetét pedig vaskos boltívek tartották.²³ A nyilvánossági jogot 1827-ben nyerte el, azonban az 1848–49-as forradalom és szabadságharc következményei és az *Entwurf* szigorú feltételei az intézmény 1854-es bezáratásához vezettek. Az épületbe elemi iskola került, a gimnáziumot 1861-ben nyitották meg újból, mely után hosszasan osztozkodni kényszerült a tantermeken a két intézmény. 1876-ban emelettel bővült az épület, melybe a csongrádi állami tanítóképző költözött át.²⁴

Legközelebb változást az 1883. évi XXX. törvénycikk hozott, amely alapjainban határozta meg Móra Ferenc gimnazista éveit (1889–1897). A törvény 42. §-a tizenkét tankerületre osztotta fel az ország területét, a félegyházi algimnázium a Budapest-vidéki tankerülethez került Say Móricz főigazgató fennhatósága alá. A főigazgatók rendszeres látogatásokat tettek az intézményben, és kellő nyomást tudtak gyakorolni a fenntartó városra ahhoz, hogy az intézkedéseik meg is valósuljanak. A törvény 28. §-a alapján véget ért a plébánosok igazgatósága, 1886-ban kinevezték az első szakképzett világi igazgatót, Holló Lászlót. Elhivatott munkájának köszönhetően az elkövetkező évek során sikerült olyan régóta húzódó ügyeket rendezni, mint a tanári fizetések emelése, az épület megfelelő karbantartása, a könyv- és szertárak gyarapítása. Mindezek mellett 1891–1895 között a négy évfolyamos algimnázium nyolc évfolyamos főgimnáziummá fejlődött, 1895-től kezdve állami segélyben részesült,²⁵ a milleniumi ünnepek keretében pedig felavatták az Alpár Ignác által tervezett új épületet.

²¹ Uo., 1976. 237–241. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1901. augusztus 11.

²² KÓFALVINÉ ÓNODI, 2011. 20; MEZŐSI, 1960. 27–28.

²³ [Értesítő], 1885. 5.

²⁴ MEZŐSI, 1960. 70–72; KÓFALVINÉ ÓNODI, 2011. 24–27.

²⁵ [Értesítő], 1896. 22.

A tanárok helyzete

Az algimnázium újranyitását és teljes kiépülését követően a tanárok fizetése és az intézmény megfelelő felszerelése jelentette a következő kihívást. Az 1870–80-as évekre a tanulói létszám megközelítette a száz főt, melynek oktatásával öt tanárnak kellett boldogulnia. A tanítási nehézségek és a 600 forintos alacsony fizetés miatt gyakoriak voltak a tanárváltások, így az oktatás hatékonysága is megkérdőjelezhetővé vált.²⁶ Az intézetet fenntartó várostól sem volt várható a helyzet javítása, Holló László keserű megállapítása szerint „[...] *semmi sem volt nehezebb, mint ezzel a közgyűléssel bármily csekély összeget megszavaztatni, kiváltképen pedig tanügyi célra*”.²⁷ A szükséges változásokat az új oktatási törvény hozta el. Say Móricz tankerületi főigazgató intézkedései révén 1886-ra a tanári fizetés 900 forintra nőtt, emellett száz forint lakbér és ötven forintos ötdéves korpótlék járt hozzá. Elrendelte az épület rendbehozatalát, a tanári könyvtár és a szertárak megeremtését és fejlesztését. A főgimnázium VIII. osztályának megnyitását követően a tanulói létszám 330 főre nőtt,²⁸ emiatt már tizenhárom tanárt alkalmaztak, a fizetésüket pedig 1400 forintra emelték.²⁹

Az 1890. évi XXX. törvénycikk módosította a korábbi oktatási törvényt, immár nem volt kötelező a görög nyelv és irodalom tanulása a gimnazisták számára.³⁰ Ehelyett rajz és irodalom volt választható. Arról, hogy a diák a görögöt vagy valamely azt pótló tárgyat tanulja, a szülőnek kellett nyilatkoznia az V. osztály megkezdése előtt.³¹ Móra érdemsorozataiból kiderül, hogy a görögpótlósok közé tartozott.³²

A diákság társadalmi összetétele

Az 1891. évi népszámlás eredményeit bemutató kötetben Kiskunfélegyháza kiemelt példaként kerül említésre, mint olyan város ahol a tízévi népnövekedés meghaladta a 20%-ot.³³ Ez számszerűleg azt jelenti, hogy míg 1880-ban a népesség 23.912 fő volt, 1890-ben már 30.326. Nyelvileg homogén magyar lakosságról beszélhetünk, a magyar anyanyelvűek aránya mindkét évtizedben a 99,5%-hoz közelített, továbbá az idegen nyelvűek többsége is tudott magyarul.³⁴ Félegyháza kiemelt helyen szerepelt a népszámlálásban egy másik szempontból is, amely azonban kevésbé pozitív. Földművelésre berendezkedett városként a tizedik helyet foglalta el az ország legkevésbé iparosodott városai között, az iparral és közlekedéssel foglalkozók aránya csupán 6,08% volt lakosai között.³⁵ Ez 1.843 főt tett ki, melyből

²⁶ MEZŐSI, 1960. 81.

²⁷ [Értesítő], 1896. 16.

²⁸ [Értesítő], 1910. 14–15.

²⁹ Uo., 34.

³⁰ N. N., 1890. 1. §.

³¹ [Értesítő], 1896. 76.

³² [Értesítő], 1890. 28; 1891. 26; 1892. 33; 1893. 45; 1894. 55; 1895. 45; 1896. 68; 1897. 71.

³³ N. N., (SZERK.), 1893. 38.

³⁴ Uo., 142.

³⁵ Uo., 96.

iparral 1.475, kereskedelemmel 294, hitelezéssel 10, közlekedéssel pedig 62 fő foglalkozott a férfiakat és nőket is számítva.³⁶

Ahhoz, hogy hű képet kaphassunk a félegyházi gimnáziumról, ismernünk kell az azt benépesítő diákság társadalmi összetételét is. Először az egyes osztályok méretét veszem górcső alá, majd részben Bánki Horváth Mihály tanulmányára támaszkodom, amely a kérdést a kiegyezéstől az I. világháborúig vizsgálta.³⁷ Ezt követően a szegényebb diákok megsegítésére szolgáló lehetőségekre és a gimnázium társadalmi mobilitásban betöltött szerepére térek ki.

Az I. és II. osztályok jellemzően igen népesek voltak, az oktatási törvény legfeljebb 60 fős osztályok indítását engedélyezte,³⁸ azonban a félegyházi gimnázium ezt több alkalommal is meghaladta. A törvény megengedte ennek a számnak túllépését azzal a feltétellel, ha az intézmény három éven belül párhuzamos osztályokat állít fel. Ehhez a gimnáziumnak nem volt sem elég tanterme, sem elég tanára, ezért a további működéshez a tankerületi főigazgató beleegyezésére volt szükség. A tanulmányi eredmények sem voltak kielégítőek. A tanári kar időszakos ellenőrző tanácskozásainak jegyzőkönyveiben gyakran találhatók hasonló bejegyzések:

„Egészben véve az intézet szellemi emelkedése a legutóbbi osztályozó gyűlés által igen csekély, Az összes (114) tanulók 41 százaléka ismét elégtelen eredményt mutat, ami annak tulajdonítható, hogy a hivatás nélküli elemek mind ez ideig fenntartották magukat az intézetben.”³⁹

Hóman Ottó tankerületi főigazgató a szokásos látogatásai során szintén kifogásolta ezeket az eredményeket.

„Ezt tudomásul véve a Főigazgató úr megjegyzi, hogy a kellő képzettséggel nem bíró és a további haladásra képtelen tanulók szép szerével távolíttassanak el az intézetből, mivel itt maradásuk a többiekre nézve később is csak hátrányos lehet.”⁴⁰

A nagy számú eltávolítás mellett szólt az is, hogy a törvényben előírt 60 fő helyett 73 fővel indult el az osztály. Az 1890. június 15-én kelt 520/90. számú leiratában felszólította a gimnáziumot, hogy 65 főnél több tanulót ne vegyenek fel az I. osztályba. Ennek ellenére a tanári kar 75 főben kívánta megállapítani a maximumot; a magas létszámról a befolyó tandíjak összege, a nyilvánossági jog megtartása és a főgimnáziummá bővítés szempontjából volt szükségük.⁴¹ Az ekkor az intézményben tanító Beke Lajos így emlékezett erre vissza:

„Természetes, hogy ily körülmények közt a tanároknak nagyon csinján kellett akkor bánni az elégtelen osztályzattal, inkább létszám emelésre kellett dolgozni.”⁴²

³⁶ Uo., 102.

³⁷ BÁNKI HORVÁTH, 1997. 295–300.

³⁸ N. N., 1883. I. 17. §.

³⁹ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1889. május 24. VI./1889.

⁴⁰ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1889. december 1. XVIII./1889.

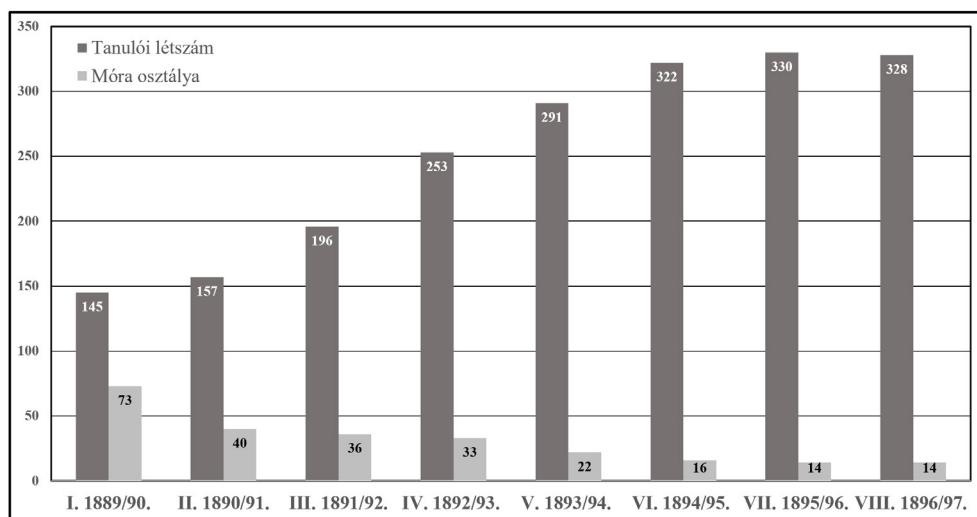
⁴¹ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1890. június 23. XIII./1890.

⁴² BEKE, 1934. 5.

A tanári testület továbbá megpróbált érvelni az intézmény a cseregyerek-rendszerben⁴³ betöltött fontos szerepének kiemelésével:

„Már a lefolyt tanévben az Iső osztályba beiratkozott tanulók között 32 idegen volt (az egész gymnasiumnak majdnem fele) és pedig nagy részben banáti német fiúk, kik itt tanulják meg a magyar nyelvet és az igaz magyar érzelmet. Itt mutatkozik az intézetnek nemzeti szempontból való hatása.”⁴⁴

A főigazgatóval folytatott vitában épp Móra Ferenc I. osztálya szerepel, melyről *Confiteor...* című művében pontos számadatot tüntet fel: *„Hetvenhárman jártunk első gimnáziumba [...]”*.⁴⁵ Minden igyekezet ellenére a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1891. június 5-én kelt 25.762. számú rendeletében semmi esetre sem engedélyezte a későbbiekben 60-nál több diák felvételét az I. osztályba.⁴⁶

1. sz. ábra. A gimnázium és Móra Ferenc osztályának létszámai

Forrás: *Értesítők* 1889–1897.

Csak az alsóbb osztályok voltak népesek, mivel nagyfokú volt a lemorzsolódás. Így Móra 73 fős osztálya az év végére 63 főre apadt, csupán 14 diák jutott el a VIII. osztályig,⁴⁷ sikeres érettségi vizsgát pedig 12 fő tett.⁴⁸ A lemorzsolódásnak több oka

⁴³ Leginkább vegyes nemzetiségű vidékekre jellemző szokás, a különböző családok lehetőleg azonos korú és nemű (többnyire fiú) gyermekeit fogadták magukhoz 1–2 évre főképp a hasznosnak ítélt nyelvek elsajátítása érdekében. Ilyen kapcsolatok generációkon át is fennállhattak, egymástól távol eső vidékek között is. Lásd: MORVAY, 1977. 494.

⁴⁴ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1890. június 23. XIII./1890.

⁴⁵ MÓRA FERENC, 2004. 58. Eredeti megjelenés: *Confiteor... Magyar Hírlap*, 1928. július 1.; [*Értesítő*], 1890. 35.

⁴⁶ [*Értesítő*], 1892. 38–39.

⁴⁷ [*Értesítő*], 1897. 69.

⁴⁸ [*Értesítő*], 1895. 49.

is volt, egyrészt a német cseregyerekek jellemzően csak az első két osztályba jártak, másrészt sokak számára elegendő volt az algimnázium elvégzése bizonyos munkakörök betöltéséhez.

A lemorzsolódást súlyosbította egy hosszasan elhúzódó közegészségügyi probléma, a trachoma (szemcsés kötőhártya-gyulladás) megjelenése. A trachoma lassú lefolyású, látásromlással és végül vaksággal járó ragályos szembetegség. Hiába szervezte meg a gimnázium és a város a diákok kezelését, az antibiotikumok megjelenése előtt ez kevésbé volt sikeres, sok időt vett igénybe és rendkívüli kellemetlenséggel járt. Először az 1884/85. tanévben bukkant fel szórványosan a gimnáziumban,⁴⁹ majd az 1887/88. évben.⁵⁰ Ekkor öt tanulót eltávolítottak és gyógykezelésre küldtek a városi tiszti orvoshoz, aki eleinte bizakodott a kezelés sikerességében. Innentől kezdve azonban az iskolai mindennapok részévé vált a trachomások elkülönítése, a tantermekben külön padokba kellett ülniük, ruháikat külön fogasokra akasztották. A következő, Móra Ferenc első gimnáziumi évének végére azonban már huszonöt diák fertőződött meg. Ekkorra vált a legsúlyosabbá a helyzet, mivel a fertőzöttek száma már a teljes tanulói létszám negyedét közelítette. Emiatt fejtelenség alakult ki az intézményben: a tanárok a betegségtől és családjuk megfertőződésétől tartva nem voltak hajlandók a trachomás diákok dolgozatainak kellő ellenőrzésére. Az ehhez hasonlóan gyors terjedések idejére elrendelte a tankerületi főigazgatóság a betegek iskolától való távoltartását. Az érintettek száma a továbbiakban ritkán apadt tíz fő alá, 1897-ben pedig ismét húsz fölé emelkedett.⁵¹ Ez is hozzájárulhatott a gimnáziumban egyébként is nagyarányú lemorzsolódáshoz, amely a szegényebb, rossz higiéniai körülmények között élő, gyógyulásra képtelen trachomás diákokat bizonyára gyakrabban érintette.

Általánosan elmondható, hogy a tanulmányi eredmények a későbbiekben sem voltak kielégítőek, erről Beke Lajos azt írta:

„Igy történt, hogy a minden tárgyból jeles Mórán kívül alig volt 15–20 osztálytársa közül csak 3–4 olyan, aki valóban is megérdemelte a jó, vagy elégséges osztályzatot.”⁵²

Az egyes osztályok évvégi eredményeit összegzik a névkönyvek,⁵³ Móra Ferenc osztályainak végigkövetésével mindezekről az alábbi adatokat kapjuk:

⁴⁹ [Értesítő], 1885. 22.

⁵⁰ [Értesítő], 1888. 40.

⁵¹ [Értesítő], 1889. 40–41; [Értesítő], 1897. 12.

⁵² BEKE, 1934. 5.

⁵³ MNL BKML VIII.57. A kiskunfélegyházi gimnázium névkönyvei. Kelt: Kiskunfélegyháza 1890. június 30; 1891. június 30; 1892. június 30; 1893. június 29; 1894. június 29; 1895. június 29; 1896. június 29; 1897. május 15.

Móra osztálya, tanév	Minden tárgyból jeles	Minden tárgyból legalább jó	Minden tárgyból legalább elégséges	Egy tárgyból elégtelen	Két tárgyból elégtelen	Több tárgyból elégtelen	Kilépett vagy vizsgálatlan maradt	Bejegyzett tanulók száma	Osztályfőnök
I. 1889/90	3	7	30	11	2	11	10	74	Mihálovits Alajos
II. 1890/91	1	9	22	-	1	4	3	40	Mihálovits Alajos
III. 1891/92	-	6	23	5	1	-	-	35	Zólyomi Simon
IV. 1892/93	1	4	23	3	-	2	-	33	Eyszrich György
V. 1893/94	1	3	9	2	-	-	7	22	Fekete Lajos
VI. 1894/95	-	3	11	2	-	-	2	18	Eyszrich György
VII. 1895/96	1	3	4	4	-	-	2	14	Eyszrich György
VIII. 1896/97	1	5	6	1	-	1	-	14	Eyszrich György

1. sz. táblázat. Móra Ferenc osztályainak évvégi eredményei a névkönyvek alapján

A tanulók előmenetelét áttekintve az egész intézmény szintjén kedvezőtlen számadatokkal találkozunk: az 1895/96. tanévben összesen 303 diák végzett, akik közül 79 kapott legalább egy tárgyból elégtelent.⁵⁴ Móra Ferenc osztályzatai jól láthatóan kimagaslanak nem csupán a saját osztályában, hanem az intézmény szintjén is. Két alkalommal kapott színjeles bizonyítványt: először IV. osztályban, amikor a gimnázium 246 tanulója közül összesen 12 volt kitűnő,⁵⁵ másodszor VIII. osztályban amikor csupán 10 a 285-ből.⁵⁶ Saját osztálytársai közül leginkább Nagy Mátyás tudta megközelíteni a IV. osztályban, viszont neki 4 jó osztályzata is volt ebben az évben.⁵⁷ A névkönyvek és értesítők Móra Ferencre vonatkozó adatait a következő táblázatban összegeztem (2. sz. táblázat):

Előmenetel: 1 jeles, 2 jó, 3 elégséges, 4 elégtelen.

Magaviselet: jó, szabályszerű, kevésbé szabályszerű, rossz.

Ebből láthatjuk, hogy Móra valóban igen jól teljesített, főképp a IV. osztálytól kezdődően. Szinte csak a tornából voltak rosszabb jegyei, ez alól VIII. osztályra felmentést is kapott.

⁵⁴ [Értesítő], 1896. 74.

⁵⁵ [Értesítő], 1893. 44–45.

⁵⁶ [Értesítő], 1897. 70–71.

⁵⁷ [Értesítő], 1893. 45.

Móra osztálya	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
Tanév	1889/90	1890/91	1891/92	1892/93	1893/94	1894/95	1895/96	1896/97
Vallástan	1	1	1	1	1	1	1	1
Magyar nyelv	1	1	1	1	1	1	1	1
Latin nyelv	1	2	2	1	1	1	1	1
Görög(pótló)	-	-	-	-	1	1	1	1
Német nyelv	-	-	2	1	1	1	1	1
Történelem	-	-	1	1	1	1	-	1
Földrajz	1	1	1	-	-	-	1	-
Természetrajz	-	-	-	1	1	1	-	-
Természettan	-	-	-	-	-	-	1	1
Mennyiségtan	2	2	2	1	1	2	1	1
Rajz	2	2	3	1	1	2	1	1
Bölcsészet	-	-	-	-	-	-	-	1
Szépíráás	2	2	-	-	-	-	-	-
Tornázás	3	3	2	1	2	2	2	felmentve
Ének	1	2	2	-	1	1	-	-
Egészségtan	-	-	-	-	-	-	1	-
Dolgozatainak küalakja	rendes	rendes	rendes	rendes	csinos	rendes	csinos	csinos
Magaviselet	jó	jó	jó	jó	jó	jó	jó	jó
Hiányzások (óra, mind igazolt)	8	33	105	-	9	33	103	103
Tandíj	félrandí- jas	mentes	mentes	mentes	mentes	mentes	[nincs bejegyzés]	mentes
Ösztöndíj	-	-	20 frt Zborovszky féle segély	50 frt Petőfi-féle	20 frt Maár- féle	20 frt Maár- féle	50 frt Petőfi-féle	131 frt 65 kr Kalmár-féle

2. sz. táblázat. Móra Ferenc évvégi bizonyítványainak összegzése névkönyvek és értesítők alapján

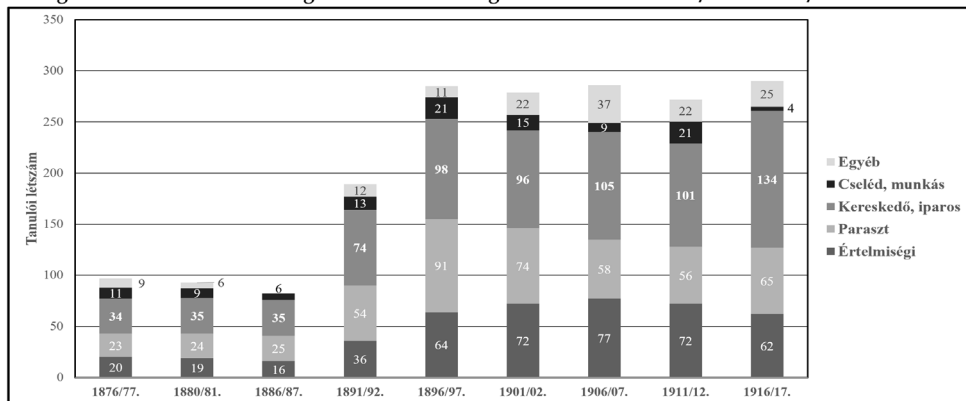
Érdemes egy pillantást vetnünk a diákság társadalmi összetételére is. Móra korábban idézett művében erről így nyilatkozik: „[...] voltak ott otkolonban fürdetett, selyeminges úrigyerekek is [...]” magáról pedig: „*Én kócos kis paraszt voltam [...]*”.⁵⁸ Az arányokról ugyan nem tesz említést, viszont az erős szembeállítás alapján könnyen arra a téves következtetésre juthatnánk, hogy a félegyházi gimnázium egyfajta elit közeg lehetett. Ez azonban a legkevésbé sem volt így, Bánki Horváth Mihály felhívja a figyelmet arra, hogy ekkor Félegyházán az „*úri osztály*” elnevezéssel egy szűk középréteget illeltek.⁵⁹ A szerző az értesítők végén szereplő éves statisztikai táblázatok adatait összegezte,⁶⁰ az alábbi ábrát ezen táblázat alapján készítettem.

⁵⁸ MÓRA FERENC, 2004. 58. Eredeti megjelenés: *Confiteor... Magyar Hírlap*, 1928. július 1.

⁵⁹ BÁNKI, 1997. 298.

⁶⁰ Uo., 296.

A gimnázium tanulóinak megoszlása a szülők foglalkozása szerint 1876/1877 – 1916/1917.

3. sz. táblázat. A gimnázium tanulóinak megoszlása a szülők foglalkozása szerint 1886/1877–1916/1917

Bánki Horváth Mihály által összegyűjtött adatok alapján

Az adatokból egyértelműen látható, hogy a tanulók többsége kereskedő, iparos vagy paraszti származású volt. Fontos azonban ehhez hozzáfűzni, hogy a kereskedők többnyire kiskereskedők voltak, emellett az értelmiségi foglalkozásúak is egy rendkívül széles népréteg soraiból kerültek ki.⁶¹ A munkás és cseléd származásúak alacsony száma mögött az alföldi város agrártúlsúlya húzódik, a közel 33.000 fős népességből legfeljebb 2.500 fő tartozott ehhez a csoporthoz.⁶² A diákok tehát többnyire szegénysorsúak voltak, viszont az is könnyen érthető, hogy a helyi – és főleg Daru utcai – viszonyokhoz képest akár egy kiskereskedő fia is „úrigyerek” lehetett Móra szemében. Erre Móra egyik elbeszélésében találunk példát, melyben egy ruhaboltos fiai testesítik meg a jómódot gyermekkori énje számára.⁶³

Gimnázium vagy ipariskola?

Az adott körülmények között joggal merül fel egy gyakorlatiasabb ismereteket közvetítő iskolatípus bevezetésének kérdése a holt nyelveket tanító gimnázium fenntartása helyett. A gimnázium történetében több alkalommal javasolták a felsőbb tanhatóságok az ipariskolává alakítást, legutóbb 1881-ben. A tanári kar és a városvezetés minden esetben a gimnázium mellett állt ki. A tanári kar érveit Szerlemhegyi Tivadar gimnáziumi tanár foglalta össze. Az érvek egy része általános szempontokat vett figyelembe; ez a tanári kar pedagógiai alapelveire biztosít rálátást. A tanárok a gyorsan változó világban szükségesnek tartották az általánosabb ismeretek és tudományos alapok átadását, továbbá a gondolkodásra nevelést. Ezzel szemben az ipariskola gyakorlatiasabb, de csak szűken alkalmazható szak tudást adott. Emellett nyitva akarták hagyni a lehetőséget a 9–10 éves gyermekek

⁶¹ [Értesítő], 1889. 69; 1890. 39.

⁶² BÁNKI HORVÁTH, 1997. 297–298.

⁶³ MÓRA FERENC, 1962. 43. Eredeti megjelenés: Szeptemberi emlék. Világ, 1925. szeptember 13.

előtt, hogy ne kelljen ilyen korán előre meghatározniuk a jövőjüket. A gimnázium fenntartása mellett szólt még továbbá, hogy lehetőséget biztosított a magasabb szintű tanulmányokra.

A helyi szempontok a városról és az oktatáshoz fűződő viszonyáról árulnak el fontos adalékokat. Ezek szerint Félegyháza földművelésre berendezkedett város volt, ahol nem működött olyan helyi ipar, amely a végzett tanulóknak munkát kínálhatott volna. Az algimnáziumot végzettek előtt nyitva állt annak lehetősége, hogy a budapesti középipartanodában folytassák a tanulmányaikat, ám a tanári karnak nem volt tudomása egyetlen ilyen precedensről sem, így nem bizonyosodhattak meg arról, hogy valóban igény lenne ipariskolára. A végzettek jelentős része az 1876 óta helyben működő tanítóképzőben folytatta a tanulmányait (Móra István is ezt az utat választotta végül), ipariskolai tanulmányokat követően azonban ez már nem lett volna lehetséges. Jelentős szerepet töltött be a gimnázium a cseregyerek-rendszerben, különösen a Torontál megyei német gyerekek „magyarosodásában”, amely veszélybe kerülhetett volna az átalakítás során. A gimnázium működésének fontos sarokpontjai voltak az alapítványok, ekkor évi 220 forintnyi kamatot oszthattott ki ösztöndíjak címén, továbbá a rajztanár évi 185 forintos fizetését is egy külön alapítvány biztosította. A magánfelajánlások a gimnázium részére szóltak, ezek elérhetetlenné válhattak volna az átalakítást követően. Mindezek mellett még élénken élt a városban az 1854-es kényszerű bezáratás emléke, melynek következtében hét éven keresztül számos diák számára szűnt meg a továbbtanulás lehetősége, és a tehetősebb családok is csak komoly anyagi terhek vállalása révén tudták más városokban taníttatni a gyermekeiket. Egy hasonló bezáratás elkerülése érdekében a városi tanács nagyobb hajlandóságot mutatott a felsőbb tanthatóságok által jelzett problémák orvoslása iránt.⁶⁴

A taníttatás költségei és a támogatás lehetőségei

A gimnáziumban tandíjat kellett fizetni, amelynek összege az 1889/90. tanévre 6 forint, az intézménybe első alkalommal beiratkozók felvételi díja pedig 2 forint 10 krajcár volt. A tandíjon felül fizetni kellett még 50 krajcárt az ifjúsági könyvtárra és 1890-től ugyanennyit az értesítő nyomtatására is.⁶⁵ A rendkívüli tárgyak többsége szintén egy bizonyos árhoz volt kötve. Idővel a tandíj megkétszereződött, az 1892/93. tanévre 12 forintra nőtt a helyiek számára és 18 forintra a vidékieknek. A tandíjemelést a kikényszerített létszámkorlátozással indokolták, és ugyanezen okból a városi tanács 3487/92. számú határozata alapján külön napokra szervezték a helyi katolikusok, a helyi egyéb vallásúak és a vidékiek beiratkozását.⁶⁶ Ezzel kívánták mérsékelni azt, hogy a helyiek szenvedjék meg a létszámkorlátozás következményeit. Az 1896/97. tanévre a legtöbb költség tovább nőtt: a tandíj helyiek esetében 18 forint, vidékieknek 24 forint, a felvételi díj 3 forint lett és további 3 forintot

⁶⁴ [Értesítő], 1881. 1–6.

⁶⁵ [Értesítő], 1897. 72.

⁶⁶ [Értesítő], 1892. 38–39.

kellet fizetni a tanári nyugdíjalapra.⁶⁷ A tandíj fizetése alól azok a tanulók voltak felmenthetők, akik rendelkeztek egy évnél nem régebbi szegénységi bizonyítvánnyal, emellett a kötelező tárgyakból legalább négy jó érdemjegyet szereztek.⁶⁸ Az 1889/90. tanévre összesen 140 tanuló iratkozott be, melyből 47 kérvényezte a tandíj elengedését. Az I. osztályból 6 diák adott be ilyen kérvényt, köztük Móra Ferenc is. Végül 40 főnek a teljes, 6 főnek pedig a fele összeget elengedték, egyetlen kérvényt utasítottak vissza.⁶⁹ Móra Ferenc a legtöbb tanévben a felmentettek között volt, az I. osztályban a fél,⁷⁰ de többnyire az egész összeg alól mentesült.⁷¹

Móra osztályai	I. 1889/90	II. 1890/91	III. 1891/92	IV. 1892/93	V. 1893/94	VI. 1894/95	VII. 1895/96	VIII. 1896/97
Tanulói létszám	145	157	194	253	291	322	330	328
Tandíj (helyi/vidéki)	6 frt.	6 frt.	12/18 frt.	12/18 frt.	12/18 frt.	12/18 frt.	12/18 frt.	18/24 frt.
Felvételi díj	2 frt. 10 kr.	2 frt. 10 kr.	2 frt. 10 kr.	2 frt. 10 kr.	2 frt. 10 kr.	2 frt. 10 kr.	2 frt. 10 kr.	3 frt.
Ifjúsági könyvtár	50 kr.	50 kr.	50 kr.	50 kr.	50 kr.	50 kr.	50 kr.	50 kr.
Értesítő nyomtatása	-	-	50 kr.	50 kr.	50 kr.	50 kr.	50 kr.	50 kr.
Tanári nyugdíjalap	-	-	-	-	-	-	-	3 frt.

+ tankönyvek árai

+ írószerek árai

+ (rendkívüli) tantárgyak árai)

4. sz. táblázat. Tanítatás költségei 1889/90 – 1896/97. Forrás: *Értesítők* 1889–1897.

Míg a tandíj egésze vagy fele alól mentesülni lehetett, az ifjúsági könyvtár gyarapítására, az értesítő nyomtatására és a tanári nyugdíjalap növelésére szánt összegeket mindenkinek be kellett fizetnie. További költséget jelentett a tankönyvek és írószerek megvásárlása. A használt tankönyvekkel kapcsolatban a következő kikötéssel élt a gimnázium:

„Viselt tankönyveket csak az esetben lehet venni, ha azok a legújabb kiadásuak. Régibb kiadásu tankönyveket a következő tanév elején szigorúan eltílt a tanári kar, mivel azok a tanítást felette megnehezítik.”⁷²

⁶⁷ [*Értesítő*], 1896. 76.

⁶⁸ [*Értesítő*], 1889. 69.

⁶⁹ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1889. szeptember 12. XIV./1889.

⁷⁰ [*Értesítő*], 1895. 52.

⁷¹ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1889. szeptember 12. XIV./1889; 1890. szeptember 21. XXIII./1890; 1891. november 1. XXIV./1891; 1893. november 14. IX./1893; 1894. október 20. VIII./1894; 1895. szeptember 26. VIII./1895.

⁷² [*Értesítő*], 1896. 76.

Az új tankönyvek megvásárlása a szegény családok számára komoly anyagi megterhelést jelentett, a *Szeptemberi emlék* egyik jelenetében Móra szülei sorra vették azt, hogy mennyi pénzt tudnának előteremteni ingóságaik eladásával, majd szomorúan a következőre jutottak: „Ha a tandíjat futná is, miből győznénk a könyvet?”⁷³

A tandíj elengedése mellett más eszközei is voltak a gimnáziumnak a szegény, de jól teljesítő diákok megsegítésére. Jelentős segély- és jutalomdíjak felett rendelkezett, melyek fedezetét különféle alapok kamatai jelentették. Ilyen alapítványokkal a gimnázium legkorábbi korszakában is bírt, azonban az 1849-ben átvonuló honvédsereg felemésztette mindet.⁷⁴ Az alapítványok ügyének rendezését az 1888/89. tanévben rendelte el a tankerületi főigazgatóság, ekkor a városi hatóságok az alapítványi tőkét 6.300 forintban állapították meg, melynek évi 290 forintnyi kamatait oszthatta ki ösztöndíjként a tanári kar. A felajánlók különböző kikötésekkel éltek, amelyek vonatkozhattak a megjutalmazandó diák származására, felekezetre, tanulmányi vagy egyéb eredményeire. Az alapítványok köre később tovább bővült, így a millennium évében már 7.100 forint tőkével bírtak. Ez 355 forint éves kamatot jelentett, melyből 12 diákot jutalmaztak meg a tanév végén.

Móra Ferenc kiemelkedő tanulmányi eredményei révén több alkalommal is részesült különböző ösztöndíjakban: IV. osztályban a Petőfi-féle 1000 forintos alapítvány 50 forintnyi kamatát,⁷⁵ V. osztályban a Maár András-féle 20 forintos segélydíjat ítélték számára,⁷⁶ ugyanezt kapta VI. osztályban,⁷⁷ VII-ben pedig ismét a Petőfi-félét.⁷⁸ A gimnázium elvégzésekor neki ítélték a legnagyobb jutalomdíjat, ez az utolsó kiskun kapitány özvegye, Kalmár Józsefné Fazekas Anna felajánlásához kötődik. A város nagy jötevője 10.000 koronás alapítványt hozott létre az új gimnáziumi épület felavatásának emlékére, ennek 131 forint 65 krajcár kamatát kapta meg Móra Ferenc.⁷⁹ Mint láthattuk, Móra ténylegesen csak a IV. osztálytól részesült ilyen díjakban, viszont már az ezt megelőző tanévekben is szerepelt a jelöltek között. Az I. osztály végén jelölték a Molnár Sándor-féle 5 forintos díjra,⁸⁰ a II. osztályban harmadsorban jelölték az Agócs János-féle 25 forintos díjra,⁸¹ a III. osztályban pedig a Tarán-féle, Zborowszky-féle, a Krisztmann András-féle és az Agócs János-féle díjra is.⁸² Ezek a díjak fontos szerepet tölthettek be a szegényebb családból származó diákok életében. A *Szeptemberi emlék* betekintést enged abba, mire jutott egy-egy ilyen összegből egy szegény családban. Eszerint a 20 forintnyi stipendiumból fizették be a tavalyi adót, csináltattak diófa keresztet Móra Ferenc nagyapjának sírjára, majd vettek két sertést, hogy azok felhízalása és eladása után még jusson pénz a tankönyvekre.⁸³ Végül a terv nem valósult meg, mert a jégeső elverte a család szőlőjét, és az állatok is áldozatul estek az időjárásnak.

⁷³ MÓRA F., 1962. 49. Eredeti megjelenés: *Szeptemberi emlék*. *Világ*, 1925. szeptember 13.

⁷⁴ [Értesítő], 1896. 22.

⁷⁵ [Értesítő], 1894. 23.

⁷⁶ [Értesítő], 1895. 9.

⁷⁷ [Értesítő], 1896. 23–24.

⁷⁸ [Értesítő], 1897. 17.

⁷⁹ [Értesítő], 1898. 5.

⁸⁰ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1890. június 23. XII./1890.

⁸¹ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1891. június 16. XI./1891.

⁸² MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1892. június 21. VI./1892.

⁸³ MÓRA FERENC, 1962. 44. Eredeti megjelenés: *Szeptemberi emlék*. *Világ*, 1925. szeptember 13.

Az alapítványokon kívül egyéb lehetőségei is voltak a félegyházi gimnáziumnak a szegényebb tanulók megsegítésére. Volt egy segélyező könyvtár, melynek működtetésére az ifjúsági könyvtárra beszedett összeg egy részét különítették el. Ez az 1890/91. tanévben 85 kötetből állt és 15 szaknak felelt meg, ekkor 18 diák részesült könyvsegélyben.⁸⁴ Hóman Ottó tankerületi főigazgató viszont egy látogatása során kifogásolta a finanszírozás ezen módját: „Helyesli, hogy a szegény tanulók tankönyvekkel segélyeztetnek de elvi szempontból belé nem egyeztetethetik abba, hogy az ifj. könyvtárba befizetett összeg, esetleg annak egy része segélyezésre fordítassék. A segélyező könyvtár számára más alapot kell teremteni.”⁸⁵

Később ezt és számos egyéb tevékenységet fogott egybe a millennium alkalmával létrehozott Petőfi Ifjúsági Segélyző Egyesület, mely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium általi jóváhagyással 1896. október 18-án tartotta alakuló ülését. Ekkor 1.382 forint 81 krajcár állt a rendelkezésére, melyet a városvezetés, a helyi pénzintézetek és magánemberek felajánlásai révén egy éven belül sikerült 2.436 forint 74 krajcárra növelni. Tevékenységi körükbe tartozott a szegényebb tanulók ruházattal és könyvekkel való ellátása, emellett a pénzügyi segélyezés és az orvosi kezelések költségeinek fedezése. Az egyesület 34 alapító és 31 rendes taggal rendelkezett. Ezek többnyire Móra szeretett tanárai voltak: a kedves latin tanára Eyszrich György volt az elnök, a versírását támogató irodalomtanár Szalay Gyula titkár lett, de megtaláljuk igazgatóként Holló Lászlót, választmányi tagként Beke Lajost is.⁸⁶ A tanulók kikapcsolódására és egészségére szolgált továbbá két kedvezmény. Tanári kísérettel nagyobb csoportokban vonultak a diákok a városi fürdőbe, a tulajdonos csupán 5 krajcárt kért fejenként, a tandíjmentesektől pedig semennyit.⁸⁷ Télen szintén csekély díjért korcsolyázhattak egy egyesületi jégpályán.⁸⁸

Már a korban vizsgálták, hogy milyen szerepet tölt be Kiskunfélegyháza társadalmában a gimnázium. Mihálovits Alajos igazgatóhelyettes a következőképp nyilatkozott ezekről az eredményekről:

„A város művelődésére azonban a lehető legüdvösebb hatást gyakorolja az intézet. Számos különösen szegényebb sorsú iparos szülőt ismerünk, kik gyermekeiket, ha e helyi intézet nincs, az elemi iskolánál tovább nem képezhették volna s akiknek gyermekei ma már ügyvédek, papok, orvosok, tanárok, hivatalnokok. A gymnasiumnak újra való megnyitása s az első raj kibocsájtása után következő 15 évben 280 tanulónál több hagyta el az intézetet, akiknek 50%-áról sikerült eddig kimutatni, hogy qualificalt ember lett, a legkisebb qualificalásnak a tanítóságot véve.”⁸⁹

⁸⁴ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1891. június 1. X./1891.

⁸⁵ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1892. április 7. V./1892.

⁸⁶ [Értesítő], 1898. 18.

⁸⁷ [Értesítő], 1893. 6.

⁸⁸ MNL-BKML-VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1895. május 14. XXXIV./1895.

⁸⁹ Idézi: BÁNKI HORVÁTH, 1997. 298.; Az idézetben szereplő állítást ellenőrzi Kőfalviné Ónodi Márta megjelenés előtt álló tanulmánya: Egy 1890-ben Kiskunfélegyházán megrendezni kívánt 25 éves osztálytalálkozó margójára. *Múltbanéző, a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára elektronikus folyóirata*. 19. sz. https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_folyoirat [2024]

Móra Márton foltozószücs és felesége, a kenyérsütő Juhász Anna komoly erőfeszítések árán taníttatták ki gyermekeiket, akik ennek köszönhetően ki is törtek a szegénységből. Már a gimnáziumi évek alatt kezdett megnyílni a társadalmi szakadék a szeretett szülők és a fiatal Móra Ferenc között. Az *Úri kalap* című elbeszélése jól érzékelteti mennyire eltérő világba került a fiú az iskoláztatás révén. A cselekmény egészét a IV. osztályban kapott ösztöndíj indítja be. A büszke apa kuporgatott pénzén egy olyan „horpadozott” kalapot vesz „úri fia” számára, amit a rongypiacos kofa „se itélt már a világ szeme elé valónak”.⁹⁰ Kincsként viszi haza az ócskaságot, melyet a dacos kamasz dühösen utasít vissza. Hasonló helyzettel találkozhatunk *Az édesapám fejfái* című elbeszélésben, melyben a felnőtt Móra Ferenc már múzeumigazgatóként tér vissza. Szeretné megvásárolni apja régi szücsszerszámaait a szegedi múzeum számára, viszont az apa nem érti a múzeumi megőrzés célját, és nem hajlandó pénzt elfogadni a fiától.⁹¹ Mindkét mű azt példázza, milyen távol is került a gyermek a szülői háztól, annak világától.

Eyszrich tanár úr szerepe

Móra Ferenc több helyen is megírta, hogyan került veszélybe az oktatása 1891-ben. Ennek legismertebb feldolgozása az a *Szeptemberi emlék* című elbeszélése, amely elsőként a *Világ* hasábjain jelent meg 1925. szeptember 13-án, majd még maga Móra beválogatta a *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig* című költői önéletrajzi kötetbe, amely csak halála után jelent meg. Ennek a Magvető Könyvkiadónál megjelent 1962-es kiadását Vajda László szerkesztette és látta el magyarázó jegyzetekkel. Vajda a novella kapcsán a következőt jegyezte meg: „Móra legismertebb és legkedveltebb novelláinak egyike; a meséje igaz mese; mindaz, amit elmond benne, meg is történt.”⁹²

A legtöbb életrajzíró, és Mezősi is történetileg hiteles forrásként idézi a Móra által leírtakat. Egyfajta konszenzus alakult ki azzal kapcsolatban, hogy a félegyházi városházán valóban megtagadták a szegénységi bizonyítvány kiállítását és kihagyták Mórának szülőjét a jégkárbecslésből az édesapja nyíltan vallott '48-as elvei miatt,⁹³ majd pedig Eyszrich György volt az, aki kifizette Móra Ferenc tandíját.

Sajnos az esetleges hivatali visszaéléseket, főképp az azok mögött húzódó motívációkat még a korban is nehéz lett volna iratok alapján bizonyítani, 130 év távlatából pedig szinte lehetetlen. Ezzel szemben találhatók az elbeszélésben könnyen ellenőrizhető kijelentések, amelyek rávilágíthatnak arra, hogyan formálta az író az esetleges tényanyagot egységes narratívává. A történetet a III. osztályba történő felvétele idejére helyezi. Ez az 1891. tanév szeptembere, amit valóban egy pusztító jégeső előzött meg.⁹⁴ Mórának az az állítása nem pontos, hogy a II. osztályos bizonyítványa tiszta jeles⁹⁵ lett volna. Tiszta jeles IV. és VIII. osztályban volt, és

⁹⁰ MÓRA F., 1962. 59. Eredeti megjelenés: *Úri kalap. Magyar Hírlap*, 1931. július 5.

⁹¹ MÓRA F., 1962. 100–101. Eredeti megjelenés: *Az édesapám fejfái. Világ*, 1925. december 20; *Dél-magyarország*, 1925. december 20.

⁹² VAJDA, 1962. 503.

⁹³ MÓRA FERENC, 1976. 237–241. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1901. augusztus 11.

⁹⁴ N. N., 1891a. 3; N. N., *Félegyházi Hírlap*, 1891b. 3.

⁹⁵ Uo., 39.

ha a tornát nem számítjuk, még az V. és a VII. osztályt is tekinthetjük jelesnek. A II. osztályban viszont csak három tantárgyból kapott jelest, öt tárgyból jót, tornából elégségest. A legelső, 20 forintos segélydíját⁹⁶ is csak III. osztályban kapta meg, viszont ez az állításával szemben ekkor sem számított a legnagyobb ösztöndíjnak. Ezek természetesen csak kisebb pontatlanságok, elvégre az elbeszélés legtöbb eleme megfelel a valóságnak, csupán más-más évekhez köthető. Tehát valós adatok egyetlen évre való összesűritésével találkozhatunk, mely mögött feltételezhetően a nagyobb hatás elérésének és a gimnáziumi éveinek átfogó bemutatásának igénye húzódnak meg.

Ugyanezt a történetet elsőként verses formában írta meg, és 1901. augusztus 11-én jelentette meg a helyi *Félegyházi Hírlap*ban. A történet főbb vonásaiban megegyezik, viszont ezúttal nem tesz említést jeles bizonyítványról és a korábbi ösztöndíjról. Agócs főtisztelendő vagy Eyszrich tanár úr mint szereplők megjelennek ugyan a műben, viszont még a vezetéknevük sem kerül feltüntetésre. A befejezés is sokkal egyszerűbb és rövidebb,⁹⁷ mint a későbbi változatban. Az 1901-es változatról általánosságban elmondható, hogy a legtöbb eseményről egyszerűbb, költői túlzásoktól mentes formában számol be.

Később már befutott íróként kialakult a sajátos stílusa, írói eszköztára. Így kerülhetett a történetbe a tisztán vallott '48-as elvek és a megalkuvó hatalmasok hivatali visszaélésének kiélezett konfliktusa, a különböző évekre vonatkozó részletek összesűritése egy szűk időszakra, egyes események kiszínezése. Ezek mind a költői szabadság bevett eszközei egy elbeszéléssé formált visszaemlékezés esetén. Még inkább megengedhetőek, ha azt is figyelembe vesszük, hogy évtizedek múltán adta közre ezt az elbeszélését, ezúttal a hazai közönség helyett egy országos lapban. Azt viszont látnunk kell, hogy Móra itt sem említi azt, hogy Eyszrich tanár úr kifizette volna a tandíját. A következő mondat szerepel az elbeszélésében:

„Az lett, hogy a latin tanár úr ölben vitt be az iskolába, és többet aztán sose kértek tandíjat Móra Márton földbirtokostól.”⁹⁸

Ebből a megfogalmazásból nem derül ki, milyen segítséget nyújtott a tanár. Eyszrich nevét más műveiben is hálával említi, azonban máshol sem állítja, hogy a tandíjat befizette volna a családja helyett. Még inkább írói eszköznek tűnik az, ahogyan Móra az 1891. évi történeteket a szegénységi bizonyítvány kiállítására és a tandíjmentesség elnyerésére fókuszálja, ha a gimnázium korabeli iratait vizsgáljuk. A névkönyvek és tantestületi jegyzőkönyvek bejegyzései szerint Móra Ferenc végig tandíjmentességet élvezett. Az erre vonatkozó keltezők megegyeznek a többi tanulóra vonatkozó döntésekkel, így annak sincs nyoma, hogy valamelyik évben esetleg később részesült volna mentességben. Az első tanévében még féltandíjas volt, később viszont a tandíjfizetés egésze alól felmentést nyert. A névkönyvek bejegyzései a következők:

⁹⁶ MÓRA F., 1962. 44. Eredeti megjelenés: Szeptemberi emlék. *Világ*, 1925. szeptember 13.

⁹⁷ MÓRA F., 1976. 237–241. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1901. augusztus 11.

⁹⁸ MÓRA F., 1962. 53. Eredeti megjelenés: Szeptemberi emlék. *Világ*, 1925. szeptember 13.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
1889/90	1890/91	1891/92	1892/93	1893/94	1894/95	1895/96	1896/97
Féltandíjas XIV./1889. szept. 12.	Tandíjmentes XXXIII./1890. szept. 21.	Tandíjmentes XXIV./1891. nov. 1.	Tandíjmentes XX./1892. nov. 29.	Tandíjmentes IX./1893. nov. 14.	Tandíjmentes VIII./1894. okt. 20.	-	Tandíj- mentes 8528/közig. 96. sz.

5. sz. táblázat. Móra Ferenc tandíjmentességre vonatkozó névkönyvi bejegyzések

Egyedül az 1895/96. tanévben nem találunk a tandíjmentességre vonatkozó bejegyzést, ám ekkor valamilyen ismeretlen okból kifolyólag a gimnázium majdnem összes diákjánál kitöltetlenül maradt ez a rész, kihúzva sincsenek. Emellett a tantestületi jegyzőkönyvek is megerősítik, hogy Móra valóban mentességet élvezett, az 1895/96. tanévben is.⁹⁹

Mezősi Károly még kézbe vehette a Móra Márton és neje számára kiállított szegénységi bizonyítványokat (1892. évi I. 2038/892., 1894. évi 2477/894., 1895. évi I. 2347/895., 1896. évi I. 2288/96. sz.), néhánynak még a tartalmából is idéz.¹⁰⁰ Viszont ezek közül a jelen tanulmány írásakor csupán az 1895. évi bizonyítvány volt a levéltárban megtalálható. Ezen a kézzel kitöltött nyomtatványon valóban több olyan jelet láthatunk, amelyet a hivatal vonakodásaként azonosíthatunk be. A nyomtatott *Szegénységi bizonyítvány* címből a „*Szegénységi*” szó többszörösen áthúzásra került, fölé pedig a „*(Tanügyben)*” kézzel írt javítás került. Feltünteteti a dokumentum továbbá Móra Márton és nejének egy lánc felsőgalambosi szőlőjét. Ennek kapcsán a nyomtatvány egy újabb helyén hasonló módosítás szerepel, „*semminemű vagyona nincs*” a „*semminemű*” szó többszöri áthúzása után az „*egyéb*”-re módosult.¹⁰¹ Mezősi leírása szerint az 1892 és 1894 közötti szegénységi bizonyítványokon is hasonló javítások találhatók. Azonban sajnos ő sem talált az 1891. évből vagy korábbi szarmazó dokumentumot, így nem állapítható meg, hogy az effajta javítások kezdettől fogva bevett módszernek számítottak, vagy valamilyen hivatali akadályoztatás jeleként értelmezhetők.

Egyedül egy forrásban szerepel az a konkrét állítás, hogy Eyszrich György fizette volna Móra Ferenc tandíját. Ez egy visszaemlékezéseket tartalmazó levél, mely a tanár lányától, Eyszrich Teodórától származik, a keltezése 1975. január 22. A Mórára vonatkozó rész a következő:

„Móra Ferenc, mint a Szeptemberi emlék-ben írta, apa karján tért vissza a latin órára. Egész gimnáziumi évei alatt apa fizette a tandíját. Ezt Móra kimondhatatlan hálával, szeretettel viszonzotta. De büszkeség is volt benne. Annak idején tanáraik névnapján a háznál megjelentek az osztályok, hogy felköszöntsék. Az egyik ilyen névnapon mondta el Móra azt a köszöntőt melynek kéziratát a Muzeumnak adtam el. Mindig emlegették

⁹⁹ MNL BKML VIII.57. Tantestületi jegyzőkönyv. 1889. szept. 12. XIV/1889.; 1890. szeptember 21. XXIII/1890; 1891. november 1. XXIV/1891; 1893. november 14. IX/1893; 1894. október 20. VIII/1894; 1895. szeptember 26. VIII/1895; 1896. szeptember 11. III/1896.

¹⁰⁰ MEZŐSI, 1999. 109; 138.

¹⁰¹ MNL BKML V.175.b. I.2347/1895. Szegénységi bizonyítvány Móra Márton és neje számára kiállítva. Kelt Kun-Félegyházán, 1895. szeptember 2.

Mamáék, hogy a kis süteményt, mivel megkínálták a diákokat, mindenki elfogadta, csak Móra nem. Ő tudta, hogy miért nem kérnek tőle tandíjat, és nem akart még többet elfogadni apától."¹⁰²

Valószínűleg ebből a forrásból kiindulva terjedt el az a nézet, hogy Eyszrich György fizette Móra Ferenc tandíját, viszont a tandíjmentességre vonatkozó bejegyzések ezt nem támasztják alá. Mindez viszont nem jelenti azt, hogy Eyszrich semmiféle segítséget nem nyújtott volna Mórának. A levél is említi azt a névnapi köszöntőt, amit Móra Ferenc saját kezűleg írt és elő is adott a VI. osztály nevében az akkori osztályfőnöküknek, Eyszrich Györgynek. Ebben köszönetet mond az osztály hírnevének helyreállításáért és egyben a személyes háliját is kifejezi:

„S ennyi jószágodért mivel fizethetünk? Szeretetért szeretettel, a melyet én tolmácsolnék, ha képes volnék rá, én, a ki valamennyiünk közt legtöbb hálával tartozik neked, mert hiszen te eszközölted azt, hogy most becsülöm önmagam, te, erő, kedvet adván a munkára, oly munkára, a melyben a test megtörik, de a lélek meg nem törhetik."¹⁰³

Ez a saját keletkezésű, korabeli forrás sem ad választ a tandíj befizetésével kapcsolatban felmerült kérdésre, annyi viszont bizonyosan kiderül, hogy Eyszrich György valamilyen segítséggel érdemessé vált a fiatal Móra Ferenc hálájára. Ha esetleg nem is a szegénységi bizonyítvány vagy a tandíjmentesség elnyerése jelentette a fő akadályokat, valószínűsíthető, hogy valamilyen egyéb anyagi természetű gond vagy egy teljesen más típusú probléma indokolhatta a segítségnyújtást. Eyszrich említése az 1891. évi események kapcsán szintén az egy időszakba sűrítés írói eszközének eredménye lehet. A gimnáziumi értesítő adatai szerint Eyszrich György csak 1892. szeptember hónap első napjaiban került a gimnáziumba. Ettől az évtől kezdve, a IV. osztálytól volt Móra osztályfőnöke, latin- és némettanára.¹⁰⁴

Az iskola és szülők viszonya

Csokán Lajos latin és görög szakos tanár az 1900-ban megjelent értesítőben *A nevelésről. Néhány szó a t. szülők figyelmébe*¹⁰⁵ című írásában gyakorlati tanácsokat gyűjtött össze az otthoni és iskolai neveléssel kapcsolatban. Szövegét mindenképp érdemes több ponton idéznem, mivel nagyszerűen leírja saját korának mindennapi nehézségeit. Csokán Lajos az iskola és a szülők közötti összhangot hiányolja. Igyekszik megismertetni a szülőkkel a gimnázium nézőpontját, ezzel jobb belátásra és együttműködésre bírni őket. Leginkább a kötelességeik elhanyagolását rója fel a szülőknek, de bemutat egyéb rossz nevelési stratégiákat is, amelyek számos apró részlettel szolgálnak a tanulók hétköznapi életéről:

¹⁰² Kiskun Múzeum Tört. Dok. 2005.3.1. Eiszrich Teodóra levele félegyházi eseményekről, személyekről.

¹⁰³ Kiskun Múzeum Irod. Tört. 65.6.1. Móra Ferenc VI. osztályos gimnazista levele az osztály nevében osztályfőnökükhöz Eyszrich Györgyhez, 1895.

¹⁰⁴ [Értesítő], 1893. 4; 16.

¹⁰⁵ [Értesítő], 1900. 3–16.

„Mások a szelíd, szeretetteljes bánásmód hívei a fiúban a munkakedvet ígéretekkal akarják felébreszteni. Ígérnek neki játékszert, szép könyvet, új ruhát, biciklit; kilátásba helyeznek neki élvezeteket a színházban, táncziskolában, bálban, hangversenyen; hiúságát felébresztik órával, lánczczal, gyűrűvel, mell-tűvel, sétapálcával; és a mit legkevésbé volna szabad tenniük, pénzt adnak neki.”¹⁰⁶

A házi tanítók fogadásának divatjáról is értekeznek. Szerinte számos család esetében ezt nem is a gyermekük tanulmányi eredményei teszik indokolttá, hanem a jómód jelének számít. Ezért a magasabb társasági körökbe tartozók vagy a felfelé kapaszkodók megvetéssel illetik azokat, akik nem alkalmazzák őket otthonaikban. A szülők képmutatását pedig a gyermekeik is átvették:

„Ők képezik az osztályban az arisztokrátiát, különbeknek tartják magukat társaiknál, kiknek nevelőjük instruktoruk nincsen. Ők nem tartják szükségesnek az előadásra figyelni, eszüket megerőltetni, gondolkodni, fáradni, hisz otthon a nevelő, az instructor majd megmagyarázza a dolgot; ők ugyanahhoz a célhoz kényelmesen, fáradság nélkül akarnak eljutni, melyet társaik csak nagy erőmefeszítéssel érhetnek el.”¹⁰⁷

Valódi, szakértő házi nevelőt csupán a legvagyonosabb szülők tudtak alkalmazni, ők viszont gyermekeiket legfeljebb magántanulónak írátták be. A többség a jól tanuló szegényebb diákok közül válogatott magának tanítót, amit Csokán Lajos igencsak ellenzett.¹⁰⁸

Ilyen munkát vállalt Móra Ferenc is, ennek részleteit Mezősi Károly derítette fel.¹⁰⁹ Tőle tudhatjuk azt, hogy az első ilyen munkához Eysrich tanár úr közbenjárása révén jutott a Ring családnál. Ring Pali vendéglője a főutcán működött, a vendéglős gimnáziumot kezdő fiát, Ring Lászlót tanította Móra. Ő ekkor VI. osztályba járt, a tanítást pedig egészen az egyetem megkezdéséig folytatta. 1895-ben VII. osztályos korában írta Ring Lászlónak a *Tanítványomnak*¹¹⁰ című versét. Móra a fizetés mellé egy öltönyruhát is kapott. Itt ismerte meg az első szerelmét, Ring Irmát, aki a tanítványának nővére volt. Hozzá írta első szerelmes verseit, ezek a *Sirató*¹¹¹ és az *Emlékek*.¹¹² Újabb szerelmét és egy barátját is a házi tanítás révén ismerte meg. Özv. Walleshausen Jánosné jól menő borbélyüzletet működtetett a piactéren, 2–3 segédet és 5–6 inast is foglalkoztatott, emellett két helyen is volt szőlője. Fiát, Walleshausen Gyulát kellett érettségire felkészíteni. Az ő húga Walleshausen Ilona akkor a hódmezővásárhelyi óvónőképzőbe járt. Az érettségi után a fiúból barát lett, a lányt pedig Móra 1897-ben eljegyezte, 1902-ben pedig feleségül vette.¹¹³

¹⁰⁶ Uo., 11.

¹⁰⁷ Uo., 12.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ MEZŐSI, 1976. 34–35.

¹¹⁰ MÓRA F., 1976. 70–71. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hirlap*, 1895. október 27.

¹¹¹ MÓRA F., 1976. 102. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hirlap*, 1896. október 11.

¹¹² MÓRA F., 1976. 106–107. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hirlap*, 1896. november 1.

¹¹³ MEZŐSI, 1976. 35.

A Millennium éve

A gimnázium kiváló diákjaként Móra Ferenc az ezredéves ünnepségeken is szerepelt. Az egyik a városi millenniumi ünnepség, a másik pedig a gimnázium új épületének felavatása volt. A városi ünnepség 1896. május 9-én került megrendezésre a Petőfi-téren, ahol Móra beszédet mondott.¹¹⁴ Az Alpár Ignác által tervezett új épület felavatására november 28-án került sor, itt szavaltta el Móra az alkalomra írt *Avató* című versét.¹¹⁵ Estére a tanári kar táncmulatságot szervezett, melynek 167 forintnyi bevétele a Petőfi Segélyező Egyesülethez került. Az ünnepség nagyobb adományokkal is szolgált a gimnázium számára: a közgyűlésen Zámbo Géza polgármester indítványozta 1000 korona utalványozását az egyesület alaptőkéjének gyarapítására, a közgyűlés ezt nagy lelkesedéssel egyhangúlag emelte határozattá. A város jötevője, özvegy Kalmár Józsefné Fazekas Anna úrhölgy pedig 10.000 koronát ajánlott fel intézeti alapítványul a felavatás emlékére.¹¹⁶ Ennek 131 forint 65 krajcárnyi kamatát Móra Ferenc érdemelte ki.¹¹⁷ Móra Ferenc személyével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nem tanult a gimnázium új épületében. Hiába avatták fel még ősszel, a falak nedvessége miatt csupán a következő tanévben kezdődött meg az új helyen az oktatás. Az épület és az intézmény ezen a helyen vészelte át a két világháborút, majd 1956-ban felvette a Kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium nevet. Ezen a néven a mai napig működik.

Móra Ferenc osztálya 1897. június 11-én tett érettségi vizsgát. Összesen tizenhét diák vizsgázott, egyedül Móra Ferenc lett jeles, négy diák jó, hét egyszerű eredménnyel végzett, öt fő elbukott. Az érettségizettek közül négyen jogászi, hárman mérnöki, ketten tanári, egy fő orvosi, ketten pedig gazdasági pályán folytatták tanulmányaikat.¹¹⁸ Móra Ferenc a budapesti tudományegyetemre jelentkezett földrajz–természettudomány szakos tanárnak, elmondása szerint a virágok szeretete miatt választotta ezt a szakirányt.¹¹⁹ Egykori tanára, Beke Lajos szerint Móra a VIII. osztály előtti vakációt a növénytan átismétlésével töltötte. Furcsállta mindezt, mivel utoljára az V. osztályban volt ez tananyag, és sem a VIII. osztályban, sem az érettségien nem volt rá szükség. Rá is kérdezett Móránál, aki azt a választ adta, hogy azért ismételte át mert, V. osztályban nem értette meg elég jól.¹²⁰ Móra István szerint ő maga is hozzájárult ahhoz, hogy öccse megszeresse a növényvilágot. Kirándulásokat szervezett Jakabszállásra és Tiszaalpárra 1896 nyarán, ahol megismertette mindazokkal a növényekkel, amikről addig még csak Petőfi verseiben olvasott.¹²¹ Móra Ferenc végül a tanultakat nem tanárként, hanem a szegedi múzeumban tudta hasznosítani. Az írásait olvasva pedig azt is láthatjuk, hogy a virágok szeretete egész életében megmaradt.

¹¹⁴ [Értesítő], 1896. 60.

¹¹⁵ U.o., 10–11.

¹¹⁶ U.o., 11.

¹¹⁷ [Értesítő], 1898. 5.

¹¹⁸ MEZŐSI, 1976. 32.

¹¹⁹ MÓRA F., 1962. 302. Eredeti megjelenés: Díszpolgárság. *Magyar Hírlap*, 1929. június 16. (Csupán egy részlete jelent meg a lapban.)

¹²⁰ BEKE, 1934. 5.

¹²¹ MÓRA I., 1979. 96–97. Eredeti megjelenés: Féri öcsém ifjúsága. *Magyar Hírlap*, 1935. március 10.

A költői pályába vetett hit

Móra 1895 nyaratól, VI. osztályos gimnazista korától jelentetett meg verseket a *Félegyházi Hírlap*ban. Kezdetben még a jövőbeli művészi kiteljesedését és megélhetését is a költészetben látta. Nehezen tudott viszont beilleszkedni az ezekhez szükséges társasági körökbe, *Tükördarabok*¹²² címen két verset is írt erről. Az utóbb megjelent versének központi motívuma az, hogy ki „céhbeli”. Saját magát mint költői ihlettel bíró, töretlen úton járó tehetséget írta le, a befutott írók esetében pedig kifogásolta, hogy nem a tartalom, kizárólag a hovatarozásuk alapján kerülnek megítélésre. Ezek mögött valóban komoly küzdelem lehetett, ugyanis egy ponton a költői ambícióit először támogató Szalay Gyula irodalomtanár szükségét érezte, hogy álneven írt cikkben védje meg az igaztalan kritikáktól és méltassa felfedezett-jét a *Félegyházi Hírlap* hasábjain.¹²³

Feltehetően mielőtt elment volna Móra Pestre az egyetemre, írta a menyasszonyának ajándékozott emlékkönyvbe az *Egy cifra lomra, cifra rongyra* sorral kezdődő versét, melyben még nagy reményeket fogalmaz meg a későbbi kilátásait tekintve. Eszerint évek múlva olyan cilinderes, szalonruhás úrként térhet majd haza, akire saját kedvese sem biztos, hogy rá fog ismerni.¹²⁴ Az egyetemi évei alatt rendkívül élvezte, ahogy sorra kap rálátást különböző tudományágakra, emellett viszont számos nehézséggel is küzdött. Egy hideg és ablaktalan szobát tudott csak bérelni, ebédhez és vacsorához szívességi alapon jutott hozzá, az egyetem mellett korrektori munkát végzett, és verseket is nagyrészt a csekélyke tiszteletdíj miatt írt.¹²⁵ Nem érezte magát otthon a fővárosban, vágyódott haza a szeretteihez és egy egyszerűbb élet után. Ebből az időszakból származik *A nyomáson* című verse, amelyben a következőket írja:

„Föl-fölsóhajtva ballagok,
Tévesztett életünk szánva-bánva:
Mért nem maradtam én paraszt,
S mért nem lettél te pásztorlányka?”¹²⁶

A természetrajz szakos tanári alapvizsgát követően Felsőlövőre ment tanítani. Itt azonban csak egy tanévet maradt, miután nyilvánvaló lett számára, hogy a tanároknak nem a diákok teljesítménye számít, hanem a szüleik által befizetett tandíj összege. Ezt követően még segítséggel sem sikerült munkát találnia. Pesten bátyja kísérte be Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, de a kedvező fogadtatás sem volt elég a kiszemelt szegedi főigazgatói tollnoki állás

¹²² MÓRA F., 1976. 143–146. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1897. augusztus 15; Uo., 1976. 190–193. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1898. november 10.

¹²³ KÓFALVINÉ ÓNODI, 2018. A szerző számos életrajzi adattal támasztja alá, hogy az álneven írt cikk szerzője Szalay Gyula, a benne szereplő személy pedig Móra Ferenc volt. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1899. április 30.

¹²⁴ MÓRA F., 1976. 161. Eredeti kézirat: Ilonka emlékkönyve 1897?

¹²⁵ MÓRA F., 1962. 189–192. Eredeti megjelenés: Boldogult költő-koromból. *Magyar Hírlap*, 1932. január 24; *Délmagyarország*, 1933. július 2., 9., 23. 30. (Egy halott emlékiratai.)

¹²⁶ MÓRA F., 1976. 175–176. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1898. június 16.

megszerzéséhez. Holló Lajos, a gimnáziumigazgató öccse, Kiskunfélegyháza töretlen népszerűségű függetlenségpárti országgyűlési képviselője segédlevéltárosi pozícióba próbálta bejuttatni szülővárosában, de ez is meghiúsult. A gimnázium sem keresett épp természettan szakos tanárt.¹²⁷ Ebben a teljes kilátástalanságban írta meg Móra a *Halljátok-e, öreg tanáraitam...* című versét. Ebben látszólag a volt tanárait bírálja amiatt, hogy a kiábrándító valóságnál ideálisabb világ képét festették elé, hogy hasznavehetetlen tudományokra tanították, erkölcsösségre nevelték megalkuvás helyett:

*„Mért nem mondtátok, hogy a toll nehéz,
S előbb kifárad a szív, mint a kéz,
Hogy ásó, kapa az én örököm.
Maradjak inkább zsellér röögön?
[...]
Mondtátok-e, hogy ez fapénz csupán,
S többre mék tudatlanul bután,
Ha kézcsókolva hátat görbítetek,
S hamis nagyoknak tömjént égetek?
Ó, példát erre mért nem adtatok,
Hiszen enélkül éhen halhatok!
[...]”¹²⁸*

A vers végén egy hirtelen fordulattal hálává fordítja a korábbi vádakat, és azt kívánja, hogy saját jövőbeli tanítványai is hasonló bírálatokat fogalmazzanak meg vele szemben. Végül nem tanárként, hanem újságíróként tudott elhelyezkedni Szegeden 1902-ben. A költői szárnypróbálgatásokat követően itt kezdődött az az újságírói, prózaírói pályája melynek köszönhetően országszerte ismert íróvá vált.

Összefoglalás

Móra Ferenc, aki egy szegény családból érkezve vált országos híré íróvá és a szegedi múzeum igazgatójává, tökéletes példa a társadalmi mobilitás jelenségére. Ennek első lépcsőfokát a félegyházi gimnázium jelentette, mely számos meghatározó változáson ment keresztül a 19. század utolsó két évtizedében. Móra még egy olyan intézménybe iratkozott be, ahol egy közel százéves elavult épületben zajlott az oktatás, a törvényi keretet jóval meghaladó 73 fős osztály indult, mely majdnem a teljes tanulói létszám felét tette ki az algimnáziumban. Az első szakképzett igazgató, Holló László ügybuzgósága és a tankerületi főigazgatók nyomásgyakorlása révén sikerült számos hosszan elhúzódó problémát orvosolni. Ezek a tanári fizetések emelése, a könyv- és szertárak bővítése, állami segély kijárása, a szegény tanulók támogatásának szervezettebb formába terelése, és egy új épület tervezése. Mindezeknek köszönhetően sikerült az intézményt fokozatosan főgimnáziummá

¹²⁷ MÓRA I., 1979. 100. Eredeti megjelenés: Feri öcsém ifjúsága. *Magyar Hírlap*, 1935. március 10.

¹²⁸ MÓRA F., 1976. 255–256. Eredeti megjelenés: *Félegyházi Hírlap*, 1902. március 30.

bővíteni, a tanulói létszám háromszáz fő fölé emelkedett, a millenniumi ünnepek keretén belül pedig Móra már egy korszerű új gimnáziumépület avatóján szavalhatta el erre az alkalomra írt versét.

Rendkívül sokféle nézőpont biztosít rálátást erre az időszakra. Az iskolai értesítők és a levéltári iratok mellett több tanár visszaemlékezése, emellett Móra Ferenc és bátyja Móra István versei és elbeszélései adnak személyes perspektívát is. Mindkét író nyilatkozik szüleik iskolával kapcsolatos viszonyáról, arról, hogy az oktatásban látták a szegénységből való kitörés útját, és ezért milyen áldozatos munkát vállaltak.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL BKML	Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára
VIII.57.	Kiskunfélegyházi Városi Algimnázium (1894-től Római Katolikus Főgimnázium, 1923-tól Szent László Reálgimnázium) iratai (1820–1991)
V.175.b.	Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok (1873–1949)

Múzeumi források

Kiskun Múzeum

- Tört. Dok. 2005.3.1. Eiszrich Teodóra levele félegyházi eseményekről, személyekről.
 Irod. Tört. 65.6.1. Móra Ferenc VI. osztályos gimnazista levele az osztály nevében osztályfőnökükhöz Eyszrich Györgyhez, 1895.

Szakirodalom

BÁNKI

- 1997 BÁNKI HORVÁTH Mihály: A tanulók társadalmi rétegződése a kiskunfélegyházi gimnáziumban 1867–1918. In: *Iskola és társadalom, a Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Szerk.: SASFI Csaba. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997. 295–310. (*Zalai gyűjtemény* 41.)

BEKE

- 1934 BEKE Lajos: Móra Ferenc diákkorából, egy pozsonyi tanár elmondja visszaemlékezéseit volt tanítványáról. *Félegyházi Közlöny*, 33. (1934. március 18.) 11. sz. 5.

CSOKÁN

- 1900 CSOKÁN Lajos: A nevelésről, néhány szó a t. szülők figyelmébe. In: *A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Főgymnasium Értesítője az 1899–900. tanévéről*. Közl.: HOLLÓ László. Kun-Félegyháza, Nyomatott Vesszősi József Könyvnyomdájában, 1900. 3–16.

[Értesítő]

- 1877 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1876–1877. tanévről. Közl.: SZABÓ Ferenc. Szolnokon, Nyomatott Endrényi Lajos és Társánál, 1877.
- 1882 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1881–82. tanévről. Közl.: AGÓCS János. Szolnokon, Nyomatott Bakos István Könyvnyomdájában, 1882.
- 1883 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1882–83. évről. Közl.: AGÓCS János. Szolnokon, Nyomatott Bakos István Könyvnyomdájában, 1883.
- 1884 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1883–84. évről. Közl.: AGÓCS János. K.-K.-Félegyháza, Nyomatott a „Petőfi” Részvény Nyomdában, 1884.
- 1885 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1884–85. tanévről. Közl.: AGÓCS János. K.-K.-Félegyháza, Nyomatott a Petőfi Könyvnyomdában, 1885.
- 1886 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1885–86. tanévről. Közl.: AGÓCS János. K.-Félegyháza, [K. n.], 1886.
- 1887 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1886–87. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. K.-Félegyháza, [K. n.], 1887.
- 1888 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1887–88. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. K.-Félegyháza, [K. n.], 1888.
- 1889 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1888–89. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. K.-Félegyháza, [K. n.], 1889.
- 1890 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1889–90. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. K.-Félegyháza, Nyomatott Ranezay József Könyvnyomdájában, 1890.
- 1891 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Algymnasium értesítője az 1890–91. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. K.-Félegyházán, Nyomatott Ranezay József Könyvnyomdájában, 1891.
- 1892 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Gymnasium értesítője az 1891–92. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. K.-Félegyházán, Nyom. Ranezay József Könyvnyomdájában, 1892.
- 1893 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Főgymnasium értesítője az 1892–92-iki tanévről. Közl.: HOLLÓ László. Kun-Félegyháza, Nyomatott Ranezay József Könyvnyomdájában, 1893.
- 1894 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Főgymnasium értesítője az 1893–94-iki tanévről. Közl.: HOLLÓ László. Kun-Félegyháza, Nyomatott Ranezay József Könyvnyomdájában, 1894.
- 1895 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Főgymnasium értesítője az 1894–95-iki tanévről. Közl.: HOLLÓ László. Kis-Kun-Félegyháza, Nyomatott Feuer Illés Könyvnyomdájában, 1895.
- 1896 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Főgymnasium értesítője az 1895–96-iki tanévről. Közl.: HOLLÓ László. Kun-Félegyháza, Nyomatott Ranezay József Könyvnyomdájában, 1896.
- 1897 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Főgymnasium értesítője az 1896/97. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. Léva, Nyom. Nyitrai és Társa Könyvnyomdájában, 1897.

- 1898 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Főgymnasium értesítője az 1897–98. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. K.-Félegyháza, Vesszősi József Könyvnyomdájában, 1898.
- 1900 [Értesítő]: A Kis-Kun-Félegyházi Városi Kath. Főgymnasium értesítője az 1899–900. tanévről. Közl.: HOLLÓ László. Kun-Félegyháza, Nyomatott Vesszősi József Könyvnyomdájában, 1900.
- 1910 [Értesítő]: A Kiskunfélegyházi Városi Kath. Főgymnasium értesítője az 1909 – 1910. tanévről. Közl.: PORST Kálmán. Kiskunfélegyháza, Nyomatott Vesszősi József Könyvnyomdájában, 1910.

HEGEDŰS

- 1979 HEGEDŰS Éva: Móra Ferenc családi levelesládája. *Délmagyarország*, 69. (1979. július 15.) 164. sz. 8.

KÓFALVINÉ ÓNODI

- 2008 KÓFALVINÉ ÓNODI Márta: Öregdiák-találkozó és Móra-emléktábla-avatás Kiskunfélegyházán 1935-ben. *Múzeumőr*, 6. (2008) 1. sz. 3–6.
- 2009 KÓFALVINÉ ÓNODI Márta: Öregdiák-találkozó és Móra-emléktábla-avatás Kiskunfélegyházán 1935-ben. *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, 23. (2009) 49–62.
- 2011 KÓFALVINÉ ÓNODI Márta: Iskolatörténet 1809/1810–2009/2010, a kiskunfélegyházi gimnázium története. In: *A 200 éves Kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium emlékkönyve, 1809/1810–2009/2010*. Szerk.: KÓFALVI Tamás – KÓFALVINÉ Ónodi Márta. Kiskunfélegyháza, Móra Ferenc Gimnázium. 19–89.
- 2012a KÓFALVINÉ ÓNODI Márta: A kiskunfélegyházi gimnázium új épületének 1896-os felavatása. *Múltbanéző, a Bács-Kiskun Megyei Levéltár Elektronikus Folyóirata*, 4. sz. (2012. augusztus 10.)
(https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_5_2 – Utolsó letöltés: 2024. április 30.)
- 2012b KÓFALVINÉ ÓNODI Márta: A kiskunfélegyházi gimnázium diákújságjai, 1874–1930. *Múltbanéző, a Bács-Kiskun Megyei Levéltár Elektronikus Folyóirata*, 5. sz. (2012. augusztus 10.)
(https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_5_sz_2012_08_10 – Utolsó letöltés: 2024. április 30.)
- 2017 KÓFALVINÉ ÓNODI Márta: A kiskunfélegyházi gimnázium sportélete az 1940-es évek közepéig. *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, 27. (2017) 197–216.
- 2018 KÓFALVINÉ ÓNODI Márta: „Félegyháza legnagyobb fiáról”, Jövendőlés Móra Ferencről. *Múltbanéző, az MNL Bács-Kiskun Vármegyei Levéltárának Elektronikus Folyóirata*, 12. sz. (2018. február 7.)
(https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_12_sz_2018_02_07 – Utolsó letöltés: 2024. július 10.)

KURGYIS

- 1960 KURGYIS Ferenc: A főgimnázium története 1891–1914 között. In: *A Kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium emlékkönyve, fennállásának 150. évfordulója alkalmából, 1809/10 – 1959/60*. Szerk.: N. N. [Kiskunfélegyháza], Az intézet igazgatósága, 1960. 94–116.

MEZŐSI

- 1960 MEZŐSI Károly: Az algimnázium története 1809–1891. In: *A Kiskunfélegyházi Móra Ferenc Gimnázium emlékkönyve, fennállásának 150. évfordulója alkalmából, 1809/10 – 1959/60.* Szerk.: N. N. [Kiskunfélegyháza], Az intézet igazgatósága, 1960. 27–94.
- 1976 MEZŐSI Károly: Móra Ferenc félegyházi élete. In: *Móra Ferenc ifjúkori versei, Mezősi Károly tanulmányával.* Szerk.: PÉTER László. Kiskunfélegyháza, Kiskunfélegyháza város tanácsa, 1976. 5–63.
- 1999 MEZŐSI Károly: *Írások Móra Ferencről.* Szerk.: FEKETE János. Kiskunfélegyháza, Petőfi Sándor Gépészeti Szakközépiskola Igazgatósága, 1999.

MORVAY

- 1977 MORVAY Judit: *Cseregyermek.* In: *Magyar Néprajzi Lexikon, Első Kötet, A–E.* Főszerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 494.

MÓRA F.

- 1962 MÓRA FERENC: *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig.* Szerk.: VAJDA László. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1962. (*Móra Ferenc összegyűjtött művei*)
- 1976 MÓRA FERENC: Móra Ferenc versei 1895–1902. In: *Móra Ferenc ifjúkori versei, Mezősi Károly tanulmányával.* Szerk.: PÉTER László. Kiskunfélegyháza, Kiskunfélegyháza város tanácsa, 1976. 65–256.
- 2004 MÓRA FERENC: *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig.* Budapest, Holnap Kiadó, 2004.

MÓRA I.

- 1979 MÓRA ISTVÁN: *Hazaemlékezések.* Szerk.: PÉTER László. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1979.

N. N.

- 1883 N. N.: 1883. évi XXX. törvénycikk, a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről. *Budapesti Közlöny*, 17. (1883. május 31.) 122. sz. 1–3.
- 1890 N. N.: 1890. évi XXX. törvénycikk, a középiskolákról és azok tanárainak képzéséről szóló 1883. évi XXX. törvénycikk módosítása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 24. (1890. július 2.) 150. sz. 1.
- 1891a N. N.: A jégverés. *Félegyházi Hírlap*, 9. (1891. augusztus 30.) 35. sz. 3.
- 1891b N. N.: Jégkár becslés. *Félegyházi Hírlap*, 9. (1891. október 11.) 41. sz. 3.

N. N. (SZERK.)

- 1893 N. N. (szerk.): *Az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, I. rész, általános népleírás 11 grafikai táblázattal.* Budapest, Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1893. (*Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam I. kötet*)

VAJDA

- 1962 VAJDA László: Jegyzet. In: *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig.* Szerk.: VAJDA László. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1962. 499–521. (*Móra Ferenc összegyűjtött művei*)

Református tantermek és a trianoni menekültek

Adalékok a debreceni menekültügy történetéhez

Kollár János Miklós

Eötvös Loránd Tudományegyetem

janosmikloskollar@gmail.com

Rezümé. A legújabb kutatások eredményei szerint az I. világháborút követően egészen a 20-as évek közepéig hazánk folyamatos migrációs nyomás alatt állt. A népességmozgás 1914-ben kezdődött, amikor a cári csapatok galíciai betörésének következtében rövid időn belül 400 ezernél is több polgári személy kényszerült elhagyni lakhelyét. Egyes becslések szerint 1916-ban a 200 ezer főt is meghaladta azon székely menekültek száma, akik az erdélyi román betörés elől menekültek el a Magyar Királyság Királyhágón túli vármegyéiben. Végül 1918-ban a történelmi Magyarország szétesésével újabb migrációs „roham” indult, amely immáron évenként tartott. Az 1918 után kibontakozó menekültválság a korábbi népmozgásokkal ellentétben már az érkezők hosszútávú integrációs kényszerével járt a központi adminisztrációk számára, ugyanis legkésőbb a trianoni békeszerződés aláírásának pillanatában egyértelművé vált, hogy az utódállamokból repatriáltak egyhamar nem térhetnek haza addigi otthonaikba. A menekültek integrációjának egyik kulcskérdése lakhatásuk mihamarabbi megoldása volt, azonban a háború alatt kialakult kötött lakásgazdálkodás súlyos lakáshelyzetet teremtett 1918 után, amelynek következményeképpen a közel félmillió menekült embertömeg elhelyezése megoldhatatlannak tűnő akadályokba ütközött. A levéltári, illetve sajtóforrások tanúsága szerint a sebtében eszközölt barakk- és szükséglakások mellett a menekültek elhelyezése javarészt iskolatermekben történt. A tanulmány a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárának, illetve a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának iratai és a vonatkozó szakirodalom segítségével bemutatja a debreceni menekültek helyi iskolákban történt elhelyezésének mikéntjeit és az ebből fakadó konfliktusok sokaságát. A tanítás szüneteltetésén túl ugyanis számos egyéb sérelem is érte például a Református Egyházat, amely egyértelműen belügyeibe való beavatkozásként élte meg az Oktatási Minisztérium tantermeivel való feltétlen rendelkezését. Mindeközben tombolt a spanyolnáthajárvány és a vidék forradalma, így az oktatás gördülékenységének biztosítása

legalább akkora problémát jelentett, mint az ellátás és a közbiztonság eredményes fenntartása. Debrecenben mindeközben számtalan menekült egyetemi hallgató is tartózkodott, az ő segélyezésük megszervezése és tanulmányaik folytatásának biztosítása pedig hamarosan nemzetstratégiai célkitűzéssé vált.

Kulcsszavak: migrációkutatás, kényszermigráció, menekültek, trianoni menekültek, trianoni békeszerződés

„Tantermeink felszabadításáért minden lehetőt megkíséreltünk, – el egészen az illetékes miniszterek előtti személyes panasztételig: minden eredmény nélkül.”¹

1918 és 1924 között jelenlegi tudásunk szerint mintegy 450 ezer magyar állampolgárnak kellett menekültként elhagynia addigi lakóhelyét. Jelen tanulmány első-sorban ezen menekültválság debreceni vonatkozásait állítja fókuszba a református egyház, illetve a városba érkező menekültek kapcsolatának vizsgálatán keresztül. A Tiszántúli Református Egyházkerület, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar vármegyei Levéltárának vonatkozó iratai segítségével elsősorban a menekültek elhelyezésének nehézségeit tudjuk rekonstruálni. Bár bizonyos szempontból a teljes 20. századi magyar történelem leírható egy szinte folytonos lakhatási válságként, az I. világháború következtében kialakult kedvezőtlen gazdasági környezet, majd a több százezer menekült érkezése gyakorlatilag egy csapásra kilátástalanná tette a sokak számára már addig is bizonytalan lakhatási viszonyokat.

A világháború során szinte teljesen leálltak országszerte a köz-, illetve magánépítkezések; ennek hatására a kormányzat 1916 novemberében megszüntette a szabad lakáspiacot (az ún. I. lakásrendelet), a béreket központilag szabályozták, a bérbeadóknak pedig gyakorlatilag megtiltották, hogy felmondjanak bérlőiknek.² Az így kialakult kötött lakásgazdálkodás és a megszűnő piaci feltételek érthető módon tovább rontották a magánszektor beruházási kedvét, melynek következtében a lakáspiaci kínálat képtelen volt lépést tartani az egyre növekvő kereslettel. 1917. október 30-án végül megszületett az 4180/1917. M. E. számú, úgynevezett II. lakásrendelet, „a lakás és egyéb helyiségek bérletére vonatkozó kivételes intézkedések újabb megállapításáról”.³ A rendelet messzemenőig szabályozta a bérlők és a tulajdonosok viszonyát: a béremelés, azaz az árszabás szempontjából meghatározta a kis- és középlakások⁴ legmagasabb bérhatárát, és ugyancsak korlátozta a háború

¹ Menekültek által elfoglalt iskolák kiürítése. Debrecen sz. kir. város nagyságos községi előjárósághoz. MNL HBML IV. 1405/b. 19346/1922.

² UMBRAI, 2008. 153–154.

³ A m. kir. minisztériumnak 4180/1917. M. E. számú rendelete. *Budapesti Közlöny*, 1917. november 3. 7.

⁴ Kislakásoknak nevezhetjük azon ingatlanokat, amelyek évi bére, az azon felül fizetett fűtési és egyéb járulékokkal együtt Budapesten nem haladta meg az 1500 koronát, a 20.ezernél nagyobb lakosságú városokban az 1000 koronát, illetve az annál kisebbekben a 700 koronát. Közép- vagy közepeslakásnak számított az olyan lakás, amelynek éves bérösszege az egyéb járadékokkal Budapesten 1500 és 5000 korona, a 20 ezernél nagyobb lélekszámú településeken 1000 és 3500 korona, az ennél alacsonyabb lakosságú településeken pedig 700 és 2500 korona között alakult. Nagylakások alatt értelemszerűen az ennél nagyobb bérösszegű lakásokat értették. Lásd: A m. kir. minisztériumnak 4180/1917. M. E. számú rendelete. *Budapesti Közlöny*, 1917. november 3. 7–8.

alatt épült házak, illetve épületrészek bérszabását is. A kedvezőtlen gazdasági, illetve jogi környezet következtében Debrecenben 1916-tól nemhogy nem nőtt, de 1917-re 1585 lakrésszel apadt a városi lakásállomány, melyhez nagyban hozzájárult a háború alatt folyamatos vidéki beáramlás, valamint a galíciaiak jelenléte is. A lakrészek alacsony száma mellett a debreceni ingatlanok az országos átlagnál is zsúfoltabbak voltak: az egy lakásra jutók átlagos száma meghaladta az öt főt.⁵

A háború során foganatosított debreceni szociálpolitikai intézkedésekről röviden

Az egyre kétségbeejtőbb közállapotok miatt a debreceni városatyák „a nép szellemi, testi és anyagi jólétének előmozdítása és fejlesztése érdekében” elsőként létrehozták az úgynevezett Népjóléti Hivatalt, majd egy héttel az országos rendelet után Debrecenben is megalakult a lakáshivatal, melyet hamarosan összevontak a Népjóléti Hivatallal (a továbbiakban NL).⁶ Szabályzat-tervezete alapján az NL két fő területen fejtett ki tevékenységet: a munkanélküliség elleni „küzdőlemben”, illetve a szociálpolitika „ügykörében”. Előbbi kategória magába foglalta a munkanélküliség letörésének célját, illetve népszállók, cselédotthonok, csecsemőotthonok, továbbá melegedőszobák létesítésének előkészítését, és azok későbbi vezetését, felügyeletét. A szociálpolitika csoportjába mindeközben további kilenc ügykör tartozott, melyek között egyaránt megtalálható volt az általános, jogi, illetve pályaválasztási tanácsadás a „szegényebbek és csekélyebb jövedelműek” számára, az anya- és csecsemővédelem hatósági irányítása és felügyelete, általános adatgyűjtés népjóléti ügyekben, továbbá az „alsóbb osztályok” életviszonyának „erejét és egészségét megátámadó vagy veszélyeztető tömegjelenségeknek és társadalmi bajoknak figyelemmel kísérése és elhárítása”.⁷ Mindezen túl a hivatal változatos mentálhigiéniai és preventív jellegű népjóléti, szociális, illetve a korszak általános társadalmi problémáit feszegető előadásokat is szervezett, az „Alkoholizmus és nikotinizmus”, „Prostitúció”, „Fertőző betegségek elleni védekezés, különös tekintettel a veneriás betegségekre”, „Anyja, gyermek és csecsemő védelem”, és természetesen a „Lakásügy” tárgykörökben.⁸

A lakáshivatal megalakulása után a város hat közigazgatási kerületének megfelelően hat albizottságot állítottak fel, melyek külön-külön három tagból álltak, egy elnökből, illetve két helyettes elnökből. A három tagból kettőnek mindig bérbeadóknak, a maradék egynek pedig bérlőnek kellett lennie. A meglehetősen kacifántosan fogalmazó ügyrend szerint a hat közigazgatási egységhez további albizottsági tagok tartoztak, kerületenként 16 fő: 15 bérbeadó és csupán egy bérlő. A hat közigazgatási egység albizottságainak tagjait összesen 180 főben állapították meg, amit azonban a fenti számokból nem jön ki, habár hozzátették, hogy az albizottságok

⁵ ARDÓ, 1917. 208–209.

⁶ A Népjóléti és Lakáshivatal, valamint Hatósági Munkaközvetítő 1918. évi január hónapi ügyforgalmáról szóló jelentése. MNL HBML IV. 1406/a. 1687/1918.

⁷ Debrecen sz. kir. város Népjóléti Hivatalának szabályzat-tervezete. *Debreceni Közlöny*, 1917. november 18. 472.

⁸ A Népjóléti hivatal szociális tanfolyama. MNL HBML IV. 1406/a. 1942/1918.

száma a „szükséghez képest” emelhető vagy csökkenthető.⁹ Az 1917 decemberében létrejött „szociálpolitikai konglomerátum” neve Népjóléti és Lakáshivatal, valamint Hatósági Munkaközvetítő lett, elnökének pedig dr. Pető Pál rendőrkapitányt nevezték ki.

A városban uralkodó katasztrofális lakáshelyzettel a Népjóléti és Lakáshivatal vezetői is teljes mértékben tisztában lehettek, ugyanis 1918 júniusában nagyívű memorandumot terjesztettek a Városi Tanács elé a fokozódó lakásínség elhárításának, illetve „csökkentésének” tárgyában. A memorandum készítői nem hallgatták el a közeljövő kedvezőtlen kilátásait, és mint írták, a hazatérő katonák, valamint a folyamatos vidéki, illetve Debrecen vonzáskörzetéből zajló betelepülés következtében (ráadásul ekkor még a menekültekkel való kalkuláció nélkül)

„annak az állapotnak a bekövetkezése fenyeget, hogy lesznek emberek, akik egyáltalában nem helyezhetők el és a szószeros értelmében az utcára kerülnek. [...] Nyilvánvaló ezekből, hogy már a leszerelés előtt is nagymérvű bajok fognak mutatkozni a lakosság lakásszükségletének kielégítetlensége miatt, de fokozódni fog a baj, és a várost valósággal katasztrófával fenyegeti arra az időre, amikor a demobilizáció lebonyolításakor a hazatérők elhelyezése aktuálissá válik.”¹⁰

Mindeközben az NL ügyforgalma 1918 márciusára meglehetősen felduzzadt, melyet jól mutat, hogy ekkorra már összesen 200 darab lakást jelentett be a lakosság, ami mellett még regiszterbe vettek 18 db lakhatásra alkalmasnak vélt pinceszobát, 30 darab üzlethelyiséget, illetve 67 darab bútorozott szobát is.¹¹ Két hónappal később, 1918 májusában a 125 bejelentett lakásból 88 darabot azonnal kiutaltak, mely arány júliusra 120 bejelentett és 112 kiutalt lakásra módosult. A NL májusi jelentése szerint a tavasz végére sikerült ugyan szinte mindenkit lakáshoz juttatni, ehhez azonban további 24 pincelakás, 6 darab üzlethelyiség, illetve 171 önálló szoba kiutaltványozására is szükség volt. Nyolc esetben ráadásul a városnak élnie kellett a rekvirálási jogával, azaz bizonyos tulajdonosok nem voltak hajlandók önszántukból hozzájárulni a tulajdonukban álló, nem használt lakásaik, illetve szobáik kiadásához.¹²

Ezen pürrhoszi győzelmet minden bizonnyal csak súlyos társadalmi feszültségek felszításának eredményeként lehetett elérni: egyértelműen a probléma súlyosságát jelzi, ha egy városban a lakáshiány okozta kihívásokra adott válasz nem új ingatlanok építése, hanem a lakások újraelosztása, mely nem lehet eléggé hangsúlyozni, tulajdonképpen a mások tulajdonával való sáfarkodást jelentette. A fent leírtak szerint a több száz kiutalt lakás, szoba, illetve különböző életvitelszerű

⁹ A debreceni lakáshivatal ügyrendje. *Debreceni Közlöny*, 1917. november 25. 485.

¹⁰ A Népjóléti és Lakáshivatal elaborátuma a lakásínség enyhítésére. MNL HBML IV. 1406/b. 5443/1918.

¹¹ A Népjóléti és Lakáshivatal, valamint a Hatósági Munkaközvetítő 1918. évi március havi ügyforgalmáról szóló havi jelentés. MNL HBML IV. 1406/a. 4716/1918.

¹² A Népjóléti és Lakáshivatal, valamint a Hatósági Munkaközvetítő 1918. évi május havi ügyforgalmáról szóló havi jelentés. MNL HBML IV. 1406/a. 5845/1918.; és A Népjóléti és Lakáshivatal, valamint a Hatósági Munkaközvetítő 1918. évi július havi ügyforgalmáról szóló havi jelentés. Uo. 8151/1918.

lakhatásra alkalmasnak ítélt pince-, illetve üzlethelyiségek állampolgári bejelentések nyomán kerültek központi nyilvántartásba, mint valaki más tulajdona. Az ilyesfajta lakásfoglalásoknak mint láttuk nyolc esetben ellen is álltak, mely esetekben tulajdonképpen nyílt erőszakot, azaz rekvirálást kellett alkalmazni.

*Menekülttörténeti kiskalauz: galíciaiak, székelyek, csángók és a trianoni menekültek Debrecenben*¹³

Debrecen és a Hajdúság nem 1918 őszén, a Magyar Királyság széthullásának következtében találkozott először a menekültkérdés által támasztott problémákkal és a menekülés jelenségével. 1914 augusztusától kezdődően a különböző migrációs folyamatok egész Magyarország, így Debrecen és a körülötte gravitáló Hajdú vármegye területén is egymást érték. A galíciai front katasztrofális katonai eseményei következtében röviddel a harcok kezdete után, mintegy 400 ezer, többségében zsidó származású polgári személy volt kénytelen elmenekülni a cári hadsereg betörésének következtében, akik közül sokan hamarosan megjelentek nemcsak Budapesten, de számos kelet-magyarországi városban is.¹⁴ Természetesen Debrecenbe is kerültek ilyen, a korabeli szóhasználat szerint galíciaiak, illetve zsidó menekültek, akik elsősorban Galíciából, valamint az azzal határos Ung, Bereg és Máramaros vármegyékből származtak. Az 1951-ben Izraelbe alijázott, korábban a Debreceni Zsidó Reálgymnáziumban érettségizett Gonda László történész a debreceni zsidóság történetéről írt könyvében megemlíti, hogy a „*menekültekkel néhány cádik és chaszidjai is eljutottak Debrecenbe és ott elég jó viszonyok között vészelték át a háborút*”.¹⁵ Sokan közülük még a háború után is Debrecenben tartózkodtak, hiszen egyes helyi lapok még 1920 áprilisában is a galíciaiak elszállításáról cikkeztek.¹⁶ A közvélemény szemében kezdetben a harcok első áldozataiként pozitív színben megjelenő galíciai menekültek a második háborús esztendőre rövidesen nemkívánatos társadalmi csoporttá váltak Magyarországon. Hamarosan az ő jelenlétükkel magyarázták az életkörülmények fokozódó romlását, illetve az egyre növekvő élelmiszerárak drasztikus növekedését, mely országszerte hozzájárult az antiszemitizmus egyidejű erősödéséhez.

Nem véletlen, hogy miután a vasi gyalogezred I. zászlóaljának katonái március 10-én birtokba vették a várost, rövidesen megkezdődött az „*állambiztonságra vagy a gazdasági életre káros*” galíciai zsidóság felkutatása, illetve internálása. E célból először március 16-án indult razzia, amikor a jelentések szerint 180, feltételezhetően 1914 óta a vármegyében tartózkodó galíciai zsidót gyűjtöttek össze, és őrizetbe vettek egy csodarabbit is.¹⁷ Egy hónappal később újabb nagyszabású razzia indult 300 főnyi karhatalommal Debrecen és Nyíregyháza felől, amelynek másnapján a hatóságok gyakori túlkapásai miatt a belügyminiszternek szigorú tiltást

¹³ A debreceni menekültügy történetéről jelen tanulmány szerzőjének készülő doktori értekezése szolgál majd részletes elemzéssel.

¹⁴ PÁLVÖLGYI, 2020. 35–37.

¹⁵ GONDA, 1967. 109.

¹⁶ Elvitték a galíciaiakat. *Debreceni Független Újság*, 1920. április 14. 3.

¹⁷ FOGARASSY, 1975. 235.

kellett kiadnia azok megrendszabályozása érdekében.¹⁸ 1921 márciusában újra parancsot adtak a vármegyében tartózkodó zsidó és galíciai „elemek” összeírására. Hajdúhadházon ekkor három személyt vettek őrizetbe, akik ellen rövidesen internálási parancsot foganatosítottak. Veszprémy Barna főszolgabíró a „veszélyes időkre” való tekintettel külön kérte az egyeki polgármester mellett dolgozó zsidó fiú mielőbbi elbocsátását („hiszen a bizalmas iratokat akár ki is kémkedheti”). Schwalb Árpád elbocsájtásához azonban nem járultak hozzá, hiszen már 1917 óta teljesített szolgálatot Egyeken, és vele szemben panasz sosem merült fel. Ráadásul Kinczky Béla plébános maga iskoláztatta be az egri főreáliskolába, ahol öt osztály végzett szép sikerrel.¹⁹ A galíciai menekültek jelenléte a két világháború között mindvégig aktívan foglalkoztatta a magyar közvéleményt, és a kormányzat feléjük irányuló telepítési „mániája” rövidesen az ellenforradalmi rendszer egyik állandó, időről-időre felbukkanó témájává vált. Olyannyira, hogy a „galíciai” kifejezés egy idő után már nem egy konkrétan körülhatárolható csoportot jelentett: érthették azokra, akik 1914 után érkeztek Magyarországra, de azokra is, akiknek felmenői egykoron keleti területekről vándoroltak be. Stark Tamás szavaival élve; „»idegen« és »galíciai« volt minden zsidó, akiket az országból bármilyen okból el kívántak távolítani”.²⁰

A galíciaiak mellett az úgynevezett „erdélyrészi” (vagy székely) menekültek²¹ adták a második legnépesebb menekültcsoportot a háború alatti Debrecenben. Ők azok a székelyek voltak, akiknek az 1916 augusztusában bekövetkezett román támadás következtében kellett elmenekülniük a fegyveres harcok által érintett erdélyi vármegyékből. A Királyhágót átlépő (Erdélyen belül még többen lehettek) menekültek száma Betegh Miklós kormánybiztos becslései szerint megközelítette a 200.ezer főt, akiket szeptember 18. után az előzetes tervekkel szemben a költségkímélő segélyezés, illetve elhelyezések érdekében az egész ország területén telepítettek szét.²² Közülük október 11-ig mintegy 30 ezren fordultak meg a debreceni pályaudvaron külön az ő részükre felállított „üdítő állomáson”, és a rendőrkapitányság statisztikáinak tanúsága szerint a város hivatalosan 4369 menekültet fogadott. Közülük az 1916-os esztendő végéig csak 1142 fő számára állíthattak ki a hazatéréshez szükséges „visszatérő” igazolványt, miközben hétszázan tudtak a rokonaiknál elhelyezkedni.²³ Hiába szorították ki azonban a román alakulatokat 1916 novemberére Erdélyből, a korábban megszállt vármegyéket a hadvezetés hadműveleti területnek nyilvánította, ahová külön engedéllyel lehetett csak belépni. Emiatt Veszprémi Zoltán főispán csak 1918. június 30-án szüntette be hivatalosan

¹⁸ Általános felhatalmazás az állambiztonságra vagy a gazdasági életre káros, illetve veszélyes külföldiek összeírására és esetleges internálásukra. MNL HBML IV. 906/a. 2/1920.

¹⁹ Galíciai és zsidó menekültek a vármegyében. Zsidó elemek összeírása. MNL HBML IV. 906/a. 42/1920.

²⁰ A galíciaiak jelenlétének következtében kialakult antiszemita hangulat, illetve telepítési kényszer közvetve akár elvezethet minket a kőrösmezői deportálásokhoz, majd az azt követő kamenyec-podolszkiji tömegmészárláshoz, mely történéseket a magyar holokauszt első tragikus eseményeinek tekinthetjük. A magyar állampolgársági politika és a kamenyec-podolszkiji események összefüggéseivel kapcsolatban érdemes fellapozni Stark Tamás legutóbbi könyvét. Vö. STARK, 2023. 75–76.

²¹ Erdélyrészeknek elsősorban a korabeli központi, illetve helyi közigazgatás nevezte őket.

²² CSÓTI, 2004. 56–57.

²³ KOLLÁR, 2023a. 65.

az „erdélyrészi” menekültek segélyezését Hajdú vármegye területén, hivatkozva a Belügyminisztérium 87814/1918. sz. rendeletére, amely kimondta, hogy immáron minden „erdélyi”/székely menekült lakhelyére visszatérhet.²⁴

Mindeközben 1918 áprilisáig Hajdúböszörményben 291 fő (41 hadikfalvai menekültet a vajdahunyadi rendőrkapitány irányított Böszörménybe, állítólag minden előzetes értesítés nélkül), Hajdúszoboszló városában pedig 199 fő Andrásfalváról, Hadikfalváról, illetve Istensegítről menekült bukovinai székely menekült is elhelyezésre került a vármegyében, akik többnyire földművelő családoknál találtak ideiglenes menedékre. Egy Veszprémi főispán számára tett jelentés szerint a „*bukovinai községek csángó menekültjeinek*” egyáltalán nem volt letelepedési szándékuk, „*sőt ellenkezőleg*” – jegyezte meg az alispán – „*türelmetlenül várják visszatelepítésüket régi lakhelyükre*”.²⁵ Hazaútjukat végül 1918 áprilisában kezdték el szervezni, és a szállításukra felállított szerelvények 1918. május 18-án el is hagyhatták a két hajdúváros pályaudvarait. Két nappal később a főispán már azt jelenthette Budapestre, hogy törvényhatósága területén bukovinai székelyek többen nem tartózkodnak.²⁶

Migrációs szempontból ugyancsak jelentékeny csoportot alkottak a Hajdúságba vezényelt hadifoglyok, illetve a különböző internáltak is. Ahogy az egész országban, úgy Debrecenben is igyekeztek a hadifoglyokat elsősorban a frontra kivezényelt férfilakosság munkaerejének pótlására felhasználni. Ennek következtében 1917-ben már összesen 5311 hadifogoly dolgozott Hajdú vármegye (2949 fő), illetve Debrecen közigazgatási területén (2362 fő).²⁷ A város különböző ipari üzemekben fellépő munkahiányon is bevonásukkal kívántak több esetben enyhíteni (mint például a Stern-féle kefégyárban),²⁸ de 1915 januárjában már orosz hadifoglyok separték Debrecen utcáit is, miközben az ő élelmezésük is egyre nagyobb kihívások elé állította a városvezetést.²⁹ Olyannyira, hogy a háború során a menekültek mellett a debreceni hadifoglyok számára is gyűjtést kellett szervezni.³⁰

Debrecen és a Hajdúság földrajzi helyzetéből adódóan nehezen kerülhetne volna el a keletről érkező migrációs hullámokat, ugyanis ekkoriban a Galiciából Budapest felé tartó, illetve az Erdély és a Magyar Alföld összeköttetését biztosító Kolozsvár–Nagyvárad–Püspökladány vasútvonal is Debrecen közeli szomszédságában haladt el. Előbbi Füzesabonymál, utóbbi Püspökladánynál ágazott el Hajdú vármegye központja felé.³¹ Ebben a túlterhelt migrációs helyzetben érkeztek meg 1918 novemberében az első olyan menekültek, akik a cseh, szerb, illetve román csapatok elől indultak el az ország belseje felé. A fentebb már röviden bemutatott helyi lakásviszonyok katasztrofális állapotának következtében azonban a menekülteket csak a város tulajdonában lévő laktanyák, illetve a háború során felállított

²⁴ Veszprémi Zoltán főispán távirata Debrecen polgármesterének és a vármegye alispánjának. MNL HBML IV. 901/a. 13/1918.

²⁵ Veszprémi Zoltán főispán beszámolója a földművelésügyi miniszternek. Uo.; Az alispáni hivatal beszámolója Veszprémi főispánnak. Uo.

²⁶ Alispáni jelentés a csángó menekültek számáról. Uo.

²⁷ GAZDAG, 1978. 13.

²⁸ SZÚCS, 1998. 270.

²⁹ GAZDAG, 1992. 211–213.

³⁰ KECSKÉS, 2015. 88.

³¹ KÉRI, 1985. 227–229.

szükségkórházak barakkjainak bevonásával sikerült több-kevesebb sikerrel fedélhez juttatni.³²

A helyi sajtó beszámolói alapján 1918. december 6-án az NL a DMKE-internátus (Délmagyarországi Közművelődési Egyesület)³³ második emeleti helyiségeit jelölte ki a menekültek fogadására, ahol mintegy 140 ember elhelyezésére nyílt lehetőség.³⁴ Úgyisint december 6-án láttak hozzá a Nyulas barakkjainak³⁵ kiürítéséhez, illetve rendbetételéhez, miközben igyekeztek néhány napon belül 400 fő befogadására alkalmassá tenni az úgynevezett „lábadozó” barakkokat. Az NL akcióterve szerint a menekültek akadálytalan elhelyezése érdekében az állomásra érkezőket a rendőrség kirendelt személyzetének a lakáshivatalhoz kellett utasítania, miközben a kijelölt rendőrtisztviselő, illetve vasúti őrparancsnok közölte volna, hogy hol és melyik barakkokban van elegendő szabad helyiség. A gyors kommunikációt elősegítendő, gondoskodni kellett arról, hogy a lakáshivatal és a barakktelepek (bizonyos esetekben telepeknek nevezték a menekülteknek kijelölt területeket) telefonos összeköttetésben legyenek.³⁶

A debreceni levéltárakban fellelt források tanúsága szerint azonban a menekültek elhelyezésében az idő előrehaladtával egyre nagyobb szerepet kaptak a város oktatási intézményei, amelyek közül kiemelt feladat hárult a református egyház által fenntartott iskolákra. Habár a református iskolák tantermeit nagyobb mértékben csak az 1919/20-as tanévtől kezdve sajátították ki a repatriáltak számára, a Kollégium már az 1916-os székely menekültválság kezdetétől igyekezett kivenni a részét a menekültek elhelyezéséből. Így került ideiglenesen a nagyhirú oktatási intézmény falai közé a Csíksomlyói Római Katolikus Tanítóképző, majd a Zilahról elmenekült polgári lakosság elszállásolásán túl, a nem sokkal később megszűnő

³² A trianoni menekültek számával, illetve a debreceni lakáshelyeztetel kapcsolatban lásd: KOLLÁR, 2023a.

³³ A Délmagyarországi Közművelődési Egyesület épületét 1913-ban emelték, majd 1927-ben került a város tulajdonába (neve ekkor Magoss György Intézet lett). Az 1950-es évektől az épületben állami szülészeti és nőgyógyászat működött, számos ma is élő debreceni született az épület falai között. 1974 márciusában felrobbantották. A DMKE (vagy Demke) mögött épült fel 1925-re a menekültek és a város tisztviselői számára épített 5 darab állami kislakás, illetve ugyancsak itt helyezkedett el az úgynevezett DEMKE szükséglakások telepe, amely 5 darab épületrészből állt. (PAPP, 1997. 23.)

³⁴ GAZDAG, 1992. 220. A menekültek részére lefoglalható helyiségekről. MNL HBML IV. 1405/b. 25240/1918.

³⁵ Kovács László 1947-es munkája szerint a nyulasi barakkok eredetileg a Salvator-laktanya Böszörményi út 85. szám alatt található épületei voltak, melyeket a fiatalon elhunyt nyelvész szerint 1917-ben az erdélyi, illetve felvidéki menekültek elhelyezésére is felhasználtak. A felvidéki itt feltételezhetően a galíciai menekülteket jelentheti. (KOVÁCS, 1956. 174.) Sági Lajos ellenben arról ír *Debrecen település és építéstörténete* című munkájában, hogy az itt álló barakkokat 1898-ban emelték, melyek a háború alatt Salvator néven az úgynevezett második számú tartalékkórházként működtek. Papp József kutatásaiból azonban tudjuk, hogy a cs. és kir. 7. hadtest Temesváron székelő építészeti osztálya 1910-ben készítette el a tartalékosok számára építendő debreceni barakkok helyszínrajzát, melyet Aczél Géza városi főmérnök is ellenjegyzett. Az Országos Menekültügyi Hivatal barakkokra kötött bérleti szerződése 1926-ban járt le, ezután a városvezetés a vasbeton barakkok egy részét „Szeretetházak” kialakítására átadta a Kálvinisták Templomegyesületének részére. (SÁGI, 1972. 79; PAPP, 1997. 242.)

³⁶ A menekültek részére lefoglalható helyiségekről. MNL HBML IV. 1405/b. 25240/1918.

zilahi Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézet menekült diákjai is felvételt nyerhettek a Kollégium növendékei közé.³⁷ Már ekkor is mutatkoztak konfliktusok, habár nem Debrecenben: a Békési Református Főgimnázium igazgatója Baltazár püspök részére tett jelentésében értetlenül számolt be arról, hogy az 1916-ban befogadott menekült gyermekek szülei „majdnem kivétel nélkül megütköztek azon, hogy tőlük, menekültektől, iskolai járadékot követeltünk, holott ők ingyen veendők fel”. Az igazgató szerint a gyerekeket egyébként is csak a szülők kérelmére azért vették fel, hogy ne az utcán csavarogjanak.³⁸

1919 márciusában, amikor a román hadsereg megtorló akciójának következtében kibombázott Zilahiak ezrei menekültek Debrecenbe, a Székely Nemzeti Tanács Zilahiakat Segélyező Bizottságának irodáját a menekültek egy részét egyébként is elszállásoló Református Kollégiumban rendezték be.³⁹ 1919-ben ugyancsak jelentős számú kolozsvári egyetemi hallgatót is elhelyeztek az internátusban, akik számára engedélyezték a lakhatási díjaik utólagos kifizetését.⁴⁰ A jelentékeny szerepvállalás mértékét jól bizonyítja, hogy a debreceni kollégium igazgatótanácsa még 1918 májusában is az erdélyi (székely) menekült tanulók ellátási segélyeinek elszámolásával bajlódott.⁴¹

A helyzet 1920 tavaszától

Miután már a sebtében felépített szükséglakásokban, illetve a laktanyák épületeiben sem volt elegendő hely a Debrecenbe is szüntelenül érkező menekültek elhelyezésére, a református egyház 1920 nyarán a főispán hazafias felhívására vállalta, hogy iskoláiban legfeljebb 6–7 heti használatra tantermeket biztosít a repatriálók számára.⁴² Ugyancsak ezen hazafias kiállítás része volt 1920 márciusában a Béke-előkészítő Iroda B-csoportja által meghirdetett „Templomi nap a menekültekért” nevezetű akcióban történt részvétel, melynek során az „Úr szolgálí” az ország minden templomában egy időben mondtak könyörgő imát a menekültekért, illetve „Szent István birodalmának integritásáért”, majd a szószékről adakozásra szólították fel a híveket.⁴³ A Debrecenben összegyűjtött adományokat 1920 májusában adták át az Országos Menekültügyi Hivatal Simonffy utca 1/c szám alatt működő kirendeltségének részére.⁴⁴

A menekültek hirtelen áradatának legfőbb oka az volt, hogy a román hadsereg a Tiszántúlról történt kivonulása után nagyon rövid időn belül megkezdődött a meg nem szállt, illetve már korábban felszabadult területeken tartózkodó

³⁷ BARCZA (SZERK.), 1988. 266–268.

³⁸ Körber Tivadar igazgató levele Balthazár Dezső püspöknek. TtREL I. 1. c. 268.

³⁹ A zilahi menekültekről részletesebben lásd: KOLLÁR, 2023b. 263–275.

⁴⁰ A kollégium gazdasági tanács jelentése. 1919. évi július 7. napján kelt 330. jegyzőkönyvi száma. TtREL I. 1. a. 47.

⁴¹ A debreceni kollégium igazgatótanácsának 1918. évi május hó 14. napján kelt 34. jegyzőkönyvi száma. TtREL I. 1. a. 46.

⁴² Menekültek által elfoglalt iskolák kiürítése. MNL HBML IV. 1405/b. 19346/1922.

⁴³ Templomi nap a menekültekért. TtREL I. 1. c. 265.

⁴⁴ Levél Balthazár Dezső püspöknek. Uo.

menekültek a térségbe irányítása, a helyzetet pedig tovább tetézte a júniusban aláírt trianoni békeszerződés. Ennek következtében a debreceni városvezetés minden erőfeszítés ellenére képtelen volt megoldani a vasúti pályaudvarra érkezők azonnali elhelyezését, emiatt sokak hosszabb-rövidebb időre vagonjaikban voltak kénytelenek maradni lakhelyül. 1920. május 10-én azonban Szomjas Gusztáv kormánybiztos-főispán levelet írt Márk Endre polgármesternek, amelyben burkoltan jelezte (miszerint több oldalról is úgy hallotta, hogy igen sok menekült lakik vagonokban Debrecenben), hogy a város számára egyre kellemetlenebbé válik a vagonlakók magas száma. Először tehát maga a főispán javasolta a városvezetésnek, hogy a tanszünet beköszöntével igyekezzenek a vagonlakók számát a megüresedő tantermek bevonásával enyhíteni.⁴⁵

Ennek szellemében ajánlkozott a református egyház is, azonban a presbitérium által megszabott határidőt gyakorlatilag lehetetlenség volt tartani, hiszen a tantermek lakóit szeptemberben egyszerűen nem volt hová áthelyezni; ennek következtében sok helyen az oktatás csak 1920 decemberében kezdődhetett el.⁴⁶ Novemberben ráadásul nemcsak kilenc „mezei” tantermet, de a kollégium igazgatói tanácsának jelentése szerint a Református Kollégium épületében található tantermek, illetve lakoszobák nagy részét is a menekültek, vidéki betelepülők, illetve a nemzeti hadsereg katonái foglalták el.⁴⁷ Ráadásul 1920 novemberében ismét 48 vagonlakó család vesztegelt a debreceni pályaudvaron, akiket az a reális veszély fenyegetett, hogy a téli hidegek beállta előtt már nem sikerül rendes fedélhez jutniuk.⁴⁸

Az egyház természetesen nagyfokú családottsággal fogadta a menekültek kiköltözésének folytonos csúszását, de előfordult olyan eset is, amikor maga a presbitérium engedte meg, hogy tantermeit egy-egy család vagy személy ideiglenesen elfoglalja. Konrád Jenő menekült pénzügyi számvevő például azzal a feltétellel költözhetett 1920 júniusában az egyház egyik iskolájának tantermébe, hogy augusztus 20-ig feltétlenül elhagyja azt, illetve, ha kárt okoz az épületben, azt kérdés nélkül megtéríti.⁴⁹ Korlátozott mértékben ugyan, de akár a tartózkodás időtartamának meghosszabbítására is hajlandóság mutatkozott az egyház részéről; 1921 májusában az elemi iskolák tantermeiben elhelyezett postatávíró tisztviselők (az iratok alapján úgy tűnik, hogy kilencen lehettek) tartózkodásuk meghosszabbítását kérték, amit az egyházvezetés, mintegy méltányolva, valamint hazafias tettként értékelve a hűségeskü megtagadása miatti kiutasításukat, július 1-ig engedélyezett. A tisztviselőknek ugyanakkor írásos nyilatkozatot kellett adniuk, hogy ezzel a dátummal a tantermeket „minden körülmények között” elhagyják. A református egyház ugyanis nagyon szerette volna az 1921/22-es tanévet már teljes tantermi kapacitással elkezdni, hiszen az előző tanévben bizonyos iskolai körzetekben az oktatás tizenegy osztály növendékei számára mindössze négy tanteremben, napi 2–2 órán át tarthatott csupán. Az egyház kíváncsi volt továbbá, hogy a július

⁴⁵ Szomjas Gusztáv kormánybiztos-főispán levele Márk Endrének a vagonlakók kapcsán. MNL HBML IV. 1406/a. 2009/1920.

⁴⁶ Menekültek által elfoglalt iskolák kiürítése. MNL HBML IV. 1405/b. 19346/1922.

⁴⁷ A Debreceni Református Kollégium igazgatótanácsának 1920. évi november hó 25-én kelt ülésén elhangzott igazgatói jelentés. TtREL I. 1. a. 2.

⁴⁸ Debrecenben még 48 család lakik vagonban. *Egyetértés*, 1920. november. 13. 3.

⁴⁹ Konrád Jenő menekült pénzügyi számvevő kérelme. TtREL I. 99. c. 90.

1-i dátummal minden menekült elhagyja iskoláinak tantermeit, „a tanügy mindenek felett álló érdekére való tekintettel”.⁵⁰

A levéltári iratok tanúsága szerint a postatávírók azonban még 1922 szeptemberében is a tantermekben laktak, ráadásul az egyházi ügyész által megfogalmazott kiköltöző nyilatkozatot sem voltak hajlandók aláírni. „Ezek kiadását egyenesen lehetetlennek mondják” – olvashatjuk a presbitérium jegyzőkönyveinek elégedetlenkedő sorait. Feltételezhetően nem is lett volna hová menniük: 1921 nyarának Debrecenjében az ember nem költözködhetett szabadon. A presbitérium ettől függetlenül mintegy válaszképpen utasította Bacsó Dezső egyházi ügyészt, hogy eszközje ki a postatávírók mielőbbi kilakoltatását a lakáshivatalnál. Mégis az látszik, hogy a református egyház számára kevés eszköz állt rendelkezésre ahhoz, hogy tantermeinek visszaszerzése érdekében fellépjen, miközben az, hogy nem rendelkezhetett szabadon saját ingatlanjaival, minden bizonnyal rendkívül frusztráló lehetett.⁵¹

A „panaszos kérelmek” ideje

A tantermek tehát nem a tervezett ütemben szabadultak fel. Egy 1922 szeptemberében a városvezetés számára készített helyzetjelentés szerint 1920 nyara óta az Ispotálytelep 4., illetve 5. sz. alatt található fiú- és leányiskolákat, továbbá a Teleki (61. sz.), a Vígkedvű Mihály (5. sz.), illetve a Jókai utcai iskolákat (48–50. sz.), és az Egyház tér 17. alatt található Fűvészkert utcai elemi (fiú) iskola kilenc tantermét még ekkor is a menekültek foglalták el. A Fűvészkert utcai iskolában két család lakott: Czakó Lajos, illetve az Ispotály utcából a lakáshivatal által 1922 januárjában odahelyezett Major család. Nem véletlen, hogy áthelyezték őket, ugyanis az Ispotályban is két család élt életvitelszerűen: két-két nagy tanteremben: a Szimics- és a Róka-családok. A Vígkedvű Mihály utcai iskola tornatermében Mervó Józsefné és családja lakott, miközben a Teleki utcai iskolában három család került ideiglenes elhelyezésre (az özv. Kincs, a Mallakkay és a Böszörményi családok).⁵² A Jókai utcában lakó Tóth Kálmán MÁV-felügyelő és a testvére, Róza 1920 nyaráig együtt éltek az ugyancsak MÁV-alkalmazott (pénztáros) nővérük állomás melletti lakásában, azonban miután Tóth Róza nyugdíjba vonult, a vasúttársaság kilakoltatta őket, a lakáshivatal pedig jobb híján, illetve a tanszünetre való tekintettel, mindkettőjük számára tantermet utalt ki.⁵³

Az egyház többször megpróbált közbenjárni a Népjóléti Minisztériumnál a termek felszabadításáért, de mindhiába. Így 1922 júliusában a presbitérium újfent Bacsó Dezső egyházi ügyészt bízta meg azzal, hogy augusztus 15-ig egyezzen meg a lakáshivattal a tantermek felszabadításáról, de amint az a fenti jelentésből

⁵⁰ Az elemi iskolák tantermeiben elhelyezett menekült postatávíró tisztviselők kérelme. TtREL I. 99. c. 91.

⁵¹ Halász Gábor postatanácsos és társainak előterjesztése ki nem költözésük ügyében. Uo.

⁵² Sajnos a neveiken kívül egyéb információt a tantermekben lakó menekültekről nem sikerült találnom.

⁵³ Menekültek által elfoglalt iskolák kiürítése. Uo.

kitűnik, az ügyet jogi úton sem sikerült előrébb lendíteni.⁵⁴ Ennek a vizsgált iratok alapján, úgy tűnik, legfőképpen az lehetett az oka, hogy a lakáshivatal a tantermekben elhelyezett menekültek ügyeit végleg rendezettnek tekintette, így a lakásra jelentkezők vagy várakozók nyilvántartásából automatikusan kikerültek, kihúzták őket. A tantermek ráadásul szükséglakásoknak minősültek, amiért az egyház pénzbeli ellentételezést sem követelhetett értük.⁵⁵ Ezt a feltételezést erősíti a Tóth testvérek esete is, akik számára a lakáshivatal 5652/1920-as számon szabályos lakásigazolványt állított ki az éppen lakhelyükként szolgáló tanteremre.⁵⁶ Magyarán a tantermekben kezdetben csak ideiglenesen elhelyezett menekültek számára meg sem próbáltak lakásokat keresni vagy kiutalni, ügyük pedig egyaránt állandó fejfájást okozott a városvezetésnek, a lakáshivatalnak, valamint elsősorban természetesen a református egyháznak.

Jól kiolvasható mindez az egyházi iskolaszék 1922. szeptember 9-én a városvezetéshez írott 646/922. számú „panaszos kérelméből” is, melyben egyebek mellett szintén azt hangsúlyozták, hogy például a postatisztviselők elhelyezése az előzetesen megbeszéltek alapján ideiglenes volt, és emiatt *„helytelen a lakáshivatal azon eljárása, hogy a tantermekben a pillanatnyi szükség hatása alatt kényszerből elhelyezett tisztviselőket azóta lakással ellátottaknak tekintően, a lakás kiutalásának sorrendjében más, újabb idehelyezett különféle menekült és egyéb tisztviselők részére lakásokat utalt ki”*.⁵⁷ A presbitérium jegyzőkönyvei között olyan utalások is elhangzottak, miszerint a tanteremben ideiglenesen elhelyezett menekülteket majd a számukra építendő kislakások elkészültével fogják kiköltöztetni. Azonban a kislakások építésének megkezdése Debrecenben még hosszú évekig váratott magára (az első, mindössze nyolc kislakásból álló épületet csak 1924-ben adták át), miután a román megszállás következtében teljesen elszegényedett városvezetés nem volt képes megegyezni a kormányzattal a kislakások finanszírozásának kérdésében.⁵⁸ A lakásokba való továbbköltöztetés rövid távon tehát aligha lehetett reális kiút a tanteremben rekedt menekültek számára.⁵⁹

1922 nyarán, miután a lakáshivatal, illetve a városháza győzködése sem vezetett kézzel fogható eredményre, a református iskolaszék végső elkeseredésében egy küldöttséget szervezett, amely a főispán elé kívánta tární az elfoglalt tantermek helyzetét. Az egyház álláspontja szerint hozzávetőlegesen kétezer gyermek tanulmányai folytatásához való joga csorbult a menekültek miatt, ezen a helyzeten pedig sürgősen változtatni kellett. A 646-os számú kérelem következtében a városvezetés is igyekezett kapcsolatot keresni a főispánnal a tantermek kiürítésének érdekében, legalábbis továbbították neki az iskolaszék megkeresését, továbbá kérték, hogy utasítsa a lakáshivatal igazgatóját a tantermek kiürítésére.⁶⁰ A legnagyobb probléma azonban az alternatíva hiánya volt: amikor 1921 márciusában a presbitérium

⁵⁴ A presbitérium megbízatása Bacsó György egyházi ügyész számára a református egyház tantermeinek kiürítése céljából. TtREL I. 99. c. 92.

⁵⁵ Menekültek által elfoglalt iskolák kiürítése. MNL HBML IV. 1405/b. 19346/1922.

⁵⁶ A debreceni református iskolaszék levele a városvezetés számára. Uo.

⁵⁷ A debreceni református iskolaszék levele a városvezetés számára. Uo.

⁵⁸ Lásd újfent: KOLLÁR, 2023a.

⁵⁹ A menekültek részére lefoglalt tantermek kiürítésének kérdéséről. TtREL I. 99. c. 90.

⁶⁰ Menekültek által elfoglalt iskolák kiürítése. MNL HBML IV. 1405/b. 19346/1922.

„unszolása” sikert ért, és a lakáshivatal a Pacsirta utcai iskola egyik tantermében élő családot kiköltöztette, a menekülteknek egy barakklakásba kellett áttelepedniük.⁶¹ Ezzel a család életnívója tulajdonképpen semmit sem javult, sőt, éppen ellenkezőleg, valószínűleg jelentős mértékben csökkent.⁶²

A sorozatos kudarcok ellenére az egyház mindvégig egyértelműen kiállt az álláspontja mellett, amit szigorú rendeletekkel támogatott. Egy 1922. július 23-án rögzített presbitériumi ülés jegyzőkönyve alapján a református egyház a kila-koltatásokat 1922. augusztus 15-ig szerette volna levezényelni, legalábbis eddig a dátumig adott haladékot a tantermeit életvitelszerűen lakó menekülteknek. 1922 augusztus végén az egyházi iskolaszék maga hívta fel a városvezetés figyelmét, hogy a Gázgyár melletti régi csapatkórház épületeiben felszabadult két szükség-lakás, ahová néhány menekült családot át lehetne költöztetni. Igyekeztek arra is felhívni a figyelmet, hogy az egyik tantermi lakos nem is menekült, csak egy önkényesen odaköltözött helybéli, miközben az iskolaszék szerint egy másik tanteremben egy magányos özvegy lakott, aki ráadásul kórházi ruhákat mosó műhelyt rendezett be ideiglenes lakhelyén.⁶³

A pályázó tanárok kérdése

További feszültségeket okozott a vallás- és közoktatási miniszter azon rendelete, amelyben a református intézmények számára is kötelezővé tette a menekült pályázó polgári iskolai tanárok előnyben részesítését. Sőt, hogy ha a szükség úgy kívánta, vagy ahogy ők fogalmaztak, az államérdek, a menekült tanítók elhelyezésének érdekében új álláshelyeket kellett létrehozni.⁶⁴ Ha az egyház valakit mind-ezen szempontok mellőzésével vett volna fel, az állam kilátásba helyezhette az állami fizetéskiegészítések (háborús segély, drágasági segély, családi pótlék) megvonását az intézménytől.⁶⁵ A rendelet előtt természetesen a debreceni református

⁶¹ Debrecen sz. kir. város tanácsának átirata a lefoglalt tantermek kiürítésének tárgyában. TtREL I. 99. c. 91.

⁶² Fontos megjegyezni, hogy a korábban bemutatott debreceni lakáshivatali struktúra a 20-as évekre jelentősen átalakult. Egy alkalommal maga a városvezetés is változtatott az NL működésén, azonban a Tanácsköztársaság bukását követően a Friedrich-kormány hatályon kívül helyezett minden korábbi lakásügyi szabályozást, illetve rendelkezést, megszüntetve az 1919. március 21 előtti lakáshivatali struktúrákat (4288/1919. M. E. rendelet). 1920 februárjában a Huszár-kormány aztán egy újabb lakásrendeletet alkotott (1552/1920 M. E.), mely határozott arról, hogy a lakáshivatalok feletti főfelügyeletet 1920 áprilisától kezdve az igazságügyi miniszter által kinevezett lakásügyek miniszteri biztosan fogja gyakorolni. Ettől kezdve a hivatalal kapcsolatos panaszokat is hozzá kellett betervezni. A helyi lakásügyi folyamatok lekövezték a 4288/1919-es, illetve 4492/1919-es rendeleteket, azaz a lakáshivatal kénytelen volt leválni a Népjelölti Hivatalról. (NAGY, 234–235; A 4492/1919. eln. sz. rendelet következtében beálló változásokról. MNL HBML IV. 1406/a. 1201/1920.)

⁶³ Menekültek által elfoglalt iskolák kiürítése. Debrecen sz. kir. város nagyságos községi előljáróságához. MNL HBML IV. 1405/b. 19346/1922.

⁶⁴ Az ország megszállott területéről idemenekült, eltávozásukat kellőképpen igazolt polgári iskolai tanárok elhelyezéséről. TtREL I. 1. c. 266.

⁶⁵ A Debreceni Református Kollégium Igazgatótanácsának 1920. június 8-án kelt, 31. jegyzőkönyvi száma. TtREL I. 1. a. 2.

közösség is kénytelen volt meghajolni, ugyanakkor az egyházkerületi közgyűlés kikötötte, hogy a felvételi eljárás során akkor is vegyék figyelembe a szakmai szempontokat, hogyha a pályázó adott esetben menekült, ha pedig végül nem őt veszik fel, azt „*kellőképpen indokolják meg*”.⁶⁶ A református iskolaszék üléseinek egyik jegyzőkönyve szerint 26 menekült tanítót alkalmaztak a különböző debreceni református intézményekben, akiknek a tevékenységét 1920 szeptemberétől Hatvani József felügyelte, aki az új feladata miatt a tanév végéig az oktatás alól is felmentést kapott. Hatvaninak legfőképpen a menekült oktatók vallás-, illetve énektanítási gyakorlatait kellett figyelemmel kísérnie, és a látottakkal kapcsolatban havi jelentést volt köteles beterjeszteni az iskolaszék elé.⁶⁷

A menekült polgári iskolai tanítók, illetve tanárok felvételének kötelezettsége azért is jelentett problémát, mert a gyakorlat szerint a Református Kollégium előszeretettel juttatta tanári álláshoz saját növendékeit, tanárjelöltjeit. A minisztérium 1920. április 16-án kiadott 104096/1920. sz. rendelete azonban azt is kikötötte, hogy alapvizsgás tanárjelöltet (szakvizsgás jelöltet is csak akkor, ha okleveles egyáltalán nem jelentkezik) ezután nem alkalmazhattak, kizárólag okleveles tanárt, mely döntés egyértelműen a menekülteknek kedvezett. Ellenkező esetben a minisztérium újfent a fizetéskiegészítések megvonásával fenyegetett. A rendelet következtében a református iskolaszéknek több olyan segédtanártól is meg kellett válnia, akik már 1914 óta ilyen beosztásban tanítottak.⁶⁸ Mindez nem kizárólag debreceni probléma volt, hasonló konfliktust láthatunk ekkortájt például Pápán is.⁶⁹ Az egyházkerületi népiskolák tanügyi bizottságának jegyzőkönyvei alapján az is kiviláglik, miszerint Debrecenben külön sérelmezték azt is, hogy több esetben nem református vallású tanítókat kellett felvenniük, akik a jegyzőkönyvekben elhangzott panaszok szerint vonakodtak magukra nézve elfogadni a református „felsőbbséget”, valamint a református tradíciókat sem vették figyelembe: például nem tanították a református énekeket, amiket feltételezhetően nem is ismertek.⁷⁰

„Ellenlépések”

Talán ezen konfliktusoknak köszönhető, hogy egy idő után a református egyház is igyekezett erőt mutatni, azonban a különféle válaszcsepások szinte kivétel nélkül azon menekültek számára jártak negatív következményekkel, akik jóformán semmiről sem tehettek. Varga Mária Nagyszőlősről menekült, egyébként református vallású tanítónőt a Csap utcai leányiskolába nevezte ki helyettesítő tanárnak a minisztérium, mely döntés ellen a presbitérium, illetve az iskolaszék is szót

⁶⁶ Az egyházkerület tanügyi bizottságának jegyzőkönyvéből. TtREL I. 1. a. 47.

⁶⁷ Az állami menekült tanítók felügyelésévek kapcsolatos teendők. TtREL I. 99. c. 90.

⁶⁸ A Debreceni Református Kollégium Igazgatótanácsának 1920. június 8-án kelt 31. jegyzőkönyvi száma. TtREL I. 1. a. 2.

⁶⁹ ABLONCZY, 2023. 165.

⁷⁰ Az egyházkerületi népiskolák tanügyi bizottságának jegyzőkönyvéből. Értesítés küldése a válás- és közoktatási miniszternek a kirendelt menekült tanítókkal kapcsolatosan felmerült problémáról. TtREL I. 1. a. 47.

emelt, ám végül kénytelenek volt beletörődni.⁷¹ Némi tanakodás után azonban úgy határoztak, hogy miután Varga Máriát az állam nevezte ki, az egyház 1920. szeptember 1-től csak ezer koronát, azaz járandóságainak felét fogja számára kifizetni, a többit pedig utalványozza az állam, ha már ilyen mértékben sérti az egyház önkormányzatának autonómiáját.⁷²

1922 májusában a Kollégium igazgatótanácsának jegyzőkönyve rögzítette, miszerint az Egyházkerületi Közgyűlés gazdasági tanácsa végzést foganatosított azon öt menekült hallgatóval szemben, akik fejenként 1785 koronával tartoztak az intézménynek – feltételezhetően a tandíjjal, illetve a kollégiumi szobáik bérleti díjával –, hogy a képzőintézet igazgatója szerezzen olyan érvényű kötelezvényt, amely egyértelművé teszi, hogyha fizetéshez jutnak, azonnal el kelljen kezdeniük az adósságuk törlesztését. Az igazgatótanács egyfelől elfogadta a végzést, miközben hangsúlyozta: az csupán az erkölcsi kötelezettség erősítésére szolgálhat, és talán célszerűbb is volna elsősorban inkább erkölcsi ráhatás útján fizetésre bírni a diákokat.⁷³

Másik tíz menekült tanuló, akiknek a szülei még a megszállt területen tartózkodtak, így hozzájuk nem térhettek haza, 1920 nyarán például nem számíthatott kedvezményes kollégiumi szállásra, nyári lakhatásukat ki kellett fizetniük.⁷⁴ Amikor az Erdélyi Menekültek Sport Egyesülete levélben kérte (amit egyébiránt maga Kratochvil Károly is aláírt), hogy a Kollégium engedje át számukra heti három alkalommal, este hét órától a tornatermet, a presbitérium azzal a kifogással utasította el a kérést (egyébként a MOVE vívószakosztályának hasonló kérésével egyetemben), hogy véleményük szerint az ilyen „külső” egyesületek leamortizálják a tornaterem felszerelését.⁷⁵ Másrésztől úgy vélték, hogy „ezeket az embereket” (a menekülteket) nem lehet ellenőrizni, ennek következtében pedig veszélybe kerülhet a vagyonbiztonság. Azaz finoman arra utaltak, hogy a sportolni vágyó menekültek adott esetben kirabolhatják a Kollégium tornatermét. Továbbá, a presbitérium megítélése szerint, a kétszáz gyertya erősségű, alig pótolható tornatermi villanylámpát sem lehetett tovább terhelni heti három plusz alkalommal.⁷⁶

Összegzés

A Debrecennel kapcsolatos menekültügyi kutatások során mind ez idáig nem sikerült olyan levéltári iratot fellelnem, amely biztos támpontként szolgálhatna a városba letelepedett menekültek valós számáról. Korábbi kutatásaim során

⁷¹ Varga Mária menekült helyettes tanítónő beosztása. TtREL I. 99. c. 91.

⁷² Iskolaszéki elnök előterjesztése Varga Mária menekült tanítónő javadalmazása iránt. Uo.

⁷³ A Református Kollégium igazgatótanácsának 1922. május 3-i ülésének 15. jegyzőkönyvi száma. TtREL I. 1. a. 48.

⁷⁴ Megszállott területekről származó internátusi növendékek szünidő alatti ellátási ügye. TtREL I. 99. c. 90.

⁷⁵ Erdélyi Menekültek Sport egyesületének megkeresése Baltazár Dezső püspökhöz a Református Kollégium kibérlése kapcsán. TtREL I. 1. c. 271.

⁷⁶ A Református Kollégium főigazgatóságának válaszlevele Baltazár Dezső püspöknek a Kollégium tornatermének kibérlésével kapcsolatban. Uo.

számukat mintegy 3–4000 főben határoztam meg, azonban ezen álláspontomat újabb források tükrében (gondolok itt elsősorban az 1930-as népszámlálás eredményeire) némiképp revideálnom kell: ez az érték inkább csak a minimuma lehetett a Debrecenben letelepedni kíváncszó menekültek számának, miközben maximuma megközelíthette, de akár átléphette a 10 ezer lelket is. Hasonlóan bonyolult a helyzet a református egyház tekintetében is: nemhogy pontosan, de még hozzávetőlegesen is komoly nehézségekbe ütközik meghatározni azt, hogy hány menekült keresztezhette útját a debreceni kálvinistáknak. A tanulmányban bemutatott kérdéseken keresztül csupán bepillantást nyerhettünk a menekültkérdés debreceni történetének egy epizódjába, ám további fejleményekről nem állnak rendelkezésre információink. Annyi biztos, ahogyan magának a városvezetésnek, 1920 decemberében az egyháznak is kimutatást kellett készítenie a vallás- és közoktatási miniszter számára arról, hogy a püspökség területére hány lelkész, segédlelkész, vallás-tanító vagy egyéb egyházi alkalmazott érkezett a megszállt, elcsatolt területekről.

A kimutatásnak ki kellett térnie arra, hogy addig az időponting kik nyertek végleges, illetve ideiglenes beosztást, hány nyugdíjas volt a menekültek között, továbbá kiket nyugdíjaztak menekülésük óta. Végezetül azt igyekeztek megtudni, hogy ezen menekültek közül kikre van ténylegesen szükség, és kik lehetnének közülük „visszabocsájtathók” („a visszabocsájtásra nézve mi a főtiszt. Püspökség véleménye? Kíváncs-e a visszabocsájtás?”).⁷⁷ A levélre adott válasz azonban nem került elő, maga a felvetés pedig további kérdéseket nyit ki, ám szerencsére a megkeresésre fekete tintával felvezettek öt nevet, akik közül egy személyről állapítható meg, hogy lelkész volt, a többiek mellé nem jegyezték le a foglalkozását.

A tantermekben elhelyezett menekültek körül kialakult viták rámutatnak arra, miszerint akárcsak Debrecen városvezetése, a református egyház sem feltétlenül értett egyet a kormányzat azon elképzelésével, miszerint a menekültek segélyezése egyfajta össznemzeti feladat lenne. A Piac utcai városházán úgy vélték, hogy a tragikus helyzetet végtére is a kormányzat melléfogásai okozták (ha a háborús részvétellel, majd a vereséggel kapcsolatban lehet így fogalmazni), így szerintük a károk kijavítása is az ő feladatuk kellett volna, hogy legyen. Ahogy a városvezetés, úgy az egyház sem közölte ezt direkt módon a kormánnyal, azonban rendszeres tiltakozásaik, folytonos konfliktusaik erre utalnak. És bár általánosságban elmondható, hogy a református egyház menekültügyi elképzelései nagyvonalakban meg egyeztek az állami menekültpolitika irányvonalával, a debreceni példa mégis azt mutatja, hogy az együttműködés a lefoglalt tantermek körül kialakult konfliktus következtében kishíján kenyértörésre került sor. Ugyanakkor az egyház olyan sok területen volt az állam segítségére utalva (például az önálló humánpolitika hiányának következtében), hogy ha bizonyos esetekben kelleni is, de végül mindig kénytelenek voltak meghajolni a kormányzat elképzelései előtt.⁷⁸

⁷⁷ Kimutatás kérése az egyházmegyétől. TtREL I. 1. c. 269.

⁷⁸ ABLONCZY, 2023. 171.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***Levéltári források****MNL HBML Magyar Országos Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára**

- IV. 1406/a. Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Elnöki iratok.
 IV. 1405/b. Debrecen Város Tanácsának iratai.
 IV. 906/a. Hajdú vármegye alispánjának iratai. Elnöki iratok.
 IV. 901/a. Hajdú vármegye és Debrecen Törvényhatósági Jogú Város főispánjának iratai. Elnöki iratok.

TtREL Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

- I.1. Püspöki Hivatal iratai
 a/ Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek
 c/ Igazgatási iratok
 I.99. Debreceni egyházköztség iratai
 c/ Jegyzőkönyvek

Sajtó

Budapesti Közlöny
Debreceni Független Újság
Debreceni Közlöny
Egyetértés

Szakirodalom**ABLONCZY**

- 2023 ABLONCZY Balázs: „A palástot nem hozhattam magammal.” In: *Hagyomány, Identitás, Történelem*. Szerk.: KISS Réka – LÁNYI Gábor. Budapest, KRE HTK, Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023. 163–173.

ARDÓ

- 1917 ARDÓ Miklós: A lakáskérdés megoldása Debrecenben I. *Debreceni Közlöny*, 14. (1917) 25. 208–209.

BARCZA (SZERK.)

- 1988 BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest, Magyarországi Református Zsinat, 1988.

CsÓTI

- 2004 CsÓTI Csaba: Az 1916. évi erdélyrészi háború és a Székelyföld. *Limes: Tudományos Szemle*, 17. (2004) 1. sz. 51–66.

FOGARASSY

- 1975 FOGARASSY László: A Horthy-hadsereg bevonulása a Tiszántúlra. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1973. Szerk.: DANKÓ Imre. Debrecen, [K. n.], 1975. 221–241.

GAZDAG

- 1978 GAZDAG István: Hajdú és Bihar vármegyék gazdaságtörténetének néhány fő kérdése az első világháború éveiben. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 5. 1978. Szerk.: GAZDAG István. Debrecen, [K. n.], 1978. 5–19.
- 1992 GAZDAG István: Debrecen város történeti kronológiája 8. (1912–1920). In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 19. 1992. Szerk.: GAZDAG István. Debrecen, [K. n.], 1992. 205–226.

GONDA

- 1967 GONDA, Moshe Élijáhu: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhaltalt halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv, Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, 1967.

KECSKÉS

- 2015 KECSKÉS Tibor: Debrecen városfejlődése az I. világháború éveiben (A város háborús földrajza). In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 2015. Szerk.: ANGI János – LAKNER Lajos. Debrecen, 2015. 87–97.

KÉRI

- 1985 KÉRI Kálmán: Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. (1985) 2. sz. 225–294.

KOLLÁR

- 2023a KOLLÁR János Miklós: A trianoni menekültek elhelyezésének kérdése és a kislakásépítések Debrecenben. *Századok*, 157. (2023) 1. sz. 59–80.
- 2023b KOLLÁR János Miklós: A zilahi menekültek Debrecenben 1919 tavaszán. *Debreceni Szemle*, 30. (2023) 3. sz. 263–275.
<https://doi.org/10.59424/debreceniszemle/2022/30/3/263-275>

KOVÁCS

- 1956 KOVÁCS László: Debrecen-nyulasi gúnynevek. *Magyar nyelvjárások*, 3. (1956) 174–184.

NAGY

- 2019 NAGY Ágnes: Korlátozott lakásfogyasztás: lakhatási intézmények és képzetek a háború árnyékában. In: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Szerk.: BÓDY Zsombor. Budapest, MTA BTK TTI, 2019. 221–259.

PAPP

- 1997 PAPP József: *Debrecen város birtokkatasztere 1924–1950*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1997. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei*, 23.

PÁLVÖLGYI

- 2020 PÁLVÖLGYI Balázs: Senkiföldjén. Bécs és Budapest lépései a keleti front menekültjeinek eltávolításáért (1915–1921). In: *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*. Szerk.: ABLONCZY Balázs. Budapest, MTA BTK TTI, 2020. 35–62.

SÁPI

- 1972 SÁPI Lajos: *Debrecen település és építéstörténete*. Debrecen, 1972.

STARK

- 2023 STARK Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz*. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2023.

SZÜCS

- 1998 SZÜCS Ernő: Kefegyárak Debrecenben. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve* 25. 1998. Szerk.: RADICS Kálmán. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1998. 267–286.

UMBRAI

- 2008 UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Budapest, Napvilág, 2008.

Bűnök, hibák, fasiszta vádak, kommunista mítoszok: a politikum helyéről a művészettörténeti diskurzustérben

A Virág Judit Galéria Róma–Budapest tárlata és a Szombathelyi Képtár Derkovits-kiállítása apropóján*

Gucsá Magdolna

Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet
magdolna.gucsa@gmail.com

Rezümé. A tanulmány Czene Bélának a keresztény-konzervatív rezsim és Derkovits Gyulának az illegális kommunista párt politikai programját tükröző, a két háború közötti időszakban született műveiből indul ki két, a közelmúltban rendezett kiállítás nyomán (Virág Judit Galéria, Szombathelyi Képtár). Műkritikai, művészettörténeti és sajtóforrások alapján mutatja be a képzőművészeti alkotások elsődleges kontextusát, illetve azokat a Horthy-kor aktuális megítélésével szorosan összefüggő értelmezéseket, amelyeket az államszocialista és a posztszocialista időszak különböző állami és piaci intézményeihez köthető szereplői termeltek ki. A tanulmány a képzőművészet és a művészettörténet autonómiájára vonatkozó történeti elképzelések és a diszciplína hagyományos módszertana, a stíluskritika ideológiai kitettsége bemutatásával az ideológiai elkötelezettség és a szakmai autonómia ellenfogalmakként való értelmezésének tarthatatlansága mellett érvel.

Kulcsszavak: római iskola, nemzetkarakterológia, szellemtörténet, párizsi iskola, degenerált művészet

* Köszönettel tartozom Czene Gábornak és Czene Mártának segítségükért és a Czene Béla-reprodukciók közlésének jóváhagyásáért, továbbá Sasvári Editnek, Őze Eszternek és Bárdi Sárának felvetéseikért.

Az alábbi szöveg lehetőségeihez képest egy befoghatatlanul nagy téma részproblémáin igyekszik elgondolkodni: azon, hogy a 20. századi képzőművészeti alkotásokkal foglalkozó kortárs magyar művészettörténeti praxis mit ért a műalkotások történetiségén, azt milyen módszerekkel vizsgálja és miként reprezentálja a terepének tekintett műfajokban. Két, a közelmúltban látott, léptékében és lehetőségeiben eltérő, (részben) a két világháború között született festményeket bemutató kiállítás, a Virág Judit Galéria Róma–Budapest tárlata¹ (elsősorban egy számomra addig ismeretlen, ott szereplő Czene Béla festmény) és a Szombathelyi Képtár Derkovits-kiállítása² adja a tanulmány apropóját. Olyan metapolitikai narratívák azonosítására teszek kísérletet, amelyek a szakirodalomból (ezen olyan lábjegyzetelt, tehát hivatkozásait transzparensen közlétező szöveget értek, amely bármilyen futólag is, de tárgyalja saját helyét a művészettörténet-írás hagyományában) a nagyközönségnek szóló felületekre (képcédula, falszöveg, kurátori vezetés) tömörített formában „átszivárgó”, a képek történetiségére – a létrejöttük elsődleges kontextusára – vonatkozó megállapításokban érhetők tetten.

Három, a hazai művészettörténetre mint szakmára jellemző adottságot észben kell tartanunk. Egyrészt az említett tárlatok szakmai hátterét adó intézmények, a kereskedelmi galéria és a múzeum eltérő kontextusban (műtárgypiac *versus* közsféra) és célokkal dolgoznak. Másrészt viszont a magyar közegben a tudástermelés szintjén nem lehet hermetikusan szétválasztani a privát- és a közsférába tartozó aktorokat, az inkább az egyikhez köthető művészettörténeteszek jelen vannak a másik felületein is. Egyetemi oktatók vagy muzeológusok tanulmányokat jegyeznek aukciós katalógusokban, míg kereskedelmi galériákban dolgozó művészettörténeteszek publikálnak tudományos szaklapokban. Mindeközben – és ez itt nem minőségi, hanem leíró distinkció – a szakmaiság formai és tartalmi követelményei nem azonosak a művészettörténeti tudástermelés heterogén outputjaiban, így ugyanaz a szerző két szövege mutathat drasztikusan eltérő képet, amely ez esetben nem a szerzőre, hanem a felületre vonatkozóan indikatív. Harmadrészt, ahogy azt a hivatkozásaim eloszlása is tükrözi, a művészettörténeti könyvkiadást (pláne a fényes papírra nyomott, illusztrált műfajt) elsősorban a magántőke tudja, akarja finanszírozni saját érdekei mentén (amelyek természetesen egybeeshetnek közérdekekkel is), ez pedig hat a diskurzus terének alakulására.

A Virág Judit Galéria Budapest–Róma-tárlata a két város tágan értett képzőművészeti kapcsolatait vizsgálta 1800 és 1948 között. A kiállításon egyaránt szerepeltek sikeres művészek valószínűleg részben ösztöndíjas, részben saját finanszírozású útjain készült képek (id. Markó Károly) és a magyar állami mecenatúra által közvetlenül (Patkó Károly, Aba-Novák Vilmos, Molnár C. Pál, Czene Béla, Kontuly Béla stb.), vagy a magyar és olasz állam által közvetetten (Vaszary János) támogatott alkotások. Scheiber Hugó munkái nem Itáliában készültek, de esztétikai affinitás okán meghívást kaptak a futuristák római kiállítására 1932-ben.³

¹ Róma–Budapest, 1800–1948. Képzőművészeti kapcsolatok a két város között. Virág Judit Galéria, 2024. február 22. – március 28. Kurátor: Kelen Anna.

² DERKOVITS 130 – Kényszerű különállás Derkovits Gyula művészetében. Szombathelyi Képtár, 2024. február 22 – május 19. Kurátor: Cebula Anna, a falszövegeket írta Szántó István.

³ Erről lásd: SZEREDI, 2024. Különösen 58–59., a Scheiber Hugó római kalandja c. alfejezet.

A termekben sétálva lettem figyelmes Czene Béla *Nőrablás (Hunor és Magor)* című, a képcédula tanúsága szerint 1938–39-re datált művére, egy hatalmas csoportkompozícióra, amely egy jól ismert antik ikonográfiai témát, Róma alapításának eredetmondáját „magyarosította” az olasz veduta (vö. mandulafenyők, ciprusok, római rom, türköz ég) megőrzésével, a két világháború közötti időszak olasz „ellenavantgárdja”, a Novecento újklasszicista stílusában. A nőrabló rómaiakból Hunor és Magor szíjas, barnabőrű, harcsabajszos, tehát látványosan (a Horthy-korszak szélsőjobboldali sajtója légében értett) magyar fajjellegzetesítő lovasai lettek, a szabin nők közül pedig, bár megőrizték Botticelli szűzlányainak tipikus vonásait, az alánok lányai. A képhez tartozó falszöveg a festőről azt árulta el, hogy „elsősorban az ősi magyar mítoszok világa ragadta meg a fantáziáját”. Mivel a dátum, a témaválasztás és az ábrázolás fentebb említett sajátosságainak egybeesése erősen indikatív a korszakra és az ideológiára nézve, amely kitermelte, így további tájékozódás céljából a szakirodalomhoz fordultam.

Exkurzus I.: A nyelv, amin a művészettörténetet írják

Itt máris teszek egy kitérőt a magyar művészettörténet-írásról szóló rövid exkurzussal. Marosi Ernő tudománytörténeti minőségében rámutat, hogy Magyarországon a művészet történeti szemléletmódja a 19. század második harmadában mint civilizatorikus, más nemzetekhez való felzárkózást jelentő, és egyúttal a nemzetépítés céljait a művészet vizsgálatán keresztül artikuláló diszciplínaként jelent meg, ami a nyelvet, amelyen ezt a programot meg kívánja valósítani, elsősorban a német művészettörténet-írás és műkritika nyelvénél alkalmazó meghonosítása (nem közvetlen fordítása) révén dolgozta ki.⁴ Michaela Passini francia művészettörténész amellet érvel, hogy a műkereskedelem és a muzeológia módszertana és kérdésfeltevései (az ún. *connoisseurship*, például a szerzőség és datálás problémáit célzó stíluskritika) eltérő típusú tudást artikulálnak, mint az egyetemekhez kapcsolódó, a műveket társadalmi és kulturális összefüggéseiben vizsgáló módszerek (például az ikonográfia, ikonológia).⁵ Benyomásom szerint a magyar művészettörténet-írás 20. századra vonatkozó tudástermelésében soha nem volt kimutatható a *connoisseurship* és az akadémia által előállított tudástípus olyan radikális elkülönülése, amit Passini a francia mezőben lát (nem függetlenül e szférák fentebb említett átfedéseitől). Egyúttal viszont sem a marxizmus művészetszemlélete, sem pedig a szakadatlan térnyerésben lévő interdiszciplinaritás következtében a művészettörténeti szövegeket belakó, a társtudományokból importált metodológiák és szaknyelvek nem szorították vissza érdemben a fent említett alkalmazó meghonosításból származó frazeológiát, amely tanúskodik a tudomány nyelvénél műkritikai eredetéről. Így, ha művészettörténeti szöveget olvasunk, jó eséllyel hamar találkozunk olyan kifejezésekkel, mint valör, kolorit, modellálás, pasztózus, zsíros vagy lazúros festés, gusztusosan megmunkált felület, tömör színkonstrukció, líra, realizmus stb.

⁴ MAROSI, 2006. 13–14.

⁵ PASSINI, 2017. 7.

A stíluskritika ezen nyelvének domináns jelenléte a diszciplína autonómiájára vonatkozó igényként is értelmezhető, amennyiben ellentart egyrészt a művészet társadalomtudományként való pozicionálásának, másrészt pedig elutasítja a hegemon esztétorténeti-politikai irányzatok művészettörténetre kényszerített programjait, az ideológia ballasztját, a „pattogós ideológiai táncrendeket”⁶. Egyúttal pedig jelzi, hogy a diszciplína a politikát kimondatlanul a szakmai autonómia ellentétéként határozza meg, a politikától való megtisztítást tekinti emancipatorikus jellegű tudománypolitikai programjának, és ódzkodik a politikusnak érzett kritikai elméletektől.⁷ Napjainkban, ahogy azt látni fogjuk, inkább a történelmi materializmus szempontjaival és frazeológiájával szembeni ellenállásban testesül meg e szaktudományos autonómiaigény, amely egyúttal a nemzetépítés – egyértelműen politikailag meghatározott – programját tükröző vizuális és textuális forrásait hajlamos nem ideológiai jelenségekként értelmezni. Ezekkel az állításokkal a szakmai olvasó lehet, hogy vitakozna, a nem szakmai művészet(történet)-fogyasztónak viszont nem kell szembesülnie velük a számára a műélvezet tárgyaként felkínált kulturális termékek (kiállítások, művészekről szóló filmek stb.) fogyasztásakor. A továbbiakban a politikum ezen „ballasztjáról” és a le- és ráaggatás mibenlétéről, lehetőségeiről lesz szó.

A Horthy-kor művészetének kortárs recepciója: *Czene Béla Hunor és Magorja*

Mikroszint: a politikum nyomai az egyéni életműben

Térjük vissza Czene Bélához, aki a *Hunor és Magor* készültekor az állami fenntartású Római Magyar Akadémia ösztöndíjasa volt. Az Akadémia időszakát és tevékenységét feldolgozó alapműben, P. Szűcs Julianna 1987-es *A „római iskola”*-monográfiájában a festő csak az említés szintjén szerepel.⁸ A kép reprodukcióját is közlő legfrissebb szakirodalom Kaszás Gábornak a tárlathoz készült tanulmánya.⁹ Ebben a szerző felhívja a figyelmet a nagy mitológiai csoportkompozíciók jelentőségére az életműben 1935-től, a koloritra, és arra, hogy „[a] mű elkészülte jelképes, hisz később, ebből a képi világból születik meg Czene erősen stilizált, a magyar lélek tisztaságát bemutatni hivatott népi zsánerfestészeté”¹⁰. A *Hunor és Magor* a Kiesebach Galéria által 2022-ben szervezett Czene-életműkiállítás alkalmából került elő, az ekkor kiadott monográfiában a szerző, Molnos Péter szól a kompozíció ideológiai kontextusáról:

„A római periódus után született képeket látva, a róluk szóló cikkeket olvasva úgy tűnik, hogy Czene 1940 körül néhány esztendőre szinte rabjává vált a magyar eredetmítosznak. A korábbi bibliai témákat felváltották az ősi krónikák által ihletett kompozíciók: 1940-ben

⁶ MOLNOS, 2008. 10.

⁷ Az irodalomtörténész Horváth Györgyi érvelése alapján a politikaival kapcsolatos averzió nem csupán múlni nem akaró regionális, kelet-európai örökség, hanem a 2000-es, 2010-es években újult erővel termelődik ki a tudományos és közéleti diskurzusokban. Lásd: HORVÁTH, 2014. 11.

⁸ P. SZÜCS, 1987.

⁹ KASZÁS, 2024c. A reprodukciót lásd: 179.

¹⁰ Uo., 178.

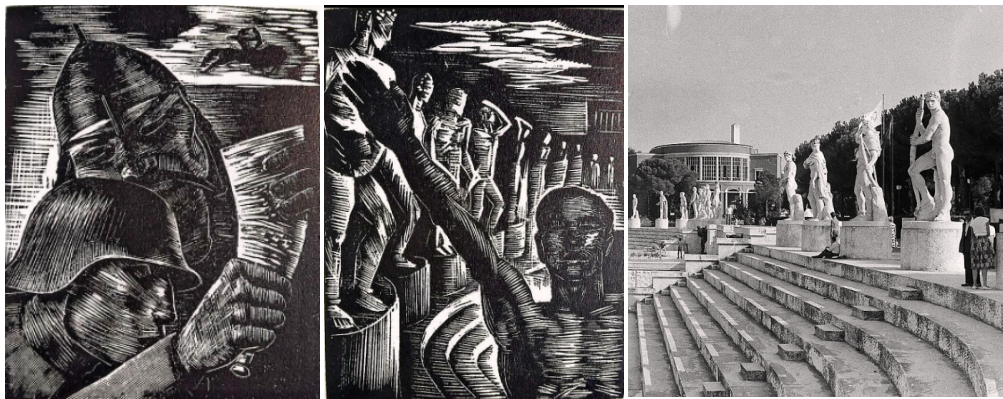
a Múcsarnok téli kiállításán mutatta be Meotis tavánál című képét, a kassai Nemzeti tárlaton a Csodaszarvast, míg 1942-ben újra az egyébként két változatban is megfestett Hunor és Magorral jelentkezett, elnyerve érte a rangos Balló Ede-díjat. A vele készült interjúkból kiderül, hogy ezekben az években őt is magával ragadta a nemzeti gondolat mögé faji árnyalatot vizionáló korhangulat, s nem tudta, talán nem is akarta magát függetleníteni az egész Európát legyűrrő nacionalizmus melldöngető frázisaitól. 1940 novemberében részt vett annak a Pilvax- körnek az alapításában, amely célul tűzte ki az irodalomnak és az alkotóművészetnek a »magyar faji lélek makulátlan tisztaságában való megújítását«, sőt a Magyarság hasábjain olvasói levelében állt ki a magyar faj hungarizmusban megújuló nagysága mellett. Mentségére szóljon, hogy ekkor még igen kevesek előtt sejlett fel a fenti szölamok nyomán lassan testet öltő tragikus jövő lehetősége, ráadásul a szavak jelentését sem terhelték még a később rájuk rakódó penetráns mellézköngék. [...] Persze bűn lenne visszavetíteni rájuk mindazt, amit a tettek mezejére lépő eszmétársaik évekkel később véghez vittek, hiszen legtöbbjük nem a politika, csupán a művészet fegyverével akart tenni a »magyar faj« fennmaradásáért.”¹¹

1. sz. kép. Czene Béla, Hunor és Magor, 1938–39

Jelen cikkem nem morális, hanem historiográfiai problémák felvetésére kíván koncentrálni. Ennek szellemében a „nemzeti korhangulat” és Czene festői és publikációs tevékenysége kontextusának pontosabb megértése érdekében két megjegyzést szükséges tenni. Egyrészt a *Magyarság* 1940-ben már a Magyar Nemzetiszocialista Párt hivatalos lapja, ekként pedig a kultúrfölényt („a magyar faj hungarizmusban megújuló nagyságát”) a külső és belső ellenség, tehát a volt Monarchia nemzetiségei és azok nemzetállamai, illetve a bolsevik internacionalizmus és a zsidók (e két

¹¹ MOLNOS, 2022. 68–69.

2–3. sz. kép. Czene Béla: Jászberényi emlék, Óda, 1942. Ld. 14. lj.

4. sz. kép. Stadio dei Marmi, Róma

utóbbi a kontextusban szinonima) ellenében kívánta elérni. A *Magyarság* december 25-i kiadása, amelynek karácsonyi különszámában Czene levele szerepel,¹² közli Hitler beszédét és egy, a parlament impotenciáját ostromozó cikket, amely nem képes az elégtelen II. zsidótörvény helyett előkészíteni és megszavazni a harmadikat, az úri olvasónak pedig a gazdasági zsidómentesítést célzó Baross Szövetség keresztény kereskedőinek és iparosainak termékeit ajánlja figyelmébe.¹³ A „művészet zsidó ízlésű destrukciójának megszüntetése érdekében” írt korábbi *Magyarság*-cikkekre válaszul fogalmazott hozzászólását Czene az Apátfalvy nemesi előnévvel szignálta. E válasz a stíluskritika nyelvére fordított politikai antiszemitizmus „művészetszakmai” nyelvén („vége a művészet a művészetért individualista felfogásnak”; „a liberális kor enervált, kiválasztottaknak szóló, öncélú, saját problémám rágódó líraisága”) íródott, tehát esztétikainak álcázott politikai állásfoglalás. Czene jelezte továbbá, hogy művész elvbarátaival együtt elutasítják, hogy véleményükért „nyilas barbárnak” nevezzék őket. Esetükben a „művészet fegyvere”, amellyel a magyar faj fennmaradásáért tenni kívántak a nemzetiszocialista nézetekkel szimpatizáló művészek, nem pusztán Hunor és Magor, a csodaszarvas vagy Szent István megfestése volt, hanem a zsidó származású alkotók kiszorítása a művészeti mezőből. Czene természetesen nem sejtette a tragikus jövőt, amelyben a magyar nemzet zsidó „pestistől” való „kultúrfertőtlenítő munkája” (idézet Gaál Ferencről, egy festőkollégától, ugyanabból a cikkből) a tömeggyilkosság módszerével valósult meg, programjuk célja a *Magyarság* olvasói előtt is világos lehetett. A magyar mitológiai ábrázolások könnyen lényegültek át háborús propagandává, ahogy azt Czene a költő Berczeli Anzelm Károly Aba-Novák Vilmos emlékének ajánlott válogatott verseinek illusztrációjaként megjelent fametszetei bizonyítják: a *Jászberényi emléken* Lehel kürtöt tartó jobbát a Magyar Királyi Honvédség egy katonája illeti csókkal, az

¹² Magyar képzőművészek, akik nem csak festeni tudnak, hanem beszélni is mernek. *Magyarság, Karácsonyi különszám*, 1940. december 25. 15–16; 15.

¹³ Lásd: a *Magyarság*, 1940. december 25. Sorban: N. N. Hitler beszélt, 4; Bakó László: Néhány megjegyzés az országgyűlés 1940. évi működésére, 5; Baross Szövetség hirdetései, 7–8.

Ódán pedig egy atléta az olasz fasiszta párt karlendítését demonstrálja Mussolini birodalmi építészetének díszletében, a Stadio del Marmiban.¹⁴

A II. világháború után, 1945-ben Czene (immár az Apátfalvy nemesi előnevet elhagyva) belépett a Magyar Kommunista Pártba. A mai értelmező-monográfus ezt a kihasznált naivitással magyarázza, azzal, hogy „*nagyon vonzó emberek voltak, akik akkoriban ezt az ideológiát árulták*”.¹⁵ (Nem feltétlenül értelmezhetetlen ellentmondás ez a politikai pálfordulás, bár a háború előtti szélsőjobb és az MKP bázisa közel sem volt azonos, de a beavatkozó állam, az immár nem antiszemita élű szociális reformok igénye hozhatott létre átfedéseket.) A kommunista Czene lefestette Révait és Rákosit, 1948-ban még a „formák bátrabb torzításá”-val, „expresszívebb hangütés”-ben.¹⁶ A művészettörténet-írás és a stíluskritika nyelvének állítólagos autonómiájára jellemző, hogy ha Czenéről 1940 táján írták volna a *Magyarságban* az expresszivitására vonatkozó, mai értelemben vett dicsérő megjegyzést, az súlyos sértés lett volna, hiszen a formatorzítás és az expresszió akkoriban a nemzetiszocialista kettős beszédben a „zsidó destrukció” művészetének állandó jelzője volt. Aztán olyasmiket fest olyasféle stílusban, amelyek a monográfia tanúsága szerint (esztétikai és/vagy morális szempontból?) egyszer „mentségére szóljon”-kezdetű mondatokkal, máskor a kor vagy a művek „abszurditását”, „zavarba ejtő” mivoltát felvető mondatokkal leírhatók.¹⁷ Ezek a művek a monográfus szerint a „szigorú politikai kontroll, a felülről diktált téma- és stíluselvárások miatt [...] Czene Béla pályáján is mélypontot jelent[ettek]”.¹⁸ Molnos források segítségével rámutat, miként alkalmazkodtak a szovjetizáló fordulathoz a magyar képzőművészet olyan prominens alakjai, mint Perlrott Csaba Vilmos, Berény Róbert vagy Csók István.¹⁹ Ezek a példák azonban mintha a „mentségükre legyen szólva”-lágéjében említődnének, vagy a művészek jóhiszeműségét hangsúlyoznák a kommunisták szándékaival szemben. Holott a művészek érdekeik és elképzeléseik mentén gyaníthatóan legalább három csoportba tartozhattak: egyesek a modernizmus programját igyekeztek politikai meggyőződéseikkel összhangban megőrizni és összeegyeztetni az átmenet éveiben még világosan ki nem rajzolódó szocialista-realista művészettel (például Pór Bertalan), mások pedig ekkor már a kommunisták nélkül is túl voltak egy tradicionalista, anti-avantgárd fordulaton, ahogy ezt Bernáth Aurél kapcsán Sasvári Edit ki is mutatta.²⁰ A Czenéhez hasonló „római iskolások” és más neoklasszikusok vagy tradicionalisták pedig, ha nem voltak egyébként rendíthetetlenül meggyőződéses

¹⁴ BERCZELI, 1942. Ifj. Czene Béla *Jászberényi emléké*t lásd: számozatlan oldal 84–85. között, *Ódáját* lásd: számozatlan oldal 92–93. között.

¹⁵ RÉZ, 2015. 57. Idézi: MOLNOS, 2022. 112–13.

¹⁶ Uo., 114.

¹⁷ Uo., 121. az úttörővasút egyik állomásépületének dekorációja kapcsán. Uo., 123. az 1950-es I. Magyar Képzőművészeti Kiállítás kapcsán. Uo., 124–125. az 1950-es II. Országos Újító Kiállítás dekorációjához készült pannó kapcsán.

¹⁸ Uo., 129.

¹⁹ Uo., 120; 122.

²⁰ SASVÁRI, 2023. Ez a két tábor a szlovák művészetben is azonosítható, ahogy erre rámutatott a Szlovák Nemzeti Galéria 2012-es kiállítása és annak katalógusa, lásd: KUSÁ, 2012. Oldalszám nélkül (*Summary, The formulation of a new past* című alfejezet). A művészeti intenciók árnyalására tett kísérlet továbbá: SZÜCS (SZERK.), 2002.

nacionalisták, szimpatizálhattak az „univerzális és sematikus művészethez” vezető „közérthetőség igénye” kiszolgálásával, amit Molnos „elvtelenként” értékel.²¹

Czene biográfiájának és *oeuvre*-jének a vészkorszakot, a második köztársaságot és a diktatúrát átívelő évtizede régóta kerülgedett művészettörténeti problémákat tesz nyilvánvalóvá. A Rákosi-korszak szocialista realizmusát tulajdonképpen máig a magyar művészet történetén kívül eső zárványként, tévedésként, nem művészeti jelenségként, hanem a művészettörténet cezúrájaként, propagandatárgyként tartja számon a szakma többsége.²² Egyrészt ennek köszönhető, hogy az úgyszintén ideológiai töltöttségű *Hunor és Magor*ral ellentétben Czene Rákosi-portréja nem szerepelhetne a Virág Judit Galéria falán.²³ Másrészt pedig annak, hogy a Horthy-kor időbeli távolsága miatt már elhagytuk a közelmúltra vonatkozó, ún. kommunikatív emlékezet terepét, és nem merül fel az a dilemma, ami 1950-es évek sztálinista „ortodox szocreáliját” követő „avantgárd light” kapcsán igen:²⁴ a Kádár-kor morális (azaz az ellenzékiesség-kollaboráció ellenfogalmai által szervezett) kánonjának és a rendszerváltást követő, „történelem utáni” depolitizáló kánonnak az ellentmondása.²⁵ Czene művészete viszont mintha pontosan a művészettörténet cezúrájának kitöltését provokálná: mintha a természetelvű tradicionalizmus(ok) mint 20. századi antimodernista/neoklasszikus, a nemzetet/fajt totalizáló fasiszta és az internacionalista-kommunista mitológia leírására egyaránt alkalmas formanyelv(ek) történetének megírására akarna biztatni.²⁶

Makroszint: a művészet és az állami ideológia

Czene kapcsán a Horthy-rendszer keresztény-nemzeti programjának reprezentációját megvalósító, állami és egyházi megrendelésekből prosperált művészettel kapcsolatos történetírás állásának kérdése is kikerülhetetlen. E művészet szimbolikus

²¹ Vö. MOLNOS, 2022. 123.

²² Lásd például: RIEDER, 2004: „Pedig az ortodox szocreál munkákat nem az egyes életművekbe ágyazva kell szemlélni, mert onnan mindig kilógnak, mint ahogy a magyar festészet történetébe se illeszthetők be.” SZÜCS, 2004: „Tény, hogy a rövid ötvenes évek »művészete« – szinte egyetlenként az elmúlt század magyar művészettörténetében – más értelmezési síkon tárgyalható, mint az egymást követő »valódi« irányzatok és tendenciák [...]”. Visszatér a kérdésre a Modern kiállítása kapcsán: SASVÁRI, 2008.

²³ A szocreál műtárgypiacáról lásd: RIEDER, 2004.

²⁴ Az idézőjeles kifejezések forrása uo.

²⁵ A morális kánonról lásd: BÁN, 2004: „Nem fontos ma már, hogy a Kádár-idők művészei alapvetően morális típusú kánon szerint értelmezték önmagukat? Nem fontos ma már, hogy – tulajdonképpen kilencven éve – több-kevesebb intenzitással folyamatosan a politikai harcok mezeje volt a művészet is? 1989-cel tényleg lezártuk ezt a rövid, de annál nyomasztóbb XX. századot? Ne bolygassuk. De mi a szöveg alá sörpés helyes módja? Állíttassék valóban egymás mellé Gyarmathy, Gerzson és a többiek? Vagy Gerzson, Konfárt, Soábyt együtt tekintse a művészettörténet-írás egy immár alig megérthető működésű kor tévedésének, s tapintatosan hallgasson róluk? Megtehető, mert míg az épületeket nem lehet raktárba zární, a festményeket annál inkább. Ám Rieder pontosan fogalmaz: a kérdés több mint kínos, az érintettek közül sokan élnek még, s a szemükbe kellene nézni. Vagy ami még fontosabb: módot adni számukra a szembenézésre.” A problémát az esztétikai és politikai kontextus fogalmai mentén vizsgálja: SASVÁRI, 2018.

²⁶ Erről az összefüggésről lásd például: SASVÁRI, 2008; MARKÓJA, 2018. 40. A két világháború közötti egyházművészet megújítására tett erőfeszítések gyümölcsét a szocreál aratja le monstre pannóival. MARKÓJA, 2009. 12–13: az *ars uná*ról. Az említett szlovák kiállítás is felveti ezt, lásd: KUSÁ, 2012. Oldalszám nélkül (*Summary, The formulation of a new past alfejezet*).

képviselője az ún. „római iskola”, amelynek spiritus rectora az állami fenntartású római Magyar Akadémiára ösztöndíjprogramot gründoló Gerevich Tibor, akit a Virág Judit-kiállítás falszövege ellentmondásos figuraként jellemez. Abban szakmai konszenzus van, hogy a valaha volt magyar művészettörténészek közül a legnagyobb kultúrpolitikai befolyással Gerevich rendelkezett,²⁷ ennek terepeivel és mértékével az *Enigma* neki szentelt olvasókönyvei foglalkoztak jelentős terjedelemben és forrásközlésekkel,²⁸ de természetesen a Róma–Budapest katalógusban is lépten-nyomon felbukkan a neve. Az alábbiakban arra igyekszem rámutatni, hogy Gerevichnek, illetve a Horthy-kor állami reprezentációs programjának esztétikai érvei csak a korszak politikai metanyelvének szem előtt tartásával értelmezhetők.

Viszonyítási pontok I.: a „párizsi iskola”

A Horthy-kor képzőművészetre, illetve az állami-egyházi reprezentációs célú műalkotások történetére vonatkozó alapvető szakirodalmi címek P. Szűcs Julianna munkái.²⁹ Az ő 1980-as évekbeli szövegei után született munkák vagy igyekeznek elkerülni az általuk aknamezőként detektált, P. Szűcs által vizsgálat alá vett politikai-ideológiai háttérrel (van szerző, aki a Horthy-kor kifejezés leírásától is igyekszik őrizkedni),³⁰ vagy egyfajta revíziós igénnyel lépnek fel hozzá képest. Ez utóbbi csak részben köszönhető a komplex, a társadalomtörténeti-képzőművészeti nézőpontokat megvilágító erővel egymásra rétegző elemzés sommás, moralizáló jellegű eseti kisiklásainak,³¹ részben pedig annak, hogy P. Szűcs nem viszonyult mindig hasonlóan következetes kritikai hozzáállással a Kádár-kor ideológiájához sem elméletben,³² sem pedig praxis tekintetében.³³

Gerevichet újabban több, a korszak revízióját célzó tanulmány is középutas kultúrpolitikusként, művészettörténészként, műemlékesként mutatja be,³⁴ a Róma–Budapest katalógus is csatlakozik ehhez az állításhoz. „Gerevich nemcsak az *École de Paris* formalista túlzásaitól, hanem a szélsőséges nemzeti érzelmű jelenségektől is markánsan elhatárolódott” – írja Kaszás Gerevich művészetszemléletéről.³⁵ Ez a mondat

²⁷ Lásd: MARKÓJA, 2009. 7. mérlegét.

²⁸ *Enigma*, 16. (2009) 59–60. sz.; *Enigma*, 23. (2018) 95–96. sz.

²⁹ P. SZÜCS, 1987.

³⁰ BIZZER, 2009. 13.

³¹ Lásd például: P. SZÜCS, 1989. 5–13: az esszékötet felütésében a két világháború közti hivatalos művészet fő értelmezési keretként a városmajori templom példáján és az idézőjel metaforáján keresztül a *pastiche*-t, a stílusimitációt („konzumálható pótszer”, „ironikus és tudatosan efemer” forma, „olcsó díszlet-jelmez világ”) és e képzőművészeti kompozíciós elv „szellemtörténeti” háttereként a burzsoá öncsalást jelölő ki. 8: „Forrásunk a magát nyitotttnak vélő polgár, aki a közösségből már régen kiszakadt, aki szenvedéseit frivollá álcázza, de az ördöggel is megkötné üzenetét, ha illúziót kapna cserébe a magányért és hitetlenségét.” (Kiemelés az eredetiben – G. M.)

³² Lásd például György Péter és P. Szűcs vitáját a 80-as évek művészetéről. Lásd sorban: P. SZÜCS, 1981a; GYÖRGY 1981; P. SZÜCS, 1981b.

³³ P. Szűcs Julianna érkezéséről a *Mozgó Világhoz* a főszerkesztő, Kulin Ferenc eltávolítása után lásd: AMBRUS, 2000.

³⁴ BOZÓKI, 1996. Ujváry Gábor több, a témában megjelent írása közül: UJVÁRY, 2008-et idézi: KASZÁS, 2024a. 77. és KASZÁS, 2024c. 187. amely egyben a tanulmányok hangvételét is meghatározza.

³⁵ KASZÁS, 2024c. 187.

egy olyan szemantikai ásatási terep, amely felkínálja a politikum azon rétegeit, amelyek a 20. században a stíluskritika autonómnak tekintett nyelvére halmozódtak, vagy még inkább: a stíluskritika nyelvén felhalmozódtak. Ezeket kísérem meg most kibontani, és elhelyezni a Horthy-korszak diskurzusához képest.

Kezdjük az École de Paris-val. A „párizsi iskola” címkét az vita termelte ki, amely alfabetikus kiállítási sorrend mellett a nemzetiség szerintit bevezető, tehát az „idegeneket” a kiállítás terében és a művészeti mezőben szegregáló 1923-as Salon des indépendants-t követte. Évek óta halmozódó indulatok artikulálódtak ezt követően a nemzeti művészet primátusát védő és az „idegenek” mellett kiálló kritikusok között. A vita tétje a francia művészet nemzeti identitása, illetve az „idegenek” ehhez való asszimilálhatósága volt, ehhez pedig a stíluskritikai kategóriákkal leírt nemzeti és faji karakterből levezetett érveket használtak.³⁶ A „párizsi iskola” címkét az idők során változó (művészet)politikai célok mentén sokszor ellentétes értelemben használták. Jelentett pejoratív értelemben nem franciát, idegent; zsidót; a műkereskedelem által népszerűsített giccset (a nacionalista kritikusok a hanyatlás szimbolikus pillanatának látták Chaïm Soutine bekerülését Albert Barnes gyűjteményébe, aki a francia művészet részeként állította ki műveit az Egyesült Államokban).³⁷ Pozitív előjellel az internacionalista és kozmopolita Párizs szupremáciája melletti érvként szerepelt a francia főváros az új művészeti központokkal folytatott versenyében.³⁸

A kifejezés egyrészt reziliensnek bizonyult, hiszen máig használja a műkereskedelem és a muzeológia, másrészt minden alkalommal meg kell küzdenie alkalmazóinak a címke szemantikai labilitásával.³⁹ Nem lehet tehát normatív stílust társítani a „párizsi iskolához”, tulajdonképpen még olyan általánosságokat sem, mint izmusfestészet vagy modernista piktúra. A soutine-i értelemben vett expresszionizmus például nemhogy Modigliani festészetét nem írja le, de az 1920-as évek párizsi újrealistáival/klasszicizálóival köszönőviszonyban sincs⁴⁰ – így pedig

³⁶ A vita kipattanásának körülményeiről lásd: KREBS, 2009. 43–65. A nemzeti és faji karakter pro-kontra használatára egy magyar vonatkozású példáért lásd: GUCSA, 2024.

³⁷ Vö. FABRE, 2003. Továbbá: COZZOLINO, 2013.

³⁸ Lásd például: DA COSTA, 2007; RUCKDESCHEL, 2019.

³⁹ Vö. például a Musée d'art moderne de la ville de Paris *École de Paris 1904–1929: la part de l'Autre* (2001) kiállítása a „nem francia művészek” értelmezés mellett tette le a voksát azzal, hogy nem szerepeltette a École de Paris-hoz gyakran odaértett franciákat (Sophie Krebs, az egyik kurátor disszertációjának felfogásával összhangban, vö. KREBS, 2009.), a Musée d'art et d'histoire de Judaïsme hasonlóképp járt el a zsidó származású alkotókat szerepeltető kiállításán, és immár az École de Paris címkét is felcserélte egy terhes konnotációkat nem hordozó változatra 2020-es tárlata címében (*Chagall, Modigliani, Soutine... Paris pour école* [Párizs mint iskola]).

⁴⁰ A párizsi alkotók némelyike (például Foujita, Georges Kars vagy Moïse Kisling) kifejezetten a klasszicizáló tendenciákhoz kapcsolódott, ahogy azt a kortárs recepció is érzékeli, lásd például: ROH, 1925. 97–106., illetve a számozatlan illusztrációk. A „párizsi iskola” új tárgyilagos/klasszicizáló, az avantgárd fejlődéstörténeti narratívájába nem illeszkedő irányának köszönhetően a francia aukciós piac kulcshelyszínén, az Hôtel Drouot-ban ezért szerepelnek a nem Marc Chagall, Amadeo Modigliani vagy Chaïm Soutine által festett, jórészt figuratív képek – tehát a „reszli” – az ismét devalorizáló értelmet nyert École de Paris címke alatt, ahogy erre felhívja a figyelmet a Musée d'art et d'histoire du Judaïsme kiállítási katalógusának előszava is. Lásd: SALMONA, 2020. 4.

„formalizmusának” mértéke is aligha megítélhető. Az „École de Paris formalista túlzásainak” említésekor tehát nem esztétikai kategóriák lépnek működésbe, hanem a szakszövegbe normatív leírásként csúszik át a két világháború közötti konzervatív kultúrpolitika stíluskritikai köntösbe bújtatott ideológiai argumentációs jelentéshordozója. Ahogy arra P. Szűcs felhívja a figyelmet, a két háború közti magyar kultúrpolitika, így Gerevich is, az I. világháborút követő országvesztésben felelősnek tekintett Franciaországot kívánja új, büntelen idolra cserélni, így a magyar kultúra háború előtti első számú mintaképe, a liberális francia orientáció olaszra váltását szorgalmazta.⁴¹ Ez nem a teljes francia művészettörténet elvetését jelenti: az 1920-as évek szakmai és sajtónyelvében francia művészet és párizsi művészet más-más tartalommal töltődik fel, így például a szimbolizmus (például a republikanizmus szekuláris vallásának monumentális reprezentációit a Panthéonban megfestő Puvis de Chavannes) érvényes referencia maradhat. P. Szűcs állításának illusztrálására néhány példa Gerevichtől:

„A párisi Café Rotond [sic–G.M.] elferdült esztétikája ma már nem hat, nevetnek rajta.”⁴²

„A hervadt és kimustrált párisi, nem is francia, hanem – mint köztudomású – nagyrészt párisi idegenektől kiagyalt divatirányokat annál kevésbé lehetett a magyar fejlődésbe szervelesen beiktatni, s velük művészetünket korszerűen megújítani, mert azok absztrakt, spekulatív jellege, formaomlása nem felelt meg a magyar művészi gondolkodásnak.”⁴³

A túlzás a kurzus kultúrafelfogásában, ahogy az Gerevichnél is látható, a magyar nemzeti karaktert tükröző művészettel (melynek vonása a „torzítástól való idegenkedés”, „mértéktartás”; „optimista és derűs”, „a lelket nem zaklatja fel rémlátomásokkal”)⁴⁴ ellentétes sajátosságként értelmeződik.

A két háború közti, elsősorban a Képzőművészek Új Társasága és az azzal átfedésben lévő Gresham-kör és Új Művészek Egyesülete által képviselt modernség egyszerre kívánt szellemi közösséget vállalni a kortárs párizsi művészettel, és érzékelte a hivatalos művészet által a „párizsi iskolához” társított negatív konnotációkat. A Párizsban élő magyar művészek pontosabban érezhették az elsődleges kontextus idegen–francia ellenétét.⁴⁵ A mai magyar művészettörténészek, ha az École de Paris-ra hivatkoznak, mind a gerevichi, mind a mai francia dekonstruáló értelmezéstől eltérően, a *medium rare steak*-hez hasonlóan valamiféle közepes, nem túl „véres”, dekoratív, színes esztétikai modernizmust értenek rajta.⁴⁶

⁴¹ P. SZÜCS, 1987. 28.

⁴² Milyen eredményeket hozott a velencei nemzetközi kiállítás? Beszélgetés Gerevich Tibor egyetemi tanárral. *Nemzeti Újság*, 1928. november 17. 6.

⁴³ GEREVICH, 1941. 264.

⁴⁴ GEREVICH, 1939. 473.

⁴⁵ Lásd: KOPÓCSY 2015. 30–33. A KUT mint a Párizsi Iskola „helyi képviselete” alfejezet. Benyomáson szerint a Kopócsy által idézett Márjás Viktor az elsőre, Körmendi András a másodikra példa.

⁴⁶ Lásd például: HORNYIK, 2018.115; 117; DRIENYOVSZKI, 2016. 49.

*Viszonyítási pontok II.:
nemzeti érzelem, nemzeti karakter, faji⁴⁷ karakter*

Annak meghatározására ez a szöveg nem vállalkozhat, hogy pontosan mit ítéltünk „szélsőséges nemzeti érzelmű” jelenségnek, bár érdemes leszögezni, hogy a többség által elfogadhatónak tekintett politikai nézetek halmaza (az ún. Overton-ablak) a két világháború közötti időszakban korántsem tekinthető állandónak. Tény, hogy magyar viszonylatban Gerevich aktív formálójá volt a kurzus ideológiai programjával összhangban álló kultúrpolitika kidolgozásának és megvalósításának. Ezt munkát szellemtörténeti beállítottságú művészettörténeti szaknyelven végezte el, amely alkalmas lehet arra, hogy elleplezze „önmaga előtt is ideológus mivoltát”,⁴⁸ és egyúttal az utókor percepcióját is befolyásolja. Kaszás szerint az utókor szemében „a nemzeti karakterológia, s főként annak vélt felsőbbrendűsége lesz [Gerevich – G. M.] koncepciójának egyik fő bűne”.⁴⁹ Gerevich (és „római iskolája”) értelmezése során amellet érvelek, hogy a megszokottnál sokkal szélesebb körben lenne érdemes ideológiai jelentéshordozóként tekintetünk a képzőművészetre, de az ideologikusnak tekintett művészetet nem az autonóm művészet ellenfogalmaként kellene értelmeznünk. Nem érdemes kizárólag „immanens művészeti folyamatok tükrében”⁵⁰ vizsgálni a képzőművészettel érintkező jelenségeket, és eltekinteni Gerevich „szerepvállalásának ideológiai, valamint politikai megítélésétől”. Egyszerűen az életmű elidegeníthetetlen, elsődleges kontextusaként, értelmező segédegyeneseként kell tekintenünk a tekintélyelvű, *ressentiment* alapú rendszer nacionalista diskurzusára, amelyben kitermelődött ez az instrumentalizálható, sőt, kimondottan ezzel a céllal létrejött művészetkonceptió.⁵¹ A Gerevichet is szerepeltető, Szekfű Gyula által szerkesztett 1939-es *Mi a magyar?* esszégyűjtemény jól tükrözi, hogy a két háború közti, a szellemtörténet módszerére támaszkodó konzervativizmus nemzeti kultúrára vonatkozó programjának globális, minden diszciplínára kiterjedő jellegét és politikai mivoltát pontosan érzékelt a tágan értett szakma közege.⁵² Gerevich egy másik, 1934-es programadó cikkéből jól rekonstruálható ez a program, amely a magyar kultúra szupremáciáján alapult:

⁴⁷ A faj kifejezést a szövegben korabeli értelemben, az egyén ellentétéként, az etnikai nemzet szinonimájaként (szemben a politikai nemzettel) használom. Mindkét jelentésárnyalat szorosan kapcsolódik a természetes szelekció darwini elméletéhez, amennyiben az a legerősebb egyén és faj túlélését feltételezi, valamint a fajhigiénia társadalomfilozófiájához, amely etnikai csoportok túlélését az előnyösnek tételezett faji tulajdonságok átörökítésének szabályozásával akarta elősegíteni.

⁴⁸ LACKÓ, 1984. 376; 398. fogalmazott így a történész Szekfű Gyuláról. Idézi: MISKOLCZY, 2001. 9.

⁴⁹ KASZÁS, 2024a. 76.

⁵⁰ Uo., 82.

⁵¹ Markója Gerevich művészetszakmai szakértelmének a kortársak (itt a Nyolcak) elleni politikai fegyverré kovácsolását egy 1922-es cikkben szemlélteti lásd: MARKÓJA, 2009. 36–37., míg Marosi a középkorral foglalkozó történetírói tevékenységének (és Hoffmann Editre vonatkozó támaszkodásának) ideológiai töltöttségére mutat rá, lásd: MAROSI, 2014. 13–14.

⁵² A kultúraszemlélet globális jellegéről lásd Zolnai Béla érvelését a realizmus és a népi jelleg mint kívánatos nemzeti karakterjegy kimutatására, amely „[...] példa arra nézve, hogy miként lehetne különböző szaktudományokból kiindulólág hasonló eredményekre jutni [...]”. Zolnai Béla levele

„A régi magyar művészetnek a nagy európai művészet keretében az volt a hivatása és egyúttal érdeme, hogy a nyugati stílusokat a környező országokba közvetítette, hogy a nyugati művészetnek kelet felé utolsó állomása, őrszeme volt. A mai magyar művészet híven követi történeti misszióját.”

A szupremácia alátámasztásának igénye elsősorban azon környező országokkal szemben fogalmazódott meg, amelyekkel szemben Magyarországnak revíziós igénye volt:

„De a magyar művészet szépségét és egységét hirdetik a trianoni határokon túl emelkedő műemlékeink, az ország művészeti integritásának ezek az éber őrei, ízlésbeli, lelki közöségének néma hitvallói. Területileg elszakíthatták őket, de szellemileg soha, ma is részei a magyar művészet történeti egységének, megvalósítói a magyar ízlés elképzeléseinek. Ha vannak is a tudomány kritikáját ki nem álló oly meddő törekvések, amelyek ezeket a magyarságtól elakadni és kisebbségi sorsra juttatni akarják, átfaragni nem lehet őket, magyarságuk vitathatatlan és változtathatatlan tény.”⁵³

Ezt a szupremáciát a nemzeti (művészet)történelem mint mítosz igazolja,⁵⁴ amely a modern nemzetfogalom historizálási kísérlete során, annak eredményeként keletkezik a (művészet)történészek jóvoltából. *„A magyar művészet egy ezeréves kultúrának a virága”⁵⁵* – csatlakozik Gerevich a művészettörténetnek Szent Istvántól az 1930-as évekig szerves és lineáris fejlődési folyamatként való ahistorikus elbeszélésehez. E szupremácia fenntartása biztosíthatja a magyarság fennmaradását a nemzetek versenyében (*„Ezeket a sikereket nemzeti jövőnk szempontjából nem lehet eléggé megbecsülni és méltányolni. Ennek a lenyomorított kis országnak művészetét a nagy, gazdag és boldog európai nemzetekkel egy rangra emelik.”*), amely a magyar nemzeti karakterre alapozva érhető el.⁵⁶ Gerevich a tágan értett művészeti praxis (alkotás, kiállítás, művészetfinanszírozás) politikai reprezentációs jellege mellett kifejezetten militáns hangvétellel érvelt, a nemzetközi kiállításokat *„kulturális hadállásként”, „viadalként”* írta le, a magyar művészet külföldi jelenlétét *„széles előretörési frontként”⁵⁷*; a művészettörténeti stíluskritikai attribúciós munkát és hatástörténetet pedig mint ami *„kulturailag bekebelez”⁵⁸*.

Szekfű Gyulának, 1938. december 7. Idézi: MISKOLCZY, 2001. 146–47. Inherensen politikai jellegről lásd Horváth Jánost: *„De: azok közül, akikkel Szekfű felsorol, egyedül Bethlen István illetékes arra, hogy ahhoz a kérdéshez hozzászóljon. Az u.i. bárhogy csúrrjük-csavarjuk, végeredményben gyakorlati politikai kérdés és minden hozzászólás politikai érdekeket érint, esetleg sért. Ki a magyar, ki nem? – ez aktuális politikai kérdés; annyira az, hogy a reá adandó felelet időnként, s mindenkor érdekeink szerint, más és más lehet. Ez elég cinikus felfogása ugyan a dolognak, de így van.”* Horváth János levele Eckhard Sándornak, 1939. március 5. Hivatkozza: MISKOLCZY, 2001. 97.

⁵³ GEREVICH, 1934. 694; 691. E stratégiát lásd továbbá egy korábbi szövegben, amely Románia egyetlen érdemét a milano-monzani I. nemzetközi iparművészeti kiállításon az erdélyi magyar népművészet révén a magyar kultúrfölény elismerésének tulajdonítja: GEREVICH, 1928. 36–37.

⁵⁴ A történelem nemzeti paradigmájáról mint mítoszlól lásd: GYÁNI, 2010. 21–24.

⁵⁵ GEREVICH, 1934. 691.

⁵⁶ Uo., 694.

⁵⁷ GEREVICH, 1928. 35–36.

⁵⁸ Uo., 37; 38. Gerevichnek a stíluskritikai attribúcióra mint a kultúrharck eszközére vonatkozó nézetei magyarázzák egyes személyes konfliktusait is, például, hogy miért tekinti Hoffmann

De mi is ez az említett nemzeti karakter? A nemzetkarakterológia tágabb értelemben az önsztereotipizálás kognitív műveletében gyökerezik, szűkebb értelemben pedig az éghajlati meghatározottság humanista és kora újkori elméleteire és azt követően a különböző diszciplínákra (földrajz, történelem, néprajz, filozófia) vonatkozó, minden európai kultúrában jelentkező „nacionalizálási” kísérletekre vezethető vissza.⁵⁹ A 19. században elsősorban két, egyaránt evolucionista történet-szemlélettel rendelkező, egymással versengő ideológia terepe volt Kelet-Európa: a kultúra „autochton [őshonos] jellegét” védelmezőké, velük szemben pedig az „idegen” hatások befogadását támogatóké, s mindkét csoport nyugati forrásszövegek recepciója nyomán alakította ki elképzeléseit.⁶⁰ A nemzeti és idegen kontrasztív kategóriáiból levezetett nyitott, receptív vagy zárt kultúrafogalom használati mintázatait a századforduló művészettörténet-írásában Róka Enikő írja le, rámutatva többek között a legkevésbé sem autochton nemzeti karakter fogalmának forrásaira (taine-i miliőelmélet, a szociáldarwinizmus Herbert Spencer általi kultúrára vonatkoztatása), illetve arra, hogy a szabadelvű vagy függetlenségi koalíciós álláspontok nem fordíthatók le közvetlenül esztétikaira.⁶¹

A művészettörténeti kánonépítés a nemzetépítés céljával fonódik össze: alátámasztja annak asszimilációs felfogását, miközben fenntartja a „magyar faj” transzcendens folytonosságát.⁶² Ezeket a fogalmi kereteket a két háború között a politikai diskurzusban fokozatosan felváltja egy etnocentrikus szemlélet. Gerevichre is áll, amit Eötvös Collegium-beli társai, Zolnai Béla vagy Eckhardt Sándor kapcsán mutatott ki az esztétorténet: a szellemtörténeti paradigmában szocializálódott, eredetileg konzervatív nézeteket valló szereplők a politikai diskurzus radikalizálódásával és etnicizálódásával párhuzamosan antifasiszta álláspontot foglaltak el.⁶³ Az, hogy Gerevich 1945 után nem vált automatikusan számkivetetté,⁶⁴ illetve, hogy szerepét a két háború közötti időszakot újraértékelő történetírás a „kultúra” győzelmének tekinti a „politika” fölött,⁶⁵ antifasizmusának köszönheti, annak a (gyakran sikamlós anekdotákkal illusztrált, bacchusi, élvhajász karakteréből levezetett) pozíciónak, hogy igyekezett távolságot tartani a Gömbös Gyula körül kikristályosodó, államilag támogatott etnikai radikalizmustól. Azonban művészettörténet-írói és műemlékes gyakorlata előtt, amelynek kultúrpolitikai célja a magyar kultúra szupremáciájának alátámasztása, a konzervatív-konzolidációs kormányok sokszínű jobboldali ellenzéke is elismeréssel adózott. A legitimista, majd szélasista *Magyarságtól* az alkalmazotti-tisztviselei réteget célzó „úri fasiszta”, imrédysta *Egyedül vagyunkon* át a fajvédő *A Célig* elismerően szól a szélsőjobb Gerevich elméleti, ideológusi tevékenységéről akkor is, ha kortárs művészeti programját

Edit művészettörténész 14. századi miniatúrafestészeti attribúcióját a „cseh-szláv műtörténeti fajelméletnek”, a „cseh gyarmatosításnak” való behódolásnak. Lásd: MAROSI, 2014. 13–14. és MAROSI, 2015. 11–12.

⁵⁹ Lásd: TRENCSENYI, 2011a. 26.

⁶⁰ TRENCSENYI, 2011b. 11.

⁶¹ RÓKA, 2010. 203; 206; 209.

⁶² TRENCSENYI 2011b. 346–347; RÓKA, 2010. 202–205.

⁶³ MISKOLCZY, 2001. Idézi: TRENCSENYI, 2011b. 412.

⁶⁴ Lásd továbbá, Fülep Lajos szerepének vizsgálatával: MARKÓJA, 2009. 9–10.

⁶⁵ Lásd: UJVÁRY, 2008. 74–82.

reakciósnaak vagy idegen hatásokat támogatónaak tartotta.⁶⁶ Naivitás volna azt gondolni, hogy ez a tiszteletteljes figyelem elkerülte volna egy Gerevich kaliberű tudós-politikus figyelmét, hogy ne számolt volna vele.

A hol szellemtörténeti-tudományos eredetű, hol esszencializáló népi bölcsességé áramvonalasodott nemzeti karakter fogalma a két háború közötti művészeti mezőben sokféle használatban volt, nemcsak az olyan, a konzervatív irányokhoz húzó alkotók és teoretikusok alkalmazásában, mint Gerevich vagy a Kaszás által is idézett Rudnay Gyula,⁶⁷ hanem a modernisták körében is. Kállai Ernő például támaszkodik rá a *Neue Malerei in Ungarn*-jának bevezetőjében, illetve a magyar kiadás *Természet, temperamentum, stílus* című fejezetében, amely a stíluskritika, a nemzeti karakter és a marxista osztályelmélet kritikai kombinációjával határozza meg

⁶⁶ A mi értékeink, Gerevich Tibor. *Magyarság*, 1925. március 1. 6.: „Csak a legminuciózusabb kutató munka tette lehetővé, hogy középkori iparművészetünk stílusárnyalataiban, primitív festőink vonalvezetésében a magyar szellemiség nyomait fedezze föl és ezzel egy új fejezetet állítson be az európai szellemtörténetbe: a középkori magyar művészettörténetét, amelynek eddig még a létezését is tagadták radikális kritikusaink...” KAMPIS, 1942.: „Az a szerep, melyet fiatal művészgárdánk irányításában játszott, a magyar művészeti közélet nem egy alapos ismerőjének váltotta ki ellenérzését főleg a nemzetietlen, idegen szellem propagandája folytán, mely elsősorban tőle indult ki az utóbbi években, miután a másik, a zsidó-marxista kulturpropaganda kissé már bágyodni kezdett. Az utóbbi időben egyre gyakrabban emelkedtek hangok Gerevichnek ebbeli tevékenysége ellen, immár a sajtó nyilvánossága előtt is, idősebb volt tehát részéről, hogy igazolja magát azon a téren, melyen legerősebbnek érzi magát, a műemlékvédelem és régészet terén.” Egy évfordulóra. *Egyedül vagyunk*, 1. (1942) 16. sz. 3. (Kiemelések az eredetiben): „Hálásnak kell lenni azért a lelkesedésért, amivel a kassai dóm és más magyar gotikus emlékek mestereinek magyar mivoltát újra körülhatárolja és legfőképpen azért, amit az esztergomi királyi palota föltárása körül tett. Gerevich nélkül talán nem jutott volna bele a köztudatba az a sok részletkutatás, mely bebizonyítja, hogy a középkor magyar művészeinek, ha még német és olasz nevük van, akkor is megvolt a maguk különös magyar jellege, szóval a kora Árpádoktól kezdve volt itt egy külön magyar művészet. De ezek mellett a komoly érdemek mellett, mint kritikai fórum, nem hallgathatjuk el ezen az évfordulón, hogy mindaz, amit Gerevich Tibor a modern magyar művészet, főleg a modern festőművészet és szobrászat támogatása és irányítása körül végzett, már nem kelthet bennünk ilyen feltétlen lelkesedést. Örülünk, hogy Aba-Nováknak, ennek az igazán nagyerejű magyar disztóművésznek akkora állami támogatást szerzett, örülünk, hogy annyi fiatal magyar tehetséget juttatott el minden klasszikus művészet örök forrásához, Itáliába. Feltétlen el kell ismernünk Gerevich érdemeit a magyar-olasz kultúrkapcsolatok létesítésénél. De sokszor túlzottnak érezzük az erőfeszítéseket, amelyekkel a kor nagy művészeti vajadásának az egyik termékét, a trecento és quattrocento formanyelvét utánzó neoklasszikus festőiskola sokszor nagyon modoros magyarországi megnyilatkozásait annyira portálja.” BÜKY, 1942. 62.: „Félreértés ne essék, minden magát becsületesen magyarnak valló és ennek következményeit levonó értékes jött-magyart igen megbecsülünk, de ki kell mondanunk, hogy ezekben a sorsdöntő időkben mégis csak a valódi magyarok támogatása lenne elsősorban fontos, mert hiszen leginkább ezektől várhatjuk a magyarság új-politikai, társadalmi, művészeti formájának kialakítását. Ezek mutathatják meg leginkább az utat a jött-magyaroknak is. Ebbeli véleményünkben támogat bennünket irányító esztétikusunk Gerevich professzor úr is, aki pl. német viszonylatban azt írja, »bár esztétikai szempontból (Ajtósi) Dürer Albert közelebb áll hozzánk, mégis ha faji szempontból nézzük Grünewald németebb német, mert nála a német jellemvonások jobban kidomborodnak.«” (Az idézett Dürer és Grünewald párhuzamot részletesen lásd: GEREVICH, 1939. 438–39., de nem ez a Büky által idézett szöveghely.) Gerevich művészettelfogása konzervatív ellenzékének tekinthető még például a súlytalan, tekintélyes intézményi háttérrel nem rendelkező műtörténész és festő Kószei László, aki Balás-Piryhez hasonlóan rajongott a Harmadik Birodalom klasszicizmusáért. Ő az akadémikus művészet mellett foglalt állást Gerevich és Szekfű, illetve az „aba-nováki vázlmányok” ellenében, „melyekben csak az e festőkhöz oly bőkezű Rotschild tud gyönyörködni (valószínűleg maliciából, hogy ily alsóbbrendű lényfoszlánynak láthatja a magyart)”. Lásd: KÓSEI, 1938. 7. Kószeiről bővebben lásd: PATAKI, 2022. 99–104.

⁶⁷ KASZÁS, 2024c. 188.

a magyar művészet partikularitását és kívánatos fejlődési irányát.⁶⁸ Kállaiban és Gerevichben egyébként közös, hogy nyílt kultúraeszménnyel bírtak és a külföldi hatások adaptáló befogadását látták kívánatosnak, persze nem ugyanazokét,⁶⁹ és mindketten „derülátóan”⁷⁰ beszéltek a fajkeveredésről,⁷¹ Gerevich a magyarság asszimiláló ereje felől, Kállai pedig a részben a proletárdiktatúra nyomán emigrációba kényszerült modernisták védelmében.⁷²

Annak a diskurzusnak a nyomai, amelytől aligha elidegeníthető az, amit a két háború közti időszak esztétörténetét konzervatív hagyománnyá gyúró újraértékelésében Miskolczi „a szelektív antiszemitizmus gyermekbetegségének” nevez, s amely a reformkonzervativizmust benyomása szerint zsákutca felé vitte,⁷³ Gerevich szövegeiben is kimutathatók. Gerevichnek a modernizmus kritikájára vonatkozó esztétikai szótára egyértelműen alkalmazza a szociáldarwinista, fajhigiéniai nyelvezetet, ami szintén századfordulós eredetű:⁷⁴ „[a]z olasz művészet testben és lélekben egészséges”, ezzel szemben az európai művészet (ez esetben a fogalom alatt a szerző az avantgárd izmusokat érti) immár „degenerált”, a párizsi iskola eszközei „patológikusan betegek”.⁷⁵ Mi több, a párizsi iskola idegen (nem francia) művészei rokonai a „társadalmi és politikai bolsevizmus” moszkvai és berlini képviselőinek, ahogy Kun Bélának is, „[k]iagyalt, bonyolult és zavaros esztétikai teóriákat, talmudian csavart esztétikai elveket próbálnak műveiken megvalósítani [...]”, a „nemzeti művészek romjai fölött megalkotják a művészet internacionáléját”.⁷⁶ Ez az értelmezési keret Nordautól

⁶⁸ KÁLLAI, 1925a; KÁLLAI, 1925b. Újraközölve: KÁLLAI, 1994, I., 123–218; II., 83–160.

⁶⁹ Lásd: Kállai érveit a „föltétlen lélekalkalmazkodás, a stiláris Wahlverwandschaft” és az „áthasonulás” kulcsszavai mentén. (KÁLLAI, 1925b. 6–7.)

⁷⁰ BOLGÁR, 2022. kifejezése.

⁷¹ KÁLLAI, 1925b. 9.: „A magyar fajiság gondolatát annyiban látom reális élet- és kultúrtényezőnek, amennyiben a Petőfi-Petrovicsok, a Munkácsy-Lieb Mihályok, Rippl-Rónaiak, Iványi-Grünwaldok, Kernstock Károlyok, Perlrott-Csabák és a többi idegen származásúak műve is magyar faji sajátosságokon épül – a környezet és a történelem beolvastató hatásának jóvoltából.” GEREVICH, 1939: „Az antropológia megállapította, hogy tiszta fajok ma már nincsenek, a művelődés története pedig azt a tanulságot, hogy mennél keveretlenebb a faj, annál merevebb és mozdulatlanabb a műveltsége.”

⁷² KÁLLAI, 1925b. 13: „De a modern szellemi mozgalmak magyarországi történetének súlypontja egyelőre nem a diaszpórába és emigrációba helyeződött-e át?” A szöveg részleges amnesztiarendelet után íródott.

⁷³ MISKOLCZY, 2001. 90.

⁷⁴ Lásd például: SIMKÓ, 1898. 14; HOCK, 1898. 173. Forradalom a festőművészetben. K. Lippich Elek dr. nyilatkozata. Budapesti Napló, 1908. február 16. 8. Idézi őket: RÓKA, 2010. 207–208; 218.

⁷⁵ GEREVICH, 1929. 243; 239.

⁷⁶ Uo., 239–240. Érdemes hozzátenni, hogy a „bonyolult és zavaros esztétikai teóriák”, „talmudian csavart esztétikai elvek” és önmagában a „cerebrális” kifejezés nemzeti/faji karakterológiai etimológiája hol a zsidó, hol az – olykor zsidó hatás alatt álló – kelet-európai vagy német „lelki elnehezülést” jelzik, ami az egészséges aktivitás ellentétje. Lásd például a németek vonatkozásában: BALÁS-PIRY, 1943. 14. A zsidóság vonatkozásában: WEININGER, 2010. 266–67.: „A zsidó lelki tartalmai mind bizonyos dualitással vagy pluralitással terheltek; [...] A benső sokértelműség, ismétlem, abszolút zsidó természetű, az egyszerűség pedig abszolút nem zsidó.” [Kiemelés az eredetiben – G. M.] A kelet-európaiság vonatkozásában: PUY, 1931. 708.: „D’ailleurs, même dans leurs poussées vers l’art le plus avancé, les artistes des régions méridionales mettent moins de cérébralité que ceux de l’Europe Centrale. Ils tendent à saisir le côté heureux des choses au lieu d’accuser leur lourdeur.” GEREVICH, 1929. 243. szerint a modern francia művészet cerebrális, szemben az „inspiratív” olasszal. Ezt a fogalmi keretet a sajtónyelv széles körben használta, lásd például:

a náci Entartete Kunst-fogalom magyar recepciójáig követhető, például a korábbi Gerevich-tanítvány Balás-Piry Lászlónál.⁷⁷ Gerevich – és nyomában Balás-Piry – evolucionista szellemű művészettörténetükben „a háború utáni évek esztétikai káoszának” a művészet fejlődésében betöltött szerepét hangsúlyozzák egyetlen pozitív vonásaként, amennyiben az letakarította a terepet egy új művészet kifejlődéséhez, az akadémikus művészet meghaladásához.⁷⁸ Gerevich szavai azé a hivatalos világei, amelyet Miskolczy szerint „a szabadgondolkodástól való félelem, az antibolsevizmus és a revizionista megszállottság”⁷⁹ jellemzett.

Gerevich művészettörténeti szövegeit remélhetőleg hamarosan újraolvassa majd egy historiográfiai dolgozat. Nemcsak a kortárs szellemtörténeti alapokon álló konzervativizmus szövegeivel való összevetés alkothat majd pontosabb képet arról a komplex művészetpolitikai problémáról, amit jelenleg az „ellentmondásosság” címkéje alatt jelez a szakma, hanem a nemzetiszocialista és fajvédő sajtó azon passzusaival való összevetés is, amelyek egyes egykori római iskolások és a szélsőjobb közötti közeledést dokumentálják az 1930-asévek végétől, nagyjából Hóman Bálint második vallás- és közoktatásügyi miniszteri ciklusa idején. Erre nemcsak Czene fent idézett egyetértő olvasói levele a példa a szélsősista *Magyarságnak*, de például a politikus művészetfelfogása miatt támadott Aba-Novák Vilmos mellett kiálló, meleghangú cikkek az imrédysta *Egyedül vagyunkban*,⁸⁰ amelynek visszatérő művészettörténész szerzője volt a korábban már idézett, nácibarát Balás-Piry László, Gerevich egykori tanítványa.

BOSNYÁK, 1941. 11.: „Ebben a két, jellegzetesen zsidó agytermékben [A tőkében és a Kommunista kiáltványban – G. M.] összesűrített dogmák, elvek és tanítások ösztökölték lázadásra, rombolásra azokat, akik hatásuk alá kerültek. Az övszövetségi próféták extatikus átkozódásainak és a Talmud-tudósok nyakatekert okoskodásainak szelleme kísért Marx írásaiban.”

⁷⁷ BALÁS-PIRY, 1943. 113.: „Végigjárva a művészet »Entartete Kunst« kiállítását, undor fogta el az embert és úgy érezte, hogy ezek a torz alkotások nem annyira művészi, mint inkább orvosi szempontból számíthatnak érdeklődésre. [...]” Uő., 114. a modern irányzatokat „politikailag fertőzőtnek” (a kommunizmus és a zsidóság érdekei által) és „halva születettnek” nevezi.

⁷⁸ GEREVICH, 1929. 238–9; BALÁS-PIRY, 1943. 13.: „Az egyéniség felszabadítása [amit a szerző a nemzetiszocializmus által váltott liberalizmus korszakához köt – G. M.], bármilyen nagy értékkel is gazdagította az emberiséget, túlhajtásai miatt vesztét okozta a népközösségnek és ezzel világoválságot idézett elő.” Uő., 113.: „A modern művészi szellemiség egyik legnagyobb jelentősége az, hogy tanította és nevelte az embereket az élet jelenségeinek egyéni látására [...]. Ennek a vívmánynak a jelentőségét csak az tudja igazán értékelni, aki ismeri a XIX. század akadémikus művészetét, amely a megújulás legcsekélyebb jele nélkül igyekezett a művészi színvonalat a mult értékeinek utánzásával felmutatni.”

⁷⁹ MISKOLCZY, 2001. 18.

⁸⁰ Balás-Piry cikke (1941) félig nekrológ, félig – Aba-Nováktól idézettként jelölt – védőbeszéd a vád ellen, miszerint Aba-Novák fölfogásban közel állna a kommunistákhoz és idegen eszméket szolgálna. A „vád” Géber Antal, a magyar műgyűjtés legjelentősebb krónikásának (a magyar műgyűjtés bibliográfiai lexikonának ([TAKÁCS, 2012.] ő a legfontosabb forrása), műgyűjtőnek és KUT-támogatónak olvasói levelében (GÉBER, 1940.) megfogalmazottakra utal, amely egy korábbi cikkre (PUSKÁS, 1940.) reakcióul született. Géber egyébként a Balás-Piry által Aba-Nováknak tulajdonított állítással és egyúttal MOLNOS, 2009. 33–34 a vitáról szóló interpretációjával ellentétben nem a kommunisták elvtársának nevezte Aba-Novákot, továbbá nem is a bolsevista propagandaművészet felélesztésével vádolta meg. Hanem azt állította, hogy „a művészet szabadságával szemben a kötött, vagyis irányított művészet elsőbbségét hirdeti”, tehát a művészet autonómiájáról való lemondás gesztusát („hogy a nép előtt a faj fennsőbbiségét, a Grossraum gondolatát hirdesse”) hasonlítja a kommunisták 1919. májusi praxisához (GÉBER, 1940.).

A komparatív tekintet: a vizualitás hiányzó Közép-Európa térképe

A művészettörténész szakma is tisztában van azzal, hogy a két világháború közti művészettel kapcsolatos, rendszerváltás utáni és részben (a reprezentatív, illusztrált kiadványok esetén nagyobb részben) a műkereskedelem által finanszírozott kutatás az államszocialista időszak történetírása által elhanyagolt vagy diszkreditált jelenségek rehabilitációs folyamatába illeszkedik.⁸¹ Kérdés, hogy a kortárs (művészet)történet-írás ezzel az elkerülhetetlen, fontos eredményekkel és olykor persze kudarcokkal is járó folyamattal kialakít-e valamiféle viszonyt (erre a későbbiekben még visszatérek). A nemzeti narratívák komparatív látószögből történő felülvizsgálatát régóta sürgeti a művészettörténet, ennek konferenciákon, publikációkon átívelő eseménytörténetét Sinkó Katalin írta meg.⁸² Az összehasonlító szemlélet segédegyenesként szolgálhat a két világháború közötti magyar kultúra és kurzus önleíró beszédmódjainak azonosításában, és ezek világos elkülönítésében a (vizuális) beszédmódok (művészet)történész leírásától. Így a mai történetírói praxisok által termelt szövegekben elszaporodnának az idézőjelek, jelezvén, ha egy másik történeti korszak beszél saját motiváció mentén, és elkerülnénk az ideológiai-politikai programok kitermelését szolgáló diskurzustérben megfogalmazott kijelentések esszencializálását a mai (művészet)történeti szakszövegekbe való idézőjelmentes beemelés által. A fentebb említett „párizsi iskola” állatorvosi lován kívül a magyar népművészetben rejlő „romlatlan őserő”,⁸³ és úgy általában a nemzeti karakter nem abszolút, hanem történeti fogalomként rekonstruálódna, amely többet árul el az azt előállító közegről, mint a fogalomról magáról.

Amennyiben a nacionalizmust mint internacionális, legkevésbé sem autochton jelenséget vizsgáljuk,⁸⁴ és regionális szinten összevetjük a nacionalizmusokból

(Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a művészeti autonómia primátusa apolitikus álláspont volna.) Az üggyel korábban is foglalkozott már az *Egyedül vagyunk*, akkor a „zsidó-bolsevik” Népszabadság rosszhiszeműsége ellenében igyekezett megvédeni Aba-Novákot, lásd: Mérleg. Aba-Novák Vilmos. *Egyedül vagyunk*, 2. (1940) 4. sz. 23.: „Az egész Terézváros és Lipótváros [a zsidók – G. M.] hangzavara bennezugótt azokban az írásokban, amelyekkel aztán a kiváló festő eltévelyedéseért [a művészet autonómiájának a társadalmi célok alá rendeléséért] exkommunikálták. Ó, hogy is beszélhet egy magyar művész a zsidótörvények, az átkos fasizmusok korszakában komoly művészetről! Hogyan állíthatja azt, hogy itt magasrendű eszmék, magasröptű ideálok indulnak útnak, mikor éppen a kiválasztottakat, éppen a négyezer esztendő óta legelhivatottabb kultúrtényezőket rekesztik ki egymás után a közmegebízásokból!” A Géber–Aba-Novák konfliktust mint a két szereplő között lovas ügyként lezárult affért említi: MOLNOS, 2009. 34. A személyes olvasatnál azonban lényegesebb a történeti dokumentumérték: a vitában egyáltalán nem véletlenszerűen félreinterpretált érvek mentén formát öltő indulatok a korszak ideológiájának és azzal szorosan összefüggő állami művészetfinanszírozásának a művészeti mezőre gyakorolt nyomását dokumentálják.

⁸¹ Vö.: MARKÓJA, 2009. 5. Markója Romsics Ignác által szerkesztett *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948* kollektív kiadványt és Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* című munkáját említi.

⁸² SINKÓ, 2010. 32; 35–41.

⁸³ Vö. például: KASZÁS, 2024c. 188.: „[Pekáry István] felismerte, hogy a kiüresedő nagyvárosi étlettel szemben a romlatlan, az ösztönöktől és az érzelmek világából merítő népművészet látásmódja és formakincse jelenthet kiutat.” Ezzel ellentétben például MOLNOS, 2022. 70–74. világosan elkülöníti az ideológiai metanyelvet a program művészeti megjelenésének leírásától.

⁸⁴ Lásd például a közép-európai fókuszú esztétik történeti gyűjteményes kötetet: TRENCSENYI ET AL (EDS.), 2016; TRENCSENYI ET AL (EDS.), 2018.

eredő, egymással érdekellentétben álló politikai programjaink propagandacélal készült, vagy a korszellem által meghatározott értelmezési keretekbe simuló vizuális alkotásait, akkor megszűnne a morális perspektíva alkalmazásának vélt vagy valós kényszere. Önleíró kategóriáink és azok vizuális reprezentációi tisztábban rajzolódának ki, ha Hunorjainkat és Magorjainkat odahelyeznénk például a Szvatoplukok mellé, magyar népi zsánereinket a szlovákok mellé.⁸⁵ Felszámolódának az olyan dilemmák, mint hogy valaki megtévedt-e „a morális csapdától terhes esztendőkből”⁸⁶ vagy hogy „a keresztény Magyarország freskóra transzportált, kurzus-kompatibilis” eszmei koncepciója „fenntartások nélkül vállalható”-e.⁸⁷ A politikai esszékből a tudományos irodalomba átszivárgó, normatív kijelentések nemzetostorozó pesszimizmusa⁸⁸ is új fénytörésbe kerülhetne.

Az államszocializmus művészettörténet-írásának kortárs recepciója: a szombathelyi Derkovits-kiállítás

A szombathelyi Derkovits-kiállítás megnyitását követő vezetésen⁸⁹ részt vett egy barátom. Meglepték a hallottak, így engem mint a kéznél lévő művészettörténešzt kérdezett, tudok-e arról, hogy Derkovits nemhogy nem halt éhen, de nem is nyomorgott különösebben, ezt csak a proletárfestő legendáját kiöltő kommunista kurzus találta ki. Ezt a „legendát” a rendszerváltás után többen is megkísérelték ledönteni, egyebek mellett az átmenetinek bizonyuló „rákosista visszarendeződés ideológiai vonalába” sorolható, az özvegy által írt életrajz,⁹⁰ a *Mi ketten* kritikai olvasatával.⁹¹ A „leleplezés legendája” a művészet metapolitikai narratíváinak szempontjából pont ugyanannyira érdekes, mint a „legenda leleplezése”. A „leleplezés” fő állítása a következő: 1. szemben az elsődleges forrás, a *Mi ketten*, illetve az államszocializmus alatt született szakirodalom (például Körner Éva Derkovits-monográfiája) állításával, nem igaz, hogy korának magyar társadalma ne becsülte volna a festőt és nyomora a proletariátussal való közösségvállalás⁹² lett volna. 2. Derkovitstól mind a magángyűjtők, mind az intézmények vásároltak, csak „mesterségesen”,⁹³ szükségtelenül, osztályhelyzetéből és személyiségéből

⁸⁵ BAJCÚROVÁ–HANÁKOVÁ (EDS.), 2016. 216–17; 275–93.

⁸⁶ MOLNOS, 2009. 36.

⁸⁷ MOLNOS, 2022. 69.

⁸⁸ Vö. például: Uo., 8: „[...] a kollektív emlékezet tudatos torzításai talán sehol a világon nem terhelik annyira a múlt elfogulatlan feltárásának lehetőségét, mint az állandó átalakulási és átértékelési kényszerrel küzdő Magyarországon.” Ez nem idegen a „rehabilitációs” történetírásnak a rendszerváltáskori illúzióit elvesztő generációjától, lásd továbbá például Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok* könyvének címét, epilógusát.

⁸⁹ A 2024. február 24-i tárlatvezetést tartotta a kiállítás kurátora és Szántó István festőművész. A kurátort bemutatta Cebula Anna művészettörténész, igazgató.

⁹⁰ Lásd: STANDEISKY, 2014.

⁹¹ BÜKI, 2014. 142. a kritikai olvasatra vonatkozó javaslatot: MOLNOS, 2008-nak tulajdonítja.

⁹² Lásd például: KÖRNER, 1968. 190.: „Világképének, amely most, 1930-tól szilárdult meg véglegesen, fogódzója a proletariátussal való egyesülés, sorsának minden mélységében való osztozás.”

⁹³ Lázár Béla, Száz magyar műredek, kézirat, é. n., MTA Művészettörténeti Intézet, Adattár, ltsz. MDK-C-I-44/389-61. Idézi: MOLNOS, 2008. 66; 70.

fakadó proletár- és privátgőgie miatt nyomorgott, vagy egyáltalán nem. A „leleplezés” állításának 2. pontját már 1980-ban hivatkozza Krunák Emese, akkor természetesen még nem leleplező szándékkal, Kopp Jenő 1945-ös szövegét idézve, azt a következőképpen kommentálva: „Kopp Derkovits művészeti értékeit elismeri, nehéz sorsát azonban nem sorsvállalásként, hanem ostoba proletárgőg lecsapódásaként értékeli.”⁹⁴ Kopp szövegében értelmezésem szerint a proletár- és privátgög toposza is megjelenik.⁹⁵ A fő állítás második pontjához az első pont (legjobb tudomásom szerint) 2001-ben csatlakozik, Szij Rezső történész nem tudományos, hanem pamflet-jellegű politikai esszéjében.⁹⁶ Ezután jelenik meg a művészettörténeti szakirodalomban Molnos Péter már a címében is ezt performáló – *Derkovits – szemben a világgal* – monográfiájában. Molnos érvelése több ponton hasonló forrásokra, művekre és vásárlásokra hivatkozik, mint Szijé: mindkét szöveg utal a korai megrendelésekre (miszerint Derkovits már 1920-ban jól megfizetett 12 lapos erotikus mappát készített, 1923-ban pedig illusztrációs megbízást kapott Füst Milán *Adventjére* az Amicus kiadótól),⁹⁷ a Szépművészeti Múzeum igazgatójának, Petrovics Eleknek a vásárlásai; a modellülések és modellülési-kísérletek;⁹⁸ illetve ugyanaz a Bernáth Aurél-szövegrészlet⁹⁹ Derkovitsról. Molnos nem hivatkozta Szij szövegét, ennek oka lehet többek között a könyv metának nehezen nevezhető politikai szándéka, ami bőven túlmutat a két világháború közti időszak „Horthy-fasizmusként” való sematikus és ideologikus leírásának kíváncsiságára és már akkor is részben elvégzett revízióján. Szij szerint ugyanis:

„[S]zó sincs Derkovits művészete jelentőségének csökkentéséről. De igenis szó van a Horthy-korszak műpártoló polgárságának védelméről, vagy ha úgy tetszik: »rehabilitációjáról«, amely műpártoló réteget valóban egy bizonyos fajta rasszista elfogultság 1945 óta nem győzött eléggé becsmérelni. Mint magát, az egész Horthy-korszakot és magát Horthyt is. Ez a magyar-ellenes propaganda szülte a legendát, miszerint éhen halt, mert a magyar társadalom nem értette meg és nem pártolta.”¹⁰⁰

Molnos természetesen pusztán a kommunista művészettörténetírássra irányuló mítosztorés céljával ismerteti Szijénál gazdagabb és gondosabban adatolt

⁹⁴ KRUNÁK, 1980. 10. Pontos hivatkozás nélkül, de Kopp szövegének alábbi részletére referál: „Tragédiája, hogy a gyermekkorában beléje idegződött elnyomottság, magárahagyottság érzése az idők folyamán még inkább fokozódva eltávolítja mindenkitől, és bár felfedezik és értékeli is művészetét, természetének egyre növekvő gőgjével utasít el magát minden feléje irányuló segítséget és így rövid élete az anyagi bajok szinte szakadatlan sorozata. Képeihez mániákusan ragaszkodik és inkább eljár dolgozni fővere asztalosműhelyébe, mintsem megoadjon azoktól. Késérű volt és gyűlölködő. Szüntelenül ebben a lelkiállapotban élve, mereven utasítja el magát a jobb élet lehetőségeit. Talán művészete etikai alapját érezte nyomorában, erkölcsi elkötelezettséget, amely csak addig igaz és addig őszinte, amíg saját magát is a kizsácoltakkal, az elnyomottakkal közé számíthatta.” Lásd: KOPP, 1945. 9–10.

⁹⁵ Lásd az előző lábjegyzetet.

⁹⁶ Szij, 2001. Szij könyvét a MOLNOS 2008-ról szóló kritikájában mint a sztereotípiák ellen hadakozó művet említi: GULYÁS, 2009. 86.

⁹⁷ MOLNOS, 2008. 20; 22–23.

⁹⁸ A modellülést lásd: Szij, 2001. 18. Szij az alábbi forrást hivatkozta: BENKÓ, 1975. 285. A modellnek ajánlkozást lásd: MOLNOS, 2008. 61–62., nyilván DERKOVITSNÉ, 1954. 132–34. alapján.

⁹⁹ Lásd: Szij, 2001. 26; MOLNOS, 2008. 69–70.

¹⁰⁰ Szij, 2001. 10–11.

forrásbázisát, viszont Derkovitsné emlékiratai esetében – a történeti vizsgálat követelményével összhangban – alkalmazott forráskritikát nem terjeszti ki a kontrasztforrásokra, a szövegek műfaja és az elbeszélők pozíciója mentén rekonstruálható álláspontok kritikai áttekintését és a két világháború közötti művészeti mező kontextusainak vizsgálatát nem végzi el. Ennek lehetnek terjedelmi okai, azonban azt a látszatot kelti, mintha a kontrasztforrások *a priori* nagyobb igazságtartalommal bírnának, mint a *Mi ketten*. Márpedig a leleplezés első és második állításának nem kell együtt járnia, és nem következik feltétlenül az elsőből a második. Tükröződhet a marxista osztályelmélet hatása az államszocializmus művészettörténet-írásának toposzaiban akár elhallgatás, akár túlinterepreálás formájában; és lehet egyúttal lehetséges Bernáth véleményében személyeskedés formáját öltött osztálykonfliktusokat azonosítani; vagy Fruchter Lajos gyűjtő javaslatát, hogy névleg írassa rá az életművét Derkovits, hogy ne tudják azt többé lakbérhátraléka miatt lefoglalni, a műtárgypiac és a művész közötti aszimmetrikus hatalmi viszony bizonyítékként olvasni.

Ez a félig a közéleti, félig a művészetszakmai térben kitermelődő narratíva jelent meg Szombathelyen, a nagyközönségnek szóló Derkovits-kiállításon. A múzeum intézményéről és a kiállítás műfajáról szóló diskurzusok irodalma könyvtárakat tölt meg, de az közös kiindulópontnak tekinthető, hogy a tárlatok által kínált narratívák az aktualizálás és a historikusság szempontjait igyekeznek összebékíteni, tehát úgy felkínálni a műtárgyakat a nézőnek, hogy egyaránt beszélnek azok történeti kontextusáról, és arról, hogy miért érdekesek a mindenkori jelennek. Ezen két szempont egyike sem érvényesül a Derkovits-kiállítás esetén, ám én csak a historikusságra koncentrálok, az aktualizálást futólag érintem csak. A falszöveg szerint Derkovitsot „konoksága” és „makacssága” akadályozta meg az érvényesülésben (lásd a mítosztörés 2. állítását). Derkovits művészetének témáit is meghatározó világnézetének – amelynek elméleti kerete a marxizmus, intézményi kerete az illegális kommunista mozgalom – referenciáit viszont következetesen kiradírozza, elmaszatolja a kiállítás. Néhány példa a falszövegből: a *Halottsiratáson „aktuális politikai eseményekre reflektált Derkovits: két szociáldemokrata újságíró meggyilkoltak. (Az európai közvélemény is tiltakozott a brutalitás ellen.)”*¹⁰¹ A falszöveg szándékosan feledkezik meg arról, hogy 1920 februárjában a fehérterroristák gyilkoltak szociáldemokrata újságírókat – pontosabban: a *Népszava* főszerkesztőjét, Somogyi Bélát, és egy újságíróját, Bacsó Bélát – az európai közvélemény tiltakozását pedig emigrációba kényszerült szociáldemokraták és kommunisták szervezték. Az „áhitatos csendben”, a nyergesújfalui szabadiskolában, amelyet a Tanácsköztársaság Művészeti Direktóriuma támogatásával szervezhetett meg Kernstok Károly (aki egyébként a proletárdiktatúrát megelőzően a Károlyi-adminisztrációnak dolgozott, Jászival kampányolt országszerte az Országos Polgári Radikális Pártnak¹⁰² és a művészeti ügyek kormánybiztosa volt),¹⁰³ „szociális gondolkodást”, „közösségi elkötelezettséget” és „prófétai szemléletet” szedhetett magára Derkovits, de

¹⁰¹ A bekezdés összes idézete a falszövegről származik, melynek szerzője Szántó István.

¹⁰² Lásd például: Országos Polgári Radikális Párt 1918. december hó 2-i nagygyűlésének plakátja, szívirványszínű papíron; 95x62,5 cm, „Petőfi” könyvnyomda, OSZK, Pksz.1918-20/781.

¹⁰³ Lásd például: BODRI (SZERK.), 1997; BODRI (SZERK.), 2000.

főként azért inkább „szakrális”, „elégikus”, „himnikus”, „árkádikus”, „bukolikus” természetábrázolással foglalatoskodott. A kiállítás a *Nemzedékek* című önarcképen ugyan sikerrel azonosította Karl Marxot, az viszont titok maradt, hogy mi lehet a rejtélyes „piros fedelű könyv”, amit Derkovits a képen olvas. Egy egész szekciót szenteltek a „szociális állásfoglalás”-nak, az ehhez tartozó falszöveg első mondatában szóba kerül a tónus- és színérték, később a pigmentek, a képsíkot metsző szerkezetek, kompozíciós megoldások. Innen, a kiállítás talán leghosszabb falszövegének legutolsó mondatából tudhatjuk meg, hogy a világválság idején festett képekkel *„Derkovits nem forrongásra hangolja a befogadókat, hanem szociális érzékenységgű állásfoglalást akar kiváltani, hogy vállaljanak közösséget a személyiségüket veszített tömegekkel, és hogy tudatosítsa bennük a szenvedés frusztráló állapotát”*. A kommentár szerzője nyilván nem látta a „vitán felül álló fő művet”, a Dózsa-sorozatot. Ez nem csoda, ugyanis a kiállítás legeldugottabb sarkában kapott helyet, az egyetlenben, ami nem látszik a bejárat felől. Az említett fametszet-sorozaton egyébként, mint megtudjuk,

„két ellentétes, de egyforma erő küzdelme jelenik meg [...]. Derkovits mindkét felet úgy ábrázolja, hogy az embertelen durvaságot, a viszonzott gyűlöletet hangsúlyozza. Derkovits szociális szemlélete egyértelműen megjelenik a sorozatban. A Dózsa György-féle parasztfelkelés nyilvánvaló művészi témát biztosított a festőnek ahhoz, hogy sokak számára érthetővé váljon a munkásmozgalom küzdelme. Mindezt azzal is hangsúlyozta, hogy saját önarcképét is elrejtette a parasztok között.”

A jelek szerint tehát a szociálisan érzékeny festő mégiscsak azonosult az egyik „embertelen, durva” féllel.

Amint az idézetekből látható, a falszövegek kommentárjainak túlnyomó többsége stíluskritikai jellegű. A stíluskritika mint módszer magában álló alkalmazása két következménnyel jár: egyrészt maradéktalanul felszámolja Derkovits munkásságának történetiségét, másrészt az aktualizálást is lehetetlenné teszi, nemcsak a szakma számára, de – szaknyelvénél fogva – a közönség számára is, melynek bevonása az új muzeológia részvételiséget és a kulturális javak demokratizálását célzó ajánlatai szerint kívánatos volna. Amikor egy pillanatra egy másik szempont, a historiográfiai váltja fel a stíluskritikát, az a tárlat legfontosabb tétjeként a „proletárfestő mítoszának” eloszlatását jelölik ki, ezzel tévesen azonosítva a festővel kapcsolatos művészettörténeti kutatás állását. Ezt a mítoszrevíziós munkát ugyanis már egy évtizede elvégezték: Ständeisky Éva feldolgozta a festő politikai-ideológiai kisajátításainak történetét, Büki Barbara pedig levéltári források alapján igazolta, hogy a festő és bátyja részt vettek az illegális mozgalomban a Horthy-korszak idején.¹⁰⁴

¹⁰⁴ STANDEISKY, 2014. 122–135; BÜKI, 2014. 142–43.

Konklúzió

Egy, a tárgya megismerhetőségének episztemológiai problémáival az utóbbi években a művészettörténetnél rendszeresebben foglalkozó irodalomtörténettől kölcsönzött következtetéssel fűzhető szorosabbra a két esettanulmány viszonya. Czene Hunor és Magorjának és Derkovits munkáinak értelmezése olyan szemantikai ásatást igényelt, amelyhez elengedhetetlen – ahogy Takáts József fogalmaz, amikor a szövegek iránti történeti érdeklődés céljaként keletkezésük kontextusát jelöli meg – a politikai diskurzusok által körülvett, jelentéshordozó műtárgyat érthetővé tevő „implikációk megörökíttelen döngicsélésének”, „a sokféle szándék, hit, tevékenység és érzelem zajának” rekonstruálása.¹⁰⁵ Ha e rekonstrukciós munkát megspórolva közelítünk témák, stílusok, infrastuktúrák és ideológiák konstellációjaként létrejövő műtárgyakhoz, akkor homogén esztétikai létezővé „tisztítjuk” Czenének a magyar őstörténet újklasszicista, az állami kultúrpolitika irányvonalával összhangban létrehozott megfogalmazását, egy polgári gyűjtőre optimalizált szalonzsánert és az illegalitásban működő kommunista párt politikai programját közvetítő alkotást. A művészet, így pedig a művészettörténet-írás praxisa szakmai autonómiájának ideológiamentességgént történő meghatározása önmagában is historikus és ideologikus, tehát nem *a priori* követelmény. Ugyanis, ahogy arra a teoretikus Peter Bürger rámutat, a modernizmus a művészetet mint autonóm társadalmi részrendszert feltételező, a polgári kapitalista társadalom által kitermelt elképzelésből fakadó programját tükrözi.¹⁰⁶ Hasonló következtetésre jut Bozsoki Petra is, aki ehhez a 19. századi női történetírás érvelése szerint elidegeníthetetlen politikai tétjeit áttekintve hozzáteszi a történész pozíciójára való politikai reflexió szükségességét is, ugyanis mintha „az antipolitika vált [volna] (a semleges, jelöletlen) Adottá, a politizáló beszédmód a (jelölt) Másikká”.¹⁰⁷

A két háború közötti időszakot felölelő kutatásnak kulcsfontosságú transzparenssén és reflexíven kezelnie mind saját, mind a vizsgált történeti szereplők szakmai autonómiára és ideológiai elkötelezettségre vonatkozó definícióit és igényeit. Ugyanis, ha másban nem is, de a *l'art pour l'art* dekadens voltában, tehát a művészeti autonómia elvetésében egy antiliberális, közösségi művészet javára, bár gyökereken eltérő ideológiai látószögből, mélyen egyetértett a polgári szabadelvű politikából való teljes kiábrándulás, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával együtt járó illúzióvesztés két háború közti évtizedeiben a Szociáldemokrata Párt munkásmozgalmár balszéle, az illegális kommunisták és az állami ideológia képzőművészeti reprezentációjában résztvevő művészelit. Egyetértett Aba-Novák Vilmos és Derkovits Gyula, Gerevich Tibor és Kassák Lajos. A művészettörténet-írásnak, amennyiben az episztemológiai szempontból egyáltalán elérhető autonómia maximumát tűzi ki céljául, nem az arra vonatkozó metapolitikai állásfoglalások kialakítása az elsődleges küldetése a szaktudományos szövegek diskurzusterében, hanem a műtárgy és a rá vonatkozó interpretációk létrejötte körülményeivel kapcsolatos transzparencia megteremtése.

¹⁰⁵ TAKÁTS, 2001. 323.

¹⁰⁶ BÜRGER, 2010.

¹⁰⁷ BOZSOKI, 2023. 31.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Sajtó

A Cél
Budapesti Napló
Egyedül Vagyunk
Magyarság
Nemzeti Ujság

Képi források

Országos Széchényi Könyvtár

Pksz.1918–20/781. Országos Polgári Radikális Párt 1918. december hó 2-i nagygyűlésének plakátja, szivárványszínű papíron; 95x62,5 cm, „Petőfi” könyvnyomda.

Nyomtatott források

BALÁS-PIRY

- 1941 BALÁS-PIRY László dr.: Aba-Novák Vilmos. *Egyedül vagyunk*, 3. (1941) 10. sz. 17–19.
 1943 BALÁS-PIRY László dr: *Hitler művészei*. Budapest, Stádium Kiadó, 1943.

BERCZELI

- 1942 BERCZELI A[nzelm] Károly: *Hőskor. Válogatott versek*. Budapest, Révai Kiadó, 1942.

BOSNYÁK

- 1941 BOSNYÁK Zoltán: Zsidók a Szovjetunióban. *Egyedül vagyunk*, 3. (1941) 10. sz. 11–21.

BÜKY

- 1942 BÜKY Béla: Faji kérdés a képzőművészetben. *A Cél*, 32. (1942) 4. 61–65

DERKOVITSNÉ

- 1954 DERKOVITS GYULÁNÉ [Dombai Viktória]: *Mi ketten. Emlékezés Derkovits Gyulára*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1954.

GÉBER

- 1940 GÉBER Antal dr: Kollektivizmus vagy művészeti szabadság. *Magyar Nemzet*, (1940. március 30.) 4.

GEREVICH

- 1928 GEREVICH Tibor: A magyar művészet jelentőségéről, *Képzőművészet*, 2. (1928) 7. sz. 35–41.
 1929 GEREVICH Tibor: A modern olasz művészet. *Magyar Szemle*, 2. (1929) 2. sz. 236–43.

- 1934 GEREVICH Tibor: A magyar művészet szelleme és szerepe. *Napkelet*, 12. (1934) 12. sz. 691–697.
- 1939 GEREVICH Tibor: A magyar művészet szelleme. In: *Mi a magyar?* Szerk.: SZEKFÜ Gyula. Budapest, A Magyar Szemle könyvei, 1939. 419–488.
- 1941 GEREVICH Tibor: Aba Novák Vilmos 1894–1941. *Szépművészet*, 2. (1941) 11. sz. 261–266.

HOCK

- 1898 HOCK János: *Művészi reform*. Budapest, Singer és Wolfner, 1898.

KAMPIS

- 1942 KAMPIS János: Gerevich Tibor nyolc éve. *Magyarság*, (1942. november 29.) 14.

KÁLLAI

- 1925a KÁLLAI Ernő: *Neue Malerei in Ungarn*. Sammlung Probleme der Neuesten Europäischen Malerei. Leipzig, Klinkhardt & Biermann, 1925.
- 1925b KÁLLAI Ernő: *Új magyar pictúra 1920–25*. Budapest, Amicus Kiadó, 1925.
- 1994 KÁLLAI Ernő [Ernst]: *Összegyűjtött írások/Gesammelte Werke*. I–II. Szerk.: TÍMÁR Árpád – MARKÓJA Csilla. Budapest, Argumentum Kiadó – MTA BTK MI, 1994.

KOPP

- 1945 KOPP Jenő [Eugène Kopp]: *Derkovits*. coll. L'Art hongrois. Budapest, Új Idők, 1945.

KÖSZEGI

- 1938 KÖSZEGI László: *Jobb közoktatást, egészségesebb műizlést, harcrakész honvédelem jegyében*. Budapest, Stádium Kiadó, 1938.

PUSKÁS

- 1940 PUSKÁS Lajos: Aba-Novák programművészetéről. *Népszabadság*, (1940. március 23.) 8.

PUY

- 1931 PUY, Michel: Publications d'art [Du Le Paysage Français et Tendances modernes de la peinture suisse d'Emile Szittya]. *Mercure de France*, 42. (1931) 789. sz. 704–708.

ROH

- 1925 ROH, Franz: *Nach-Expressionismus. Magischer Realismus*. Sammlung Probleme der Neuesten Europäischen Malerei. Leipzig, Klinkhardt & Biermann, 1925.

SIMKÓ

- 1898 SIMKÓ József: *Forradalom a művészetben*. Budapest, Singer és Wolfner, 1898.

WEININGER

- 2010 WEININGER, Otto: *Nem és jellem*. Ford.: DÁVID Andrea. Debrecen, Kvintesszencia Kiadó, 2010.

Szakirodalom

AMBRUS

- 2000 AMBRUS Judit: Egy különös indokláshoz, *Élet és Irodalom*, 64. (2020) 48. sz. (<https://www.es.hu/cikk/2020-11-27/ambrus-judit/egy-kulonos-indoklashoz.html>) – Utolsó letöltés: 2024. május 30.)

BAJCUROVÁ–HANÁKOVÁ (EDS.)

- 2016 BAJCUROVÁ, Katarína – HANÁKOVÁ, Petra (eds.): *Sen, skutočnosť: umenie et propaganda, 1939–1945*. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2010. [Kiállítási katalógus]

BÁN

- 2004 BÁN András: Mi a szőnyeg alá seprés helyes módja? A negatív hős ábrázolása. *Műértő*, 7. (2004) 11. sz. 7.

BENKŐ

- 1975 BENKŐ Erzsébet: Jegyzetek a Szőnyi festőiskoláról. *Művészettörténeti Értesítő*, 24. (1975) 4. sz. 284–85.

BIZZER

- 2009 BIZZER István: *A modern szakrális falképfestészet „római” vonulata Magyarországon, 1930–1950*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2009. [Kézirat.]

BODRI (SZERK.)

- 1997 BODRI Ferenc (szerk.): *Kernstok Károly írásaiból: A kutató művészettől a Vallomásig, 1911–1939*. Tatabánya, Kernstok Károly Művészeti Alapítvány, 1997.
- 2000 BODRI Ferenc (szerk.): *Kernstok Károly és vendégei, látogatói Nyergesújfalun*. Tatabánya, Kernstok Károly Művészeti Alapítvány, 2000.

BOLGÁR

- 2022 BOLGÁR Dániel: „Kevert fajúvá akarunk válni!”: Derűlátó fajkeveredési fantáziák nálunk és más nemzeteknél. *24.hu*, (2022. augusztus 25.) (<https://24.hu/belfold/2022/08/25/orban-viktor-tusnadfurdo-kevert-fajuvak-arunk-valni/>) – Utolsó letöltés: 2024. április 19.)

BOZÓKI

- 1996 BOZÓKI Lajos: Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt. In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Művészettörténet–műemlékvédelem*. Szerk.: BARDOLY István – HARIS Andrea. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. 171–190.

BOZSOKI

- 2023 BOZSOKI Petra: Politizáló nőtörténetírás. A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat). *Verso – irodalomtörténeti folyóirat*, 6. (2023) 2. sz. 9–31. <https://doi.org/10.15170/VERSO.6.2023.2.9-31>

BÜKI

- 2014 BÜKI Barbara: Máig élő tegnapok. Egy festő a közélet színterén. In: *Derkovits. A művész és kora*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2014. április 3–július 27. Szerk.: ZWICKL András – BAKOS Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2014. 136–149. [Kiállítási katalógus.]

BÜRGER

- 2010 BÜRGER, Peter: *Az avantgárd elmélete*. Ford.: SEREGI Tamás. Szeged, Universitas Szeged, 2010 [1974].

COZZOLINO

- 2013 COZZOLINO, Robert: PAFA and Dr. Barnes: Modernism in Philadelphia. *American Art*, 27. (2013) 20–26. <https://doi.org/10.1086/674926>

DA COSTA

- 2007 DA COSTA, Valérie: Existe-t-il une notion d'« École » dans l'art du xxe siècle ? : Un exemple : l'impossible « École de Paris ». In: *La notion d'« école »*. Éd.s.: PELTRE, Christine – LORENTZ, Philippe. Strasbourg, Presses universitaires de Strasbourg, 2007. 181–188.

DRIENYOVSZKI

- 2016 DRIENYOVSZKI Zsófia: A mindenség nagy gömb alakjában ott lebeg a szemünk előtt... Járitz Józsa élete, művészete és világfelfogása. *Artmagazin*, 15. (2016) 7. sz. 46–54.

FABRE

- 2003 FABRE, Gladys: Mi az a párizsi iskola? In: *Modigliani, Soutine és montparnasse-i barátaik*. Magyar Zsidó Múzeum, Budapest, 2003. július 23. – október 19. Szerk.: BEKE László. Budapest, Magyar Zsidó Múzeum, 2003. 16–30. [Kiállítási katalógus.]

GYÁNI

- 2010 GYÁNI Gábor: Nemzetemlétek és a történetírás. In: *XIX: Nemzet és művészet. Kép és önkép*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2010. november 5–2011. április 3. Szerk.: KIRÁLY Erzsébet – RÓKA Enikő – VESZPRÉMI Nóra. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2010. 11–25. [Kiállítási katalógus.]

GUCSA

- 2024 GUCSA Magdolna: 'Mèteques' and the 'Central Powers of Montparnasse': Emil Szittyta and the École de Paris. In: *Urban Culture and the Modern City: Hungarian Case Studies*. Eds.: GYÖRKE Ágnes – JUHÁSZ Tamás. Leuven, Leuven University Press, 2024. 97–120.

GULYÁS

- 2009 GULYÁS Gábor: Sors és jellem. Molnos Péter: Derkovits – Szemben a világgal, *Artmagazin*, 7. (2009) 2. sz. 86–89.

GYÖRGY

- 1981 GYÖRGY Péter: Akié a terület, azé a művészet? – Válasz P. Szűcs Juliannának. *Kritika*, 10. (1981) 12. sz. 7.

HORNYIK

- 2018 HORNYIK Sándor: A szocialista realizmus reformja. A keleti, szovjet típusú modernizáció és a nyugati modernizmus találkozásai. In: *A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon 1956–1980*. Szerk.: SASVÁRI Edit – HORNYIK Sándor – TURAI Hedvig. Budapest, Vince Kiadó, 2018. 113–135.

HORVÁTH

- 2014 HORVÁTH Györgyi: *Utazó elméletek: Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2014.

KASZÁS

- 2024a KASZÁS Gábor: A Római Magyar Akadémia kurátora. Gerevich Tibor művészeti koncepciója. In: *Róma–Budapest*. Szerk.: KELEN Anna. Budapest, Virág Judit Galéria, 2024. 72–82. [Kiállítási katalógus.]
- 2024b KASZÁS Gábor: „A földicsőfített forma”. Mitológiai és vallásos témák a római iskola festészetében. In: *Róma–Budapest*. Szerk.: KELEN Anna. Budapest, Virág Judit Galéria, 2024. 168–179. [Kiállítási katalógus.]
- 2024c KASZÁS Gábor: „Se a cifraszűr se pödört bajusz”. A római iskola és a népi életképfestészet In: *Róma–Budapest*. Szerk.: KELEN Anna. Budapest, Virág Judit Galéria, 2024. 186–197. [Kiállítási katalógus.]

KOPÓCSY

- 2015 KOPÓCSY Anna: *Képzőművészek Új Társasága (1924–1950)*. Budapest, Corvina Kiadó, 2015.

KÖRNER

- 1968 KÖRNER Éva: *Derkovits*. Budapest, Corvina Kiadó, 1968.

KUSÁ

- 2012 KUSÁ, Alexandra: *Prerušená pieseň. Umenie socialistického realizmu, 1948–1956*. Slovenská národná galéria, Esterházyho palác, Pozsony, 2012. június 20 – október 21. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2012. [Kiállítási katalógus.]

KREBS

- 2009 KREBS, Sophie: *L'École de Paris. Une invention de la critique d'art*. Doktori disszertáció. Paris, Sciences Po, 2009. [Kézirat.]

KRUNÁK

- 1980 KRUNÁK Emese: Gondolatok a Derkovits-szemlélet alakulásáról. *Palócföld*, 14. (1980) 2. sz. 10–12.

LACKÓ

- 1984 LACKÓ Miklós: Szekfű Gyula és kortársai. In: *A két világháború közötti Magyarországról*, Szerk.: Uő. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 375–402.

MARKÓJA

- 2009 MARKÓJA Csilla: Gerevich Tibor görbe tükrökben. *Enigma*, 16. (2009) 60. sz. 5–48.
2018 MARKÓJA Csilla: Gerevich Tibor és sokrétű hagyatéka – Aba-Novák Vilmos, Jeges Ernő és a kultúrpolitika a Horthy-érában. *Enigma*, 23. (2018) 85. sz. 35–50.

MAROSI

- 2006 MAROSI Ernő: Művészettörténet-írás, művészettörténészek. Bevezetés. *Enigma*, 13 (2006) 47. sz. 11–28.
2014 MAROSI Ernő: A magyar művészettörténet-írás tévútjai. *Enigma*, 21. (2014) 80. sz. 7–17.
2015 MAROSI Ernő: A bécsi művészettörténeti iskola magyar kapcsolataihoz. *Enigma*, 21. (2015) 84. sz. 5–21.

MISKOLCZY

- 2001 MISKOLCZY Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.

MOLNOS

- 2008 MOLNOS Péter: *Derkovits – Szemben a világgal*. Budapest, Népszabadság – Kieselbach Galéria és Aukcióház, 2008.
2009 MOLNOS Péter: Újrafestve. Gerevich Tibor és Aba-Novák Vilmos. *Enigma*, 16. (2009) 59. sz. 5–36.
2022 MOLNOS Péter: *A valóság szerelmese. Czene Béla festészete*. Budapest, Móra Könyvkiadó, 2022.

SALMONA

- 2020 SALMONA, Paul: Cím nélküli beköszöntő. In: *Chagall, Modigliani, Soutine... Paris pour école 1905–1940*. Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme, Párizs, 2021. június 17. – október 31. (eredetileg 2020-ra tervezett). Éd.: SAMUEL, Pascale. Paris, Réunion des Musées Nationaux, 2020. 4–5. [Kiállítási katalógus.]

SINKÓ

- 2010 SINKÓ Katalin: A művészettörténet nemzeti látószöge. Kánonok és kánontörések. In: *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2010. november 5. – 2011. április 3. Szerk.: KIRÁLY Erzsébet – RÓKA Enikő – VESZPRÉMI Nóra. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2010. 29–79. [Kiállítási katalógus.]

SZEREDI

- 2024 SZEREDI Merse Pál: A jövő víziója. Az olasz futurizmus magyarországi hatása. In: *Róma–Budapest*. Virág Judit Galéria, Budapest, 2024. február 22. – március 28. Szerk.: KELEN Anna. Budapest, Virág Judit Galéria, 2024. 48–59. [Kiállítási katalógus.]

SZÜCS

- 2004 Szücs György: Légy a levesben. Néhány bővítmény Rieder Gábor írásához. *Műértő*, 7. (2004) 10. sz. 8.

SZÜCS (SZERK.)

- 2002 Szücs György (szerk.): *Elfeledett évtized. A 40-es évek*. Ernst Múzeum, Budapest, 2002. május 30. – július 3. Budapest, Ernst Múzeum Kht., 2002. [Kiállítási katalógus.]

PASSINI

- 2017 PASSINI, Michaela: *L'œil et l'archive. Une histoire de l'histoire de l'art*. Collection SH / Écritures de l'Histoire. Paris, Éditions La Découverte, 2017.

PATAKI

- 2022 PATAKI Gábor: „Képzőművészetünk az örvény szélén”. Kőszegi László, egy hiperkonzervatív művészeti író a 20. század első felében. In: *Látkép 02: könyvek, képek, évek: művészettörténeti tanulmányok*. Szerk.: ÁRVAI-JÓZSA Kitty – NAGY Eszter – SISA József et. al. Budapest, MTA BTK MI, 2022.

P. Szücs

- 1981a P. Szücs Julianna: Akié a terület, azé a vallás. Hat „tendencia”, meg egy hetedik. *Kritika*, 10. (1981) 9. sz. 18-19.
- 1981b P. Szücs Julianna: Válasz György Péter válaszára. *Kritika*, 10 (1981) 12. sz. 8.
- 1987 P. Szücs Julianna: *A római iskola*. Budapest, Corvina Kiadó, 1987.
- 1989 P. Szücs Julianna: *Az idézőjel csapdája. Tanulmányok a két világháború közötti hivatalos művészetről*. Budapest, Magvető Kiadó, 1989.

RÉZ

- 2015 RÉZ Pál: *Bokáig pezsgőben (hangos memoár)*. Tények és tanúk-sorozat. Budapest, Magvető Kiadó, 2015.

RIEDER

- 2004 RIEDER Gábor: Sematizmus és műkereskedelem. Már elfogyott a szocreál. *Műértő*, 7. (2004). 9. sz. 18.

RÓKA

- 2010 RÓKA Enikő: A nemzeti jelleg és az „idegen” hatások befogadásának kérdése a századfordulón. In: *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2010. november 5. – 2011. április 3. Szerk.: KIRÁLY Erzsébet – RÓKA Enikő – VESZPRÉMI Nóra. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2010. 201–223. [Kiállítási katalógus.]

RUCKDESCHEL

- 2013 RUCKDESCHEL, Annabel: 'École de Paris' In and Out of Paris (1928–1930): A Transregional Perspective on the Exhibitions of the 'School of Paris' in Venice, Cambridge, Recife, São Paulo, and Rio de Janeiro. *Stedelijk Studies Journal*, (2009) 9. 1–17. <http://doi.org/10.54533/StedStud.vol009.art06>

SASVÁRI

- 2008 SASVÁRI Edit: Szocreál: még mindig csontváz a szekrényben? *Műértő*, 11. (2008) 9. sz. 1; 5.
- 2018 SASVÁRI Edit: Autonómia és kettős beszéd a hatvanas-hetvenes években. In: *A kettős beszéd Innen és túl – Művészet Magyarországon 1956–1980*. Szerk.: HORNYIK Sándor – SASVÁRI Edit – TURAI Hedvig. Budapest, Vince Kiadó, 2018. 8–20.
- 2023 SASVÁRI Edit: Küzdelem a diskurzus uralásáért. Tradicionalisták és modernnek konfliktusa a koalíciós évek Magyarországon. *Artmagazin*, 21. (2023) 3. sz. 84–95.

STANDEISKY

- 2014 STANDEISKY Éva: Kisajátítások. Derkovits a változó időben. In: *Derkovits. A művész és kora*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2014. április 3. – július 27. Szerk.: ZWICKL András – BAKOS Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2014. 122–135. [Kiállítási katalógus.]

SziJ

- 2001 SziJ Rezső: Az „éhenhalt” Derkovits és a valóság. *Egy legenda vége*. Budapest, Szenci Molnár Társaság, 2001.

TAKÁCS

- 2012 TAKÁCS Gábor: *Műgyűjtők Magyarországon a 18. század végétől a 21. század elejéig: bibliográfiai lexikon*. Budapest, Kieselbach Galéria és Aukcióház, 2012.

TAKÁTS

- 2001 TAKÁTS József: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105. (2001) 3–4. sz. 316–324.

TRENCSÉNYI

- 2011a TRENCSENYI Balázs: *The Politics of 'National Character': A Study in Interwar East European Thought*. London–New York, NY, Routledge, 2011. (Collection Routledge Studies in Comparative Political Thought)
- 2011b TRENCSENYI Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011.

TRENCSÉNYI ET AL (EDS.)

- 2016 TRENCSENYI Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAÁR Mónika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal (eds.): *Political thought in East Central Europe: A history of modern political thought in East Central Europe. Volume I. Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'*. Oxford, Oxford University Press, 2016.
- 2018 TRENCSENYI Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAÁR Mónika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal (eds.): *Political thought in East Central Europe: A history of modern political thought in East Central Europe. Volume II. Negotiating modernity in the 'short twentieth century' and beyond. Part I: 1918–1968*. Oxford, Oxford University Press, 2018.

UJVÁRY

- 2008 UJVÁRY Gábor: Amikor a kultúra a politika fölé kerekedett...: Gerevich Tibor és a Római Magyar Akadémia. *Európai Utas*, 19. (2008) 2–3. sz. 74–82.

Mágia és politika a ködös Albionban

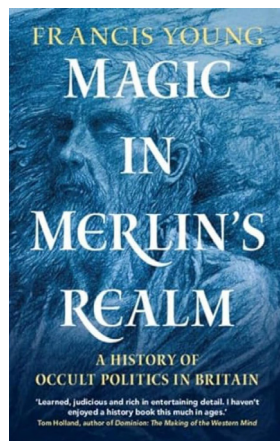
Francis Young: Magic in Merlin's Realm: A History of Occult Politics in Britain. Cambridge, Cambridge University Press, 2022. xvii+388.

Vas Máté

Eötvös Loránd Tudományegyetem

vasm4te@gmail.com

Francis Young *Magic in Merlin's Realm: A History of Occult Politics in Britain* című monográfiája egészen egyedülálló vállalkással bír: a mágia politikai eseményekre gyakorolt hatását tekinti át, abból az alapvetésből kiindulva, hogyha a vallás kölcsönhatásban állt a politikával, akkor ez a viszony bizonyára a rejtett erők – a rituális mágia, a természetes mágia, az alkímia, az asztrológia, a jóslás vagy épp a boszorkányság – esetében is kimutatható.¹ Térben a Brit-szigetekre összpontosít, időben pedig az ókortól egészen napjainkig vezeti végig az olvasót, mindvégig arra összpontosítva, hogy milyen okkult praktikák befolyásolták a döntéshozatali mechanizmust. A vallástörténethez hasonlóan a mágiatörténet is a természetfelettivel összefüggő gyakorlatokat, hiedelmeket vonja vizsgálat alá, de igen lényeges különbség, hogy ezek a gyakorlatok sohasem estek át olyan intézményesülési fázison, mint ami az egyház megjelenésével ment végbe a vallás terén. Bár a történettudomány némely vallással kapcsolatos vélekedése a közelmúltban alapos revízión esett át, és ezáltal pedig pontosabb képet tudunk alkotni a politikai döntéshozatal mellékes dimenzióiról is, a mágia esetében az intézményesülés hiánya bonyolult kihívást jelent. A továbbiakban röviden ismertetem a vallás hatásgyakorló szerepéhez kötődő problémakört, azért, hogy világos legyen, milyen hasonló dilemmákkal néz szembe egy kutató, ha együttesen kíván foglalkozni a rejtett erőkkel és a politikátörténettel.

¹ Azért használom a rejtett erők kifejezést, mert az asztrológia vagy épp az alkímia a szigorú értelemben vett mágia definícióján kívül esik, hiszen az asztrológus vagy alkímista nem természetfeletti erő segítségével idéz elő változást a környezetében.

Amikor a 19. század vége felé a történészek egyre makacsabb módon kezdtek el a vallásos és a világi szféra különválasztásával kísérletezni, későbbi generációk egész sorát vezették félre a buzgalmukkal, ugyanis némiképp egy korabeli állapotot és eszményt, mégpedig a szekularizációt vetítették vissza a múltba. A századvég felé egyre inkább hajlottak rá a kutatók, hogy úgy szemléljék a vallást és a politikát, mint egymással versengő, esetleg egymástól merőben különálló területeket, jelentősebb figyelmet szentelve azoknak az eseményeknek, amelyekről úgy ítélték meg, hogy a modernitáshoz vezető út valamely lépcsőfokaként szolgáltak. Csakhogy a korabeliek nem azért cselekedtek bizonyos módokon, hogy a modernitás vajdudását megkönnyítsék. A jelenközpontú történetírás kritikája kapcsán elégséges a gyakran citált példára gondolni, miszerint az alkimisták nem azért kívántak aranyat előállítani, hogy később létrejöjjön a kémia mint tudományág. Így korántsem mindegy, mennyire vesszük figyelembe a korabeli kontextust, és mennyi mindent vetítünk vissza csak azért, mert kénytelenek vagyunk a saját korunk problémái felől megfogalmazni a minket érdeklő kérdéseket.²

Ha csak az előzetesen felvázolt dilemmát szeretnénk megvilágítani, akkor azzal a tényezővel kell szembenéznünk, hogy a középkori ember nem feltétlenül látta az említett szférákat egymástól annyira távolesőnek, mint a felvilágosodás után tevékenykedő tudósok. Sőt, habár történészként is megfigyelhetőek a szférák határai, elég csak VIII. Bonifác (1295–1303) pápa és IV. (Szép) Fülöp (1285–1314) torzsalkodására gondolni, amely során a francia király megpróbálta megadóztatni az országán belül élő püspököket, a pápa pedig vitatta az uralkodó ezen jogát. Távlati szempontból dominanciáról, jelesül a pápai és az uralkodói hatalom viszonyáról szólt a vita, amely számos, az egyik vagy a másik fél mellett érvelő iratot szült.³ De a középkornál maradván, Marsilio da Padova (1275–1342) műveit is emlékezetünkbe idézhetjük, amelyekből nemcsak a pápai hatalom korlátozásának vágya olvasható ki, hanem a tényállás is, hogy a pápaság esetében nem számított kívánatosnak, hogy a spirituális hatalom a rövidebbet húzza azáltal, hogy lemond annak világiként is felfogható, akár a császár érdekeit is sértő aspektusairól.⁴ Mindemellett azzal is szembesülnünk kell, hogy a korszakban időnként tudatosan vagy sem, de még haloványabbá tették a szóban forgó mezsgyét. Elég a magát klerikusi szerepkörben bemutató IV. Károly (1346–1378) német-római császárra gondolni, aki a rendkívül intenzív ereklyegyűjtésével is úgy próbált meg presztízst felhalmozni, hogy az politikai célokra is használható legyen, vagy pedig Sienai Szent Katalinra (1346–1380), aki profetikus hangütésű leveleivel politikai célokat – a pápaság viszszerelése Rómába, béke Itáliában, az Oszmán Birodalom elleni keresztes háború, egyházreform – próbált meg előmozdítani, amelyek egyúttal vallásos célokként is értelmezhetőek.⁵

A korábban felvázolt tendencia a 20. században számos tekintetben bizonytalanná vált, ezt tükrözik például Johan Huizinga 1919-ben *A középkor alkonya*, Marc Bloch 1924-ben a *Gyógyító királyok*, vagy épp Ernst Kantorowicz 1957-ben *The King's*

² Lásd: FLETCHER–OATES, 2009.

³ Lásd: CANNING, 2014. 11–60.

⁴ Lásd: BLACK, 2012. 58–71; CANNING, 2014. 81–107.

⁵ Lásd: BAUCH, 2016; LUONGO, 2005; VAS, 2023.

Two Bodies címmel megjelent kötetei.⁶ Ennek nyomán a 21. században már nem az a kérdés, hogy a vallás és a politika minden esetben különálló entitások-e, helyette a történészek sokkal inkább a változatos kölcsönhatások, metszéspontok felderítésére összpontosítanak, rávilágítva arra, hogy a két szféra nem két külön szoba, ugyanis ajtajaik számtalanszor egymásba nyithatóak.⁷

Young két mágiatörténethez fűződő attitűd kapcsán int óvatosságra: egyrészt a kutató demisztifikálhatja a különböző eseteket, magyarázatot adva arra, hogy a korabeliek miért észleltek egy-egy természetfeletti jelenséget. Másrészt „igazként” fogadhatja el a mágiáról szóló beszámolókat, abból kiindulva, hogy a kortársak is valóságosként kezelték azokat. Azonban mindkét megközelítésnek megvannak a veszélyei és a vakfoltjai: az első esetben többnyire a parttalan pszichologizálás, ezzel együtt pedig a korabeliek lelkivilágáról való nehezen igazolható spekuláció jut nagyobb szerephez, holott a korabeli kultúra különböző elemeinek, valamint a mindezek alkotta hálózatnak a megismerése nagyobb magyarázó erővel bírhat, hiszen a vizsgált események is ebbe ágyazódtak. A másik megközelítés némiképp korlátozza a kutatást, ugyanis a különböző forrásokat túlságosan hasonlóként láttatja, és megfeledekzik a motivációk egységéről. Ilyen esetekben felmerülhet például a kérdés, hogy mit kezdhet a történész egy olyan forrással, amelyben a szerző vélhetően másokat próbál meggyőzni a mágia valóságosságáról, de ő maga nem hisz az esetben, amely beszámolója tárgyát képezi? Ha kizárjuk a megtévesztést a motivációk köréből, azt feltételezve, hogy csak a hit elfogadható attitűd, máris lemondunk a megismerés teljességéről. Summázva az eddig elmondottakat, Young óvatosságra int, és az események differenciáltságát előidéző megannyi tényezőre igyekszik rávilágítani, miközben a jelenközpontú és a kontextualizmust abszolutizáló történetírással szemben is tartózkodását fejezi ki.⁸

A kötet úgy tekint a mágiára, mint amely művelése során az emberek nyitottak az univerzum működésére, ezért az univerzum válaszol nekik. Így a különböző praktikákkal kiterjeszthető a külső tényezők feletti befolyás, amely csökkenti a személyes és a csoportos kiszolgáltatottságot. Például a válságos időkben, főképp, ha az uralkodó sebezhetőnek érezte magát, udvarában megnőtt a mágiában való hit.

⁶ Lásd: HUIZINGA, 1996. Új, teljes szöveggel megjelent fordítása: HUIZINGA, 2022. Lásd még: BLOCH, 2005; KANTOROWICZ, 1957.

⁷ Lásd: FLETCHER–OATES, 2009. 297–304.

⁸ A jelenközpontú történetírást, amely hajlamos a kortárs állapotot úgy kezelni, amelybe a múlt összes folyója torkollik, a szakirodalom prezentista vagy whig történetírásnak hívja. Az ennek ellentartó áramlat pedig kontextualizmus névre hallgat, amely során a kutató a korabeliek véleményeire összpontosít, megpróbálva azokkal a fogalmakkal dolgozni, amelyekből az akkori kultúra összeállt. Ugyanakkor ennek a felfogásnak a kizárólagos alkalmazása sem oldja meg a történész összes problémáját. Ha nem tehetünk fel olyan kérdéseket, amelyek a jelenből indulnak ki, akkor a múlt bizonyos részei egyáltalán nem vizsgálhatóak, hiszen egy-egy kutatási módszertan fogalomkészlete hiánytalanul sosem feleltethető meg a korabeliek mentális szótárával. A kontextualizmus melletti kizárólagos elköteleződés azzal járna együtt, hogy a történész legfeljebb – az interpretáció kihívásait megkerülve – csak forrásokat mutatna be, miközben a múlt egyrészt anekdotafüzérré silányul, másrészt pedig önmagába záródik, hiszen olyan szempont mentén nem értelmezhető, amely kívül esik a korabeliek horizontján. Láng Benedek szerint az „anti-anti-whig” történetírás jelentheti a kiutat, tehát kutatóként a kontextualizmus túlzásait is el kell kerülnünk. Vö.: FLETCHER, 2011; LÁNG, 2011.

Ekkor az elit nagyobb eséllyel érzekelte fenyegetésként a varázslást vagy fordult hozzá olyan erőként, amelytől segítséget remélt. Érdekes azonban elővigyázatosnak lenni, mert ettől még félrevezető lehet az az interpretáció, hogy egy összeesküvés alatt a mágiahasználat mindig a kétségbeesés jele volt. Ugyanis a mágia indirekt módon segíthette is a politikai cselekvőket, amikor az irányítás élményével ajándékozta meg őket. Tehát ebben az esetben megtevesztő központi tényezőként szemlélni a mágiát, mert inkább egy olyan másodlagos „erőforrásról” lehetett szó, amely mégiscsak növelhette a siker valószínűségét. Így jutunk el a kötet legizgalmasabb állításáig, miszerint egyáltalán nem könnyű választ adni arra, hogy politikai szempontból mi számít (ir)racionálisnak.

A következő példákkal azt szeretném érzékeltetni, hogy a döntéseink mögött többféle ráció mutatható ki, és ennek tükrében egyáltalán nem magától értetődő, hogy pontosan mit is tekinthetünk irracionálisnak. Evidenciaként szűrhető le, hogy számos területen bűvópatakként figyelhető meg az, hogy különböző hitrendszerek és az ezekre alapozott döntések motiválnak egy-egy cselekedetet, valamint, hogy az utóbbiak eltérő mértékben kezelhetőek racionálisként.

Érdekes leszögezni, hogy a történelem nem az észszerűtlenségből megtett nyílegyenes utazás az észszerűség felé, ezért még a jóslás sem minősíthető minden további nélkül irracionálisnak. Stefan Maul asszirológus mutatott rá, hogy az ókori Közel-Kelet birodalmai a jóslás segítségével, bár hibás premisszából indultak ki, mégis több esetben sikert hozó – azaz hatalomtechnikai szempontból értelmes – döntésre jutottak. Maul szerint ez annak volt köszönhető, hogy a csillagállások meghatározása után az elit felvázolta, pontosan milyen kifutása lehet egy-egy költséges hadjáratnak vagy épp építkezésnek, és főképp, ha kedvezőtlennek bizonyult az előrejelzés, az egyéb opciókat többször is vita tárgyává tették. Így a jóslás egyfajta döntéselőkészítési folyamatként értékelhető, amely bár más logika mentén, de ugyanúgy eredményorientált szemléletmódként könyvelhető el.⁹

Azonban egy mágikus praktikának nem szükséges egyértelmű eredményeket hoznia, hogy hosszan fennmaradjon. J. C. Sharman azért is vetette el a katonai forradalmat a gyarmatosítás kulturális kontextusában, mert az elmélet egyik lényeges elemét képező szelekciós hatás – vagyis, hogy a hadviselés a begyűjtött tapasztalat hatására szüntelen fejlődik – számos esetben nem érvényesült. A szerző egyik példája szerint, bár az afrikai seregek a 19. század elejétől kezdve alkalmazták a különböző balzsamokat és rituálékat, hogy golyóállóvá tegyék magukat, – például az 1986-os észak-ugandai felkelés során, amelynek elindítója, Alice Auma azt állította, hogy egy olasz hadmérnök szelleme szól rajta keresztül – a harctéri tapasztalat mégsem iktatta ki a mágiába vetett bizalmat, ugyanis a védelem előfeltételeként megannyi tilalom szolgált, így a kudarc egyéníthetővé és ésszerűsíthetővé vált. Az egyik felkelő szerint, mivel az európaiak védőfelszerelése sem nyújt teljes értékű védelmet, ezért társai időnként bekövetkező halála nem jelenti azt, hogy kételkednie kellene a mágia hatásosságában. Ami még érdekesebb: ha egy-egy sereg vereséget szenvedett, nem feltétlen a technológiai fölényrel magyarázták az európai sereg sikerét, hanem azzal, hogy a sajátjuknál erősebb mágiát

⁹ Lásd: MAUL, 2018.

alkalmazott. Látható, hogy a racionalizálás és a mágia még a hadtörténet esetében is összefügghetnek egymással.¹⁰

Továbbmenve, Kai Michel és Carel van Schaik szerint a vallás nemhogy akadályozta, hanem számos esetben elősegítette a racionalizáló folyamatok kibontakozását, ugyanis a világot megismerhetőként tüntette fel, ahol az ok-okozati láncok a kiszámíthatóság biztosítékai voltak – bár az is evidens, hogy egy-egy vallásos rituálé célja nem az volt, hogy később az orvoslás, a tudomány vagy épp a jog alapjait fektessék le.¹¹ A vallásfilozófia irányából pedig Borbély Gábor mutatott rá, hogy a különböző hitek minden esetben további tervek, következtetések, ténykedések alapjául szolgálhatnak. Nemcsak a vallás esetében van ez így, mert számos orvosi vagy más egyéb tudományos állítás esetében, bár tökéletes bizonyossággal nem rendelkezünk azok igazságáról, – vagyis személyesen sosem ellenőrizzük azok helytállóságát – mégis bizalommal viseltetünk irántuk, amely tényező megkönnyíti a mindennapi döntéshozatalt.¹² De a közgazdaságtan is, minimum a saját érdekeit szem előtt tartó *homo oeconomicus* ideájának megjelenése óta viaskodik az észszerű gazdasági cselekvés pontos definiálásával. Pető Péter publicisztika-szerű úti jegyzetében részletezi, hogy „az embert nem csak piaci (értsd: hatékonysági) racionalitások mozgatják, hanem demokratikus, személyes, eszmei racionalitások is. Ezért olykor választhatja a drágábbat, a rosszabbat, a kevésbé hatékonyat, mert szeret, mert hazafinak tudja magát, mert gyűlöl, mert nem tud eleget. És nincsenek olyan korrekciók, amelyek képesek pontosan kalkulálni a kiszámíthatatlannal.”¹³ És ha visszatérünk a történetész asztalához, akkor érdemes Giovanni Levi egyik leghíresebb, a 18. századi Itáliába kalauzoló művére gondolni, ahol a piemonti földmérők, amikor Santena falujában azzal szembesültek, hogy a parasztok a rokonoknak drágábban, ellenben az idegeneknek nagyon is olcsón adták el a földjeiket, meglehetősen értetlenkedtek. A herceg alkalmazottai számára egyszerűen észszerűtlennek tűnt a parasztok gazdasági viselkedése, ugyanis nem számoltak azzal, hogy a rokonok így rendezték egymás között az adósságaikat, erősítették tovább a kapcsolataikat, amely a pénz helyett máshogy járult hozzá a fennmaradáshoz.¹⁴

Young rejtett erőkkkel kapcsolatos eseteit olvasva ugyancsak arra a következtetésre juthatunk, hogy tévúton jár az, aki úgy gondolkodik a mágiáról, mint az irracionális (politikai) gondolkodás kétségbevonhatatlan ismertetőjegyről. A helyzet bonyolultságát érzékelteti, hogy esetről-esetre is eltérhet az, hogy egy döntés milyen eredményt hoz, mert amíg az egyik középkori királyt gyanúba keverhette az asztrológia iránti vonzalom, addig a másik uralkodót épp a hatékonyabb önreprezentáció megvalósításában segíthette. Azt is érdemes kiemelni, hogy Young műve olyan megkerülhetetlen mágiatörténeti művekkel is aktív párbeszédet folytat, mint amilyenek Richard Kieckhefer 1989-ben megjelent *Magic in the Middle Ages* című műve tekinthető, ahol a szerző a mágiát a középkor kulturális metaszépségeiben szemlélte, a mágia valláshoz, tudományhoz, vagy épp politikához

¹⁰ SHARMAN, 2019. 40–46.

¹¹ MICHEL–SCHAİK, 2019. 267; 217.

¹² BORBÉLY, 2019. 122–123.

¹³ PETŐ, 2019. 17.

¹⁴ Lásd: LEVI, 2001. 108–144.

fűződő viszonyát firtatva.¹⁵ További fontos hivatkozási pontként szolgál Keith Thomas *Religion and the Decline of Magic* című 1971-es monográfiája, amelyben a szerző a kora újkori Anglia mágiával kapcsolatos hiedelmeit főképp a reformáció és a tudomány kibontakozásának tükrében elemezte.¹⁶

Young kötete javarészt kronologikus módon hat főbb fejezetre tagolódik. Ezek tárgyát az antikvitás, a középkor, a Tudor-dinasztia, a Stuartok uralma, az angol polgárháború, és a restauráció kora, végül pedig a felvilágosodástól a Brexitig tartó szakasz képezi. A szerző háttérét és képzettségét, valamint a kötet tárgyát tekintve sem meglepő, hogy a kötet középkorral és a kora újkorral foglalkozó fejezetei a legalaposabbak.¹⁷

Az antikvitásról szóló bevezető fejezet meglehetősen szűk forrásbázissal kénytelen dolgozni; a szerző nagyrészt a hódító rómaiak által írott forrásokra hagyatkozhat. Young egyik esete az icineusok lázadó királynője, Boudicca (30–61) történetével foglalkozik, aki Cassius Dio (165 k.–235 k.) szerint egy nyulat eresztett el a csaták előtt, hogy következtetéseket vonjon le abból az irányból, amerre az állat futott. Young az esetek elemzése során arra a megállapításra jut, hogy a rómaiak forrásai többnyire olyan említéseket tartalmaznak, amelyekkel alátámaszthatták, hogy a barbárok nem vallással (*religio*), hanem babonás gondolkodással (*superstitio*) rendelkeznek. Épp ezért a királynő nyúl futását firtató tekintetével kapcsolatos írások esetében nehezen hagyható figyelmen kívül, hogy a rómaiak vélhetően azt örökítették meg, amit látni kívántak. A szerző arra is kitér, hogy a középkori gyóntatókönyvek több esetben pogánynak bélyegezték a népi varázslás bizonyos elemeit, ellenben nem valószínű, hogy évezredes hagyományok változatlanul maradtak volna fenn, hiszen a szigetlakók körül állandóan változtak a körülmények. Sőt, ezekben az esetekben inkább gyaníthatjuk a kereszténység népi mágiára gyakorolt hatását, amely eshetőséggel a gyóntatókönyvek szerzői értelemszerűen nem számoltak.

Ahogy arra Marc Bloch is rámutatott, némely középkori uralkodó megpróbálta „jósándékú mágusnak” láttatni magát, ugyanis a rejtett erők uralása túlságosan fontos erőforrás volt ahhoz, hogy ne hasznosítsák. Young három fő szempontot azonosít, ahogyan a mágia és a politika útjai keresztezhettek egymást a középkor folyamán. Egyrészt az uralkodó és tanácsadói féltek a mágikus károkozástól, és ez a félelem a késő középkor időszakában egyre fokozódott. Másrészt a kudarcok esetén felmentésül szolgálhatott az elit számára, ha a rejtett erők „aknamunkájára” hivatkoztak. Harmadrészt a salamoni képzetek némi misztikummal itatták át az uralkodó akaratát, ezért úgy tűnhetett, mintha a királyi hivatal erélyesebben gyűrhetné le a különböző akadályokat.

Egy uralkodóra azonban nem feltétlenül vetett jó fényt, ha okkult eszközökhöz nyúlt. A *Liber Eliensis* című 12. századi krónika egy Hódító Vilmos (1066–1087) elleni lázadásról is beszámol, amely során a király egy varázslónő segítségéhez folyamodott. A magaslati kiszögellésre állított vénasszony addig szórta átkait a lázadókra,

¹⁵ KIECKHEFER, 1990.

¹⁶ THOMAS, 1971.

¹⁷ Ez részben annak köszönhető, hogy Young korábban olyan felségárulási pereket vizsgált, ahol a mágiahasználat is szerephez jutott. Ezzel kapcsolatos kutatásait 2017-ben *Magic as a Political Crime in Medieval and Early Modern England* címmel publikálta, ezért a két mű közt akad átfedés. Lásd: YOUNG, 2017.

amíg azok a vízparti fák felgyújtásával rá nem ijesztettek, miután a nő megtántorodott, és a mélybe zuhant. Az esetről az 1131-es *Gesta Herewardi* is megemlékezik. Ugyanebben az évtizedben alkotott Geoffrey Monmouth (1095 k.–1155 k.), Saint Asaph püspöke, aki a legtöbbet tette azért, hogy Merlin története minél ismeretebb legyen. Érdekes, hogy a szerző egyszer sem nevezte Artúr király tanácsadóját mágusnak, helyette prófétaként hivatkozott rá. Emellett a konkrét jövődölések a normann uralkodóház uralmának eszmei támasztékaul szolgáltak. Szükség is volt a biztos talapzatra, mert egy rendkívül bizonytalan korszak történéseit örököltette meg, ugyanis I. Henrik (1100–1135) fiúörököse 1120-ban vízbe fulladt, ezért a királyságot évtizedekig viszály sújtotta. Tehát a politikai bizonytalanság hívhatta életre azt az elképzelést, miszerint a mágia az ország helyzetét is megszilárdíthatná.

Később számos „új Merlin” tűnt fel, akik főképp asztrológiai tanácsokkal látták el a királyt. Közéjük tartozott Roger Bacon (1220–1292) is, aki III. Henriknek (1216–1272) azt javasolta, hogy ne tegyen semmit asztrológusai megkérdezése nélkül. Amíg Henriket úgy ábrázolták ellenségei, mint aki varázslók tanácsaira szorul, Hubert de Burgh (1170–1243) nevű bíróját azzal vádolták meg, hogy varázserejével túlságosan a befolyása alá vonta a királyt. Egyházbelieket leginkább a különböző válsághelyzetekben gyanúsítottak meg varázslással. Azonban a mágiában jártas személyek is felróhatták, ha valaki vezetőként nem érdeklődött a tudományuk iránt. John Erghome, aki nemcsak Ágoston-rendi kanonikként, de alkimistaként is tevékenykedett, úgy vélte, hogy II. Edward (1307–1327) azért vallott kudarcot uralkodóként, mert nem jeleskedett a rejtett erők tanulmányozásában. A 14. század végén azonban az egyik uralkodót épp az okkult eszközök diszkreditálták. Miután II. Richárdot (1377–1399) letaszították trónjáról, azzal vádolta meg utóda, IV. Henrik (1399–1413), hogy királyként túlságosan is a mágia hatása alá került. Amíg a mágiahasználat a király bölcsességének jele is lehetett, addig a varázslás egy királyné esetében rendszerint a bűnösség bizonyítéka volt, és ez általában a királyné túlzott befolyásával függött össze. Többek közt varázslónőként könyvelték el Aquitániai Eleonórárt (1122–1204), Navarrai Johannát (1368–1437) vagy épp Woodville Erzsébetet (1437–1492) is.

A harmadik fejezet a Tudorok koráról szól, ahol az artúri örökség nemcsak a lovagság, de az okkult tudás képében is megjelent, és a hatalmasok könnyen varázslás gyanújába keveredhettek. Thomas Wolsey (1473–1530) yorki érsekről és lordkancellárról azt feltételezték, hogy egy szokatlanul részletes horoszkóp segítségével irányítja VIII. Henriket (1509–1547). Egy varázsló pedig egyenesen azt állította, hogy mágikus gyűrűt készített azért, hogy az érsek ennek segítségével még tovább növelje befolyását.

A papi hivatás és a mágia kölcsönös viszonyát a reformáció formálta tovább. A protestantizmus szerint a csodák ideje véget ért az utolsó apostol halálával. Épp ezért a későbbi csodák mind a papok hamisítványai voltak, akiket a pusztá rosszindulat vagy pedig az ördögi segítség motivált. Sőt, a reformátorok szemében a mise is egyfajta varázslásnak minősült. Azonban a mágia felé mutatott érzékenység felekezetiiségtől függetlenül nőtt a 16–17. században. Például akadt olyan protestáns, aki töretlenül hitt benne, hogy a reformáció arra is esélyt jelent, hogy felkutassanak egy tisztább, katolicizmustól érintetlen mágiát. Ennek ellent nem mondvá a katolikusok is tartottak a protestáns varázslóktól. Például néhány spanyol Sir Francis Drake-et

(1540 k.–1596) a győzelmei miatt mágusként könyvelte el. Szerintük a kalóz egy varázstükröt a kezében tartva kémlelte ki, hogy az ellenséges flotta épp merre járt. Mindeközben Drake két emberét éppenséggel varázslás miatt ítélte halálra 1577–78-as útja során, tehát kétséges az, hogy vonzódott volna az okkultista praktikákhoz.

Figyelemre méltó az a több ízben megfogalmazott kutatói gyanú is, hogy a varázslókat a titkosírás és rejtélyek iránti lelkesültségük, valamint a jó emlékezőtehetségük miatt kémként is alkalmazhatták. A hipotézis Giordano Bruno (1548–1600) és John Dee (1527–1608) személye kapcsán is felütötte a fejét. Utóbbi nemcsak angyalok megidézésével, de I. Erzsébetnek (1558–1603) nyújtott tanácsadással is próbálkozott, és a királynőt egy jövőbeni „végső birodalom császárnőjeként” méltatta, aki egyesíthetné a protestáns és katolikus nemzeteket. Habár Erzsébet minden eszközt latba vetett, hogy legitimációját alátámassza, sokkal pragmatikusabban viszonyult az alkímiához, mint az angyalidéző. Ugyanis a királynő a kincstári hiányt próbálta meg a fémek transzmutálásával pótolni. Ennek érdekében felbérelt egy Cornelius de Lannoy nevű alkimistát is, akinek kudarcait azzal magyarázta – főképp William Cecil (1520–1598) lordpecsétőr sugalmazására – hogy az alkímista megtartotta magának az aranyat, ezért bebörtönözte őt.

Young a kötet negyedik fejezetében a Stuartok uralmát vizsgálja. Az 1563-as boszorkányság elleni törvény nemcsak, hogy lehetővé tette a skót koronának, hogy államszervként irányító szerepet töltsön be a boszorkányüldözésekben, amely egészen kirívónak számított a kor Európájában, hanem a boszorkányokkal való tanácskozást is büntette. Ebből kifolyólag a hatalom még több személy ellen indíthatott eljárást. Bár I. Jakab (1567/1603–1625) több boszorkányper során is kizárta az ördögi erőkkel való kollaboráció lehetőségét, valamiféle progresszió helyett ez inkább abból fakadhatott, hogy az uralkodó önmagának tulajdonította a szellemek elbírálásának képességét. A mágia intenzív jelenléte ugyanakkor negatívan hatott a Stuartok megítélésére, mert a protestánsok ebben az udvar dekadenciájának bizonyítékát látták. Később az angol polgárháború során a királpárti és parlamenti erők nemcsak, hogy fáradhatatlanul szórták egymásra a boszorkányság vádját, de asztrológusokat is felbéreltek, háborús propagandaként hasznosítva a jövőendőléseiket. A királpártiak el is rabolták a parlamentiek „varázslógenerálisát”, William Lillyt (1602–1681), hogy gátolják asztrológusi működését.

Az ötödik fejezet a mágia 18. századi hanyatlását állítja a középpontba. A kötet egyik legérdekesebb megállapítása, hogy a boszorkányperek megritkulását nem feltétlenül a felvilágosodás okozta, hanem az angol polgárháború rossz emlékezete, ugyanis mindkét oldal túlzott mértékben fogalmazta meg egymással szemben a boszorkányság vádját. Épp ezért a mágia kezdett a politikai instabilitás jelképévé válni. Így a restauráció után a politikai elit, beleértve a whig és tory pártokat is, sokkal ritkábban fordult ehhez az egyszer már uralhatatlannak bizonyult eszközhöz. Emellett az 1660-ban megalapított Királyi Természettudományos Társaság (Royal Society) megfosztotta az alkímiát és az asztrológiát a korábbi tudományos rangjától. Azonban az összképet bonyolítja, hogy számos tag mégis tovább üzte ezeket a praktikákat. Young szerint a Társaság döntését a polgárháború emlékezete is ösztönözhette; ezt a szempontot a „haladáselvű” történészek korábban figyelmen kívül hagyták. Ezentúl az uralkodók egyre kevésbé folyamodtak okkult propagandához, ugyancsak abból kifolyólag, mert a mágiához az instabilitás képe kötődött.

A hatodik fejezet a 19. századtól napjainkig tekinti át a brit történelmet. A szigetországban 1735-ben lépett hatályba a boszorkányságot elítélő törvény, amely elsősorban azt büntette, ha valaki boszorkánynak adta ki magát. Így a törvény nemcsak a csalást próbálta meggátolni, hanem a közrend meggyengülésének is próbálta elejét venni, amit korábban a boszorkányvadászok ténykedésének tulajdonítottak. Meglepőnek hathat, de a törvényt csak 1951-ben törölték el. Habár a boszorkányság észlelése ritkult a 19. század során, viszont a spiritizmus térhódítása egyre nőtt,¹⁸ és az elitekre is hatott: a szellemekkel való kommunikáció lehetőségéről Lord Halifax (1881–1959) miniszterelnök például könyvben értekezett.

A nyomtatás elterjedése számos mágiával kapcsolatos szöveget tett széles körben hozzáférhetővé, épp ezért devalválódott a bennük szereplő tudás, és nőni kezdett a továbbra is titkos, épp ezért tisztább mágiába vetett hit. Így válik világossá az is, miért értékelődött fel a titkos társaságok szerepe, ahol az okkult tudás valóban rejtve maradhatott. Mindeközben a britek a gyarmatosított népek mágiával kapcsolatos képzetait a Brit Birodalom központi hatalmának megszilárdítására használták fel. A brit gyarmatosítók az általuk meghódított népeket alárendeltnek tekintették, akik a felvilágosult hódítók kormányzására szorulnak.

A 20. század krízisei ismét növelték a mágiába vetett hitet, például az I. világháború lövészárkaiban a katonák olykor talizmánoktól reméltek oltalmat. A II. világháború kapcsán pedig szárnyra kelt egy olyan rémhír is, miszerint a BBC okolható a kitöréséért, ugyanis 1939-ben egy katona belefűjt egy Tutanhamon (Kr. e. 1333–1324) sírjából származó elátkozott hangszerbe, amellyel élő rádióadásban szabadította el a „háború ebeit”. Itt akár Jan Assmann *Religio duplex* című kötetére is hivatkozhatott volna a szerző, amely némi kontextussal szolgálhatott volna azzal kapcsolatban, hogy a modernitás során hogyan formálódott az európai kultúrkör ókori Egyiptomhoz fűződő viszonya.¹⁹

Furcsamód a brit állam egy Louis de Wohl (1903–1961) nevű asztrológust is foglalkoztatott, hogy rendszeresen elkészítse Adolf Hitler (1889–1945) horoszkópját. A kémelhárítás pedig a hidegháború során számos szellemidézésrel kapcsolatos esetet vizsgált ki. Ezt nem a mágiában való hit motiválta, hanem a gyanú, hogy szabotázs munkára, azaz pánik előidézésére használhatják azt fel. Hazai vonatkozásról is értesülhetünk a kötetből, ugyanis egy magyar emigránstól, Hajdú Emmától maradt fenn egy olyan levél, amelyben emigránstársaira panaszkodik, akik szerinte megátkozták. A magyar mágusok ügyében nyomozni kezdett a brit titkosszolgálat egyik szerve, az MI5 is, vélhetően szovjet felforgatást sejtve a háttérben. Azonban a mágikus hiedelmeket a brit titkosszolgálatok is több ízben felhasználták: egyrészt a II. világháború alatt horoszkópok közlésével próbálták meg a hátország és a katonák morálját növelni, másrészt az 1970-es években a „bajok” (*The Troubles*) néven ismert észak-írországi konfliktus idején igyekeztek a katolikus ír közösséget úgy megosztani, hogy az ír autonómiaért küzdőkről azt terjesztették,

¹⁸ Egy Helen Duncan (1897–1956) nevű spiritisztát többször is börtönbe zártak azért, mert az 1735-ös törvény értelmében csalónak minősítették, bár többen, például Winston Churchill is azt hitte, hogy valódi boszorkányként kezelte a büntetőjog. Duncan esete és az emiatt kibontakozó botrány jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy eltöröljék a törvényt.

¹⁹ ASSMANN, 2013.

hogy valójában sátánisták. Colin Wallace (1943–) tiszt vezetésével még hamis bizonyítékokat is előállítottak, hogy a dezinformációs hadművelet még meggyőzőbbnek hasson.

A 20. században a brit elit már szkeptikusabban viszonyult a mágiához. Például Aleister Crowley (1875–1947) okkultista a II. világháború alatt hiába próbálkozott azzal, hogy Winston Churchill (1874–1965) tanácsadója legyen, a miniszterelnök azonban elutasította a megkeresést. A sorban egyértelmű kivételként említhető Diana walesi hercegné (1961–1997), aki meglehetősen közeli viszonyt ápolt az asztrológusaival. Közéjük tartozott Penny Thornton (1946–) is, aki többet között olyan jóslatokkal állt elő, miszerint a walesi herceget sohasem koronázzák meg, Nagy-Britannia pedig 2009-re köztársaság lesz. A hercegné asztrológia iránti nyitottsága kártékonyan befolyásolta a hírnevét, ugyanis erre hivatkozva azt terjesztették róla, hogy képtelen felelős döntéseket hozni.

Összességében Young rendkívül gazdag tablót tár elénk, ám néha úgy tűnik, mintha meg is elégedne ennyivel, útjára bocsátva egy módszertani kérdésekkel is bibelődő szintetizáló munkát, amelynek hiányossága épp a vállalás nagysága, gazdag forrás- és szakirodalmi háttérbázisa miatt kelti a kényelmetlenség érzetét. Jóllehet, olvasóként egy kimondottan izgalmas történetfűzért kapunk, és az egyes fejezetek végén részösszegzések is szerepelnek, amelyek lényegesebb tendenciákat rajzolnak fel, viszont többször elmarad a különböző esetek mélyrehatóbb bemutatása, elemzése. Ez azért is problémás, mert az „esethalmazással” bár demonstrálható, hogy a politikai döntéshozatal kapcsán szerepet játszott a rejtett erőkkel kapcsolatos hitrendszer is, de az nem mindig világos, hogy ez a hatás az egyes vizsgált esetekben mennyire volt jelentős. Mindazonáltal a kötet nemcsak a mágiatörténetbe való bevezetésnek, de más régiókkal foglalkozó történészek számára inspirációként is fontos műnek tekinthető. Úgy gondolom, hasznos lehetne egy hasonló áttekintés, egységes tábló a magyar, vagy épp a kelet-közép-európai régió kapcsán, amely arra fókuszál, hogy a rejtett erők milyen „játékszabályokra” letek a politika világában, és hogy miben tértek el vagy épp hasonlítottak a játékszabályaik.²⁰

Felhasznált irodalom és rövidítések

ASSMANN

- 2013 ASSMANN, Jan: *Religio duplex. Az egyiptomi misztériumok és az európai felvilágosodás.* Ford.: V. HORVÁTH Károly. Budapest, Atlantisz, 2013.

BAUCH

- 2016 BAUCH, Martin: Hegemoniales Königtum jenseits von Politik- und Verfassungsgeschichte. Zur sakralen Herrschaftspraxis Karls IV. In: *Stand und Perspektiven der Sozial- und Verfassungsgeschichte zum römisch-deutschen Reich. Der*

²⁰ Itt érdemes egy érdekes szempontot megemlíteni: Láng Benedek szerint a 14. századtól kezdődően a nyugati régiókhoz képest Kelet-Európában egy toleránsabb hozzáállás mutatható ki az asztrológiával kapcsolatban, amely felvetés számos további vizsgálódásra okot ad. (LÁNG, 2017.) Láng egy korábbi monográfiájában is felvetette már ezt: LÁNG, 2010.

Forschungseinfluss Peter Moraws auf die deutsche Mediävistik. Hg.: REINLE, Christine. Affalterbach, Didymos-Verlag, 2016. 97–110.

BLACK

2012 BLACK, Anthony: *Political Thought in Europe, 1250–1450.* Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

BLOCH

2005 BLOCH, Marc: *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában.* Ford.: HAAS Lídia. Budapest, Osiris, 2005.

BORBÉLY

2019 BORBÉLY Gábor: *A lehetetlen másolatai. A vallásfilozófia alapjai.* Budapest, Osiris, 2019.

CANNING

2014 CANNING, Joseph: *Ideas of Power in the Late Middle Ages, 1296–1417.* Cambridge, Cambridge University Press, 2014. 11–60.

FLETCHER

2011 FLETCHER, Christopher: The Whig Interpretation of Masculinity? Honour and Sexuality in Late Medieval Manhood. In: *What Is Masculinity? Historical Dynamics from Antiquity to the Contemporary World.* Eds.: ARNOLD, John H. – BRADY, Sean. Basingstoke–New York, NY, Palgrave Macmillan, 2011. 57–75

FLETCHER–OATES

2009 FLETCHER, Christopher – OATES, Rosamund: Religious Thought, Political Practice, 1200–1600. *Cultural and Social History. The Journal of the Social History Society*, 6. (2009) 3. sz. 297–304. <https://doi.org/10.2752/147800409X445842>

HUIZINGA

1996 HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században.* Ford.: SZERB Antal. Budapest, Európa, 1996.

2022 HUIZINGA, Johan: *Ősi középkor.* Ford.: BALOGH Tamás. Budapest, Helikon, 2022

KANTOROWICZ

1957 KANTOROWICZ, Ernst: *King's Two Bodies. A Study In Medieval Political Theology.* Princeton University Press. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1957.

KIECKHEFER

1990 KIECKHEFER, Richard: *Magic in the Middle Ages.* Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

LÁNG

2010 LÁNG Benedek: *Unlocked Books: Manuscripts of Learned Magic in the Medieval Libraries of Central Europe.* Philadelphia, PA, Penn State University Press, 2010.

2011 LÁNG Benedek: Miért nem lehet a mágia elméleteit kísérleti úton falszifikálni? *Magyar Filozófiai Szemle*, 55. (2011) 4. sz. 136–152.

- 2017 LÁNG Benedek: Were east-central European royal courts more tolerant vis a vis astrology and magic in the 15th century? In: *De Frédéric II à Rodolphe II. Astrologie, divination et magie dans les cours (XIIIe-XVIIe siècle)*. Ed.: BOUDET, Jean-Patrice – BAGLIANI PARAVICINI, Agostino – OSTORERO, Martine. Firenze, Sismel Edizioni del Galluzzo, 2017. 1–12. (*Micrologus Library*)

LEVI

- 2001 LEVI, Giovanni: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Ford.: PRIBOJSZKI Dóra – SZEKERES András – FENYVES Katalin. Budapest, Osiris, 2001.

LUONGO

- 2005 LUONGO, F. Thomas: *The Saintly Politics of Catherine of Siena*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2005.

MAUL

- 2018 MAUL, Stefan M.: *The Art of Divination in the Ancient Near East. Reading the Signs of Heaven and Earth*. Transl.: MCNEIL, Brian. Waco, TX, Baylor University Press, 2018.

MICHEL-SCHAIK

- 2019 MICHEL, Kai – SCHAIK, Karel: *Az ember három természete. A Biblia evolucionista olvasata*. Ford.: FENYVES Miklós. Budapest, Typotex, 2019.

PETŐ

- 2019 PETŐ Péter: *Félúton*. Pozsony, Kalligram, 2019.

SHARMAN

- 2019 SHARMAN, J. C.: *A gyengék birodalmai. Az európai terjeszkedés igaz története és az új világrend megteremtése*. Ford.: HAJDU András. Budapest, Pallas Athéné Books, 2019. 40–46.

THOMAS

- 1971 THOMAS, Keith: *Religion and the Decline of Magic*. New York, NY, Scribner, 1971.

VAS

- 2023 VAS Máté: „Férfias szívvel” és „metsző tekintettel.” Maszkulinitás Sienai Szent Katalin levelezésében. In: *Magister Historiae IV. Válogatott tanulmányok a 2022-ben megrendezett Középkori Hallgatói Konferencia előadásaiából*. Szerk.: PORKOLÁB Anna Sára – RÁCZ K. Bence – SÜTŐ Botond. Budapest, ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2023. 151–183.

YOUNG

- 2017 YOUNG, Francis: *Magic as a Political Crime in Medieval and Early Modern England: A History of Sorcery and Treason*. London–New York, NY, I. B. Tauris, 2017.

Újkori tudományosság Közép-Európa birodalmaiban

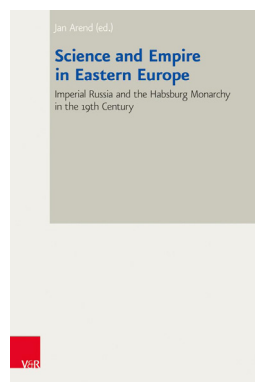
Science and Empire in Eastern Europe. Imperial Russia and the Habsburg Monarchy in the 19th Century. Edited by Jan Arend. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2020. 344. pp. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, Bd. 38.)

Szentkereszti Máté

Eötvös Loránd Tudományegyetem – Országos Széchényi Könyvtár
szentkereszti.mate@oszk.hu

Az etnikai, nyelvi és környezeti sokszínűség a Közép- és Kelet-Európai térség 19. századi monarchiáiban a modern tudományok fejlődését is meghatározó tényezők voltak. A centrum-periféria narratívát feszegető, azonban azt még meg nem haladó szellemben rendezett 2015. november 6–8. között nemzetközi konferenciát a Bad Wiesseer Tagung rendezvénysorozat keretében a Collegium Carolinum és a regensburgi Graduiertenschule für Ost- und Südosteuropastudien. A konferencia 19 előadásából végül 16 jelent meg 2020-ban Jan Arend, a Tübingeni Egyetem docensének szerkesztésében *Science and Empire in Eastern Europe* címmel. A kötet az új birodalomtörténet (*new imperial history*) regionális tudástörténeti – azaz a tudományos tudást társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai kontextusban vizsgáló iskola – megalapozására tesz kísérletet a térbeli fordulat alapvetései által inspirálódva. A szerkesztői bevezető ontológiai különbségeket tesz természeti viszonyaik alapján a tengeri és a szárazföldi impériumok között azok államszervezésére, külpolitikájára és identitására nézve. Arend a bevezetőben felállított kritériumrendszer alapján a térség két hatalmát, a Habsburg Monarchiát és a cári Oroszországot szárazföldi birodalomként definiálja.

A tengeritől eltérő sajátosságokat mutató szárazföldi birodalmiság által formált tudományosság kérdéseit hét fejezetben tárgyalják az Európa vezető egyetemein és kutatóintézményeiben a tudásáramlás, a birodalmiság és a közép-európai

identitások kérdéseit kutató szerzők. A fejezetek tartalmát tekintve az első három a birodalom és a tudományosság általános viszonyrendszerével (intézmények, a centrum és a periféria tudásmegosztása), míg az utolsó négy olyan tudományterületekkel (orientalizmus, honismeret, kriminológia, földtudományok és botanika) foglalkozik, amelyek eltérő okokból ugyan, de szoros, kölcsönös kapcsolatban álltak a birodalmi gondolattal.

Az első két fejezetben a Habsburg és a cári birodalom tudományos intézményeinek – tudós társaságoknak, akadémiáknak és egyetemeknek – jut főszerep. Martin Franc (Károly Egyetem, Prága) a Cseh Tudományos Akadémia születése kapcsán a csehek nemzeti és kiegyezéspárti törekvéseit hasonlítja össze. Ennek során arra a következtetésre jut, hogy a fiziológus Jan Purkyně az 1860-as években körvonalazott akadémiatervezete nem valósulhatott meg radikálisnak tekintett nemzeti éle miatt, amely kizárta volna a német ajkú értelmiséget az akadémiai tudományosságból. Ezzel szemben a bécsi munkáiból meggazdagodó építész, Josef Hlávka patronálásával az 1880-as években a bécsi udvar és a csehek közötti kompromisszum eredményeként egy kevésbé független, Habsburg-párti akadémia jött létre. Bár a Hlávka által támogatott akadémia szervezetét és működését tekintve is kiforratlan volt (hiányoztak például az intézetek vagy a szakosztályok feladatkörei), feladatait az I. világháború kitöréséig ellátta.

Franc tanulmányára reflektál Maciej Janowski (Lengyel Tudományos Akadémia, Varsó), aki az akadémia nélküli tudományszervezésre hoz példát a felosztott Lengyelországból. Franc először a szellemi életben egyedüli szervezőerőt képviselő tudós társaságokat mutatja be városonként, ezt követően pedig tágabb társadalmi kontextusban tárgyalja azok jelentőségét. A társaságok működése elsősorban arra világít rá, hogy az értelmiség miként alkalmazkodott a kedvezőtlen politikai környezethez. A varsói és krakkói példák egyértelművé teszik, hogy a közösségben meglévő intellektuális potenciál ellenére az adott helyzetben a tudományszervezés nem juthatott magasabb fokra. Az első nagyobb tematikus egységben a Martin Franc és Maciej Janowski által tárgyalt cseh és lengyel tudományos élet strukturális eltérései arra mutatnak rá, hogy a soknemzetiségű birodalmak centralista politikája és expanzív törekvések gátat szabtak a területeiken élő nemzetiségek hatékony kultúra- és tudományművelésének.

A kötet második fejezetének az egyetemi tudományossággal foglalkozó tanulmányai a tudásátadás-átvétel folyamatainak birodalmi kontextusait járják körül, ezáltal kilépve a klasszikus intézménytörténeti narratívából.

A Habsburg Monarchia oktatástörténetét kutató Jan Surman (Cseh Tudományos Akadémia, Masaryk Intézet) ahelyett, hogy újabb adalékokkal szolgálna a reformkori osztrák oktatáspolitikához, a Monarchia oktatási rendszerét kritizáló orosz és ír források segítségével a tengeri és a szárazföldi birodalmak különbségeiből származó eltérő megfigyelő attitűdöket hangsúlyozza. Ahogyan a lengyel származású orosz diplomata, Ludwik Tęgoborski könyve az osztrák oktatás problémáinak bemutatásával az orosz nyilvánosságban zajló az oktatás, a tudomány és állam viszonyáról folyó vitákhoz kapcsolódott, úgy az ír sebész-optikus, William Wilde is honfitársa-inak kívánt üzenni a bécsi értelmiségiek körében zajló társadalmi vita bemutatásával. Az összehasonlító elemzés ugyanakkor rámutat, hogy amíg az orosz diplomata maga is kevert identitású volt, hiszen többnyelvű birodalomból származott, és ezért

csak finoman utalt a soknyelvűségből fakadó problémákra, addig Wilde teljesen nyíltan írt a társadalmi és kulturális diverzitás kérdéseiről. Surman, kapcsolódva az első fejezet intézménytörténeti perspektívájához, a két szerző akadémiákról vallott eltérő nézeteit is részletesen vizsgálja, és arra a következtetésre jut, hogy míg Tęgoborski csupán a tudósközösség egységesítése miatt tartotta elengedhetetlennek egy akadémia felállítását, addig Wilde egy összbirodalmi akadémia létrehozásában a nemzetiségek közötti ellenségeskedés ellenszerét látta.

Mark Sven Hengerer és Sabrina Rospert (Müncheni Egyetem) közösen jegyzett tanulmánya a kötetben egyedül vizsgál szemantikus kapcsolatokat numerikus adatsorok elemzésével. A bécsi és a (buda)pesti egyetemek kurzuskínálatban a Monarchia birodalmi tudata egyre erősebben jelent meg az 1860-as, 1880-as és az 1910-es években. A szerzők a kurzuskatalógusok történeti, jogi és nyelvészeti tárgyainak neveit, azok tananyagát vizsgálva birodalmi és kohéziós órák csoportjait rekonstruálják. Az előbbiből a legtöbb a jogi és a filozófiai karon volt; ezeket a kurzusokat rendes nyilvános tanárok tartották. A kohéziós órák a Monarchia egységét kívánták elmélyíteni a hallgatókban. Ezek a történelmi és nyelvészeti kurzusokon jelentek meg nagyobb arányban. A tanulmány eredményei tehát visszaigazolják a Surman által idézett szerzők megfigyeléseit is, amelyek a Monarchia felsőoktatásának hű bürokratákat képző erőfeszítéseire is reflektáltak.

Andrej Andrejev (Lomonoszov Moszkvai Állami Egyetem) az egyetemeket felügyelő szuperintendensi intézmény oroszországi adaptációját veszi górcső alá, és működésében két ciklust különít el. Míg az első generációs szuperintendensek az egyetemi reform hívei voltak, és a göttingeni modellt követve külföldi professzorokat hívtak tanítani, addig a második generáció már a korábbi tanulmányokban is előkerülő osztrák bürokrata modellhez hasonló hivatalnokképzőnek tekintette az általa felügyelt egyetemeket. Ugyanakkor az 1830 és 1840-es években a Nemzeti Felvilágosodás Minisztériuma I. Sándor cár reformtörekvései mentént teret engedett bizonyos fokú tanszabadságnak, ami összességében a göttingeni kutatóegyetemi modell részleges oroszországi megjelenését vonta maga után.

A *Science on the Imperial Periphery* címet viselő harmadik fejezet esettanulmányokon keresztül igyekszik megcáfolni, hogy a birodalmak periferiái a tudásmegosztásban csupán passzív adatszolgáltatás formájában vesznek részt, és maga a tudás a centrumban keletkezik.

Daniel Baric (Sorbonne Université) Carl Patsch régész boszniai tevékenységén keresztül támasztja alá a Hengerer-Rospert tanulmány állítását, miszerint a kohéziós politika a lokális tudástermelés serkentője. Baric értelmezésében a régészet egyaránt fontos identitásképző volt a bécsi udvar és Bosznia-Hercegovina kevert etnikumú és vallású lakossága számára. Bécs az egységes birodalmi tudat megteremtésében támaszkodott a tudomány eredményeire, ezért is támogatta a szarajevói Landesmuseum alapításának ötletét az 1888-ban. A kormányzat jelentős régészeti felfedezést várt, amely elősegíthette volna a Habsburg terjeszkedés ideológiai alapú legitimizációját. Ezzel párhuzamosan a helyi elit Bosznia-Hercegovina történelmének felfedezését és intézményesülését nemzeti érdekeknek tartotta, így a csehekhez hasonlóan egyfajta kompromisszumot kötött Béccsel.

Mathias Golbeck (Bonni Egyetem) a katonatisztból pénzügyminisztériumi hivatalnokká váló, majd a Taskentben és Kasgarban diplomáciai feladatokat ellátó

N. F. Petrovszkij működését az orosz katonai expanzió, a birodalmi gazdasági érdekek és Turkesztán tudományos megismerésének hármasában helyezi el 1870 és 1895 közötti levelezésének elemzésével. A helyi kereskedelmi viszonyokat értelmező, majd konzulként működő Petrovszkij amatőr tudóssá vált a cár szolgálatában. Elérte az orosz vezetésnél egy meteorológiai állomás felállítását, továbbá a helyi nyelveket, történelmet és kultúrát megismerve képes volt olyan kapcsolati hálót működtetni, amelyből egyrészt a Közép-Ázsiát kutató orientalisták és utazók, másrészt pedig Moszkva is profitált. Ahogyan Patsch, úgy Petrovszkij is hű volt a központi kormányzathoz, és az utazóktól első kézből értesült a friss diplomáciai hírekről.

A már Golbeck tanulmányában is tárgyalt keletkutatás kérdése vezeti fel az orientalisztikáról szóló fejezetet, amelynek első tanulmányában Johannes Feichtinger (Osztrák Tudományos Akadémia) az osztrák keletkutató intézményeket vizsgálva paradox módon arra a következtetésre jut, hogy a birodalmiságból fakadó multikulturalizmus vezetett a tisztán tudományos orientalisztika kialakulásához, amely a Kelet történetének, holt nyelveinek és kultúráinak objektív szemléletű kutatását jelentette a 19. század második felében. Ezzel szemben az I. világháború után születő nemzetállamok a Keletet saját politikai ideológiájuk köntösébe rejtve értelmezték. Ugyanakkor a tanulmány hangsúlyozza, hogy a Monarchiának is sajátos, azaz birodalmi célja volt az orientalisztika támogatása.

Arpine Maniero (Collegium Carolinum) Edward Said orientalizmus-fogalmához, valamint a harmadik fejezet centrum-periféria központú narratívájához kapcsolódva a cári birodalom központjában és távolabbi területein működő tudósok és politikai döntéshozók a periféria birodalmi tudományosságban betöltött szerepéről vallott elképzeléseit vizsgálja. Maniero a tbiliszi egyetemalapítás (1918) és a Kazanyi Orientalisztikai Intézet Szentpétervárra költöztetésének (1854–1855) nyomán követésével arra a következtetésre jut, hogy a moszkvai és a helyi tudós körök felismerték az együttműködésben rejlő hasznot. Azonban az állam ezt csak addig támogatta, amíg érdeke úgy kívánta. A perifériák igazgatása szempontjából a helyiek statisztikai és néprajzi tudását hasznosnak vélte, de a helyi tudományosság támogatása (például egyetemalapítással) már nehézségeket okozott volna a katonai és polgári közigazgatási, valamint a kulturális integráció előmozdításában.

A politikai földrajz és a honismeret az orientalisztikához hasonlatosan erősen ideologizált tudományágak voltak, amelyek a birodalmi gondolkodást igyekeztek a gyakorlatba ültetni. A tanulmánykötet ötödik fejezete ezt a soknemzetű birodalmakra jellemző versengő és együttműködő tudományos kultúrát teszi a vizsgálata tárgyává.

Török Zsuzsanna Borbála (Bécsi Egyetem) véleménye szerint azért a honismeret a leginkább birodalmi dimenzióban gondolkodó tudományterület, mert a statisztikából kinőve a vizsgálati célja egy adott földrajzi terület és az ott élő népesség minden jellemzőjének leírása, amelynek elsődleges feladata a fennálló hatalmi rendszer legitimálása. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, valamint a Verein für Siebenbürgische Landeskunde a magyar és az erdélyi szász tudományos élet fő szervezői voltak. Működésük gyökere pedig a birodalmi kormányzás technikáiban keresendő, tekintve, hogy szász és magyar hivatalnokok vezették, akik a honismeretírást szellemi eszközként használták fel Erdély nemzeti identitásának saját meggyőződésük szerinti formálására, kizárva ebből a románságot.

Peter Haslinger (Herder-Institut, Marburg) a földrajztudomány az I. világháborút lezáró béketárgyalásokban betöltött kardinális szerepét vizsgálja magyar és lengyel oldalról. A hivatali pozíciót betöltő tudósok nemzetük emancipációját látták a háborúban, annak végével pedig gyakorlatba ültethették elképzeléseiket a béketárgyalások során. Ez persze egymással szembenálló területrendezési stratégiákat jelentett. A szerző érvelése szerint a földrajzi determinizmusnak több formája létezett a háború után is. Ennek értelmében a nemzetállamok egyfajta mini imperialista kartográfiát fejlesztettek ki, így ugyan ellentétes érdekek mentén, de tudományuk ontológiai alapja szintén a Habsburg Monarchiában született birodalmi szemlélet volt.

Guido Hausmann (Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung, Regensburg) az európai és az orosz tudománypolitikai szabályozások közötti különbség rekonstruálására törekszik. A tanulmánya a politikai földrajz fogalmára, alapvetéseire és ennek orosz és szovjet interpretációjára fókuszál, és ezen belül is különös tekintettel az 1917–1922 közötti oroszországi polgárháború tudományra való hatására. A tudományág európai változata, amely tárgyának az állam leírását tekintette, nem honosodott meg Oroszországban, ennek ellenére az orosz földrajztudósok élénk érdeklődést mutattak a kontinens, és elsősorban a német földrajz iránt. Azonban a korszakban széles nyilvánosságot csak a birodalmi kontextus, és nem a nemzeti eltéréseket feltáró narratíva kaphatott. Ezzel a hagyománnyal az államformaváltás sem szakított, azt csak a sztálinizmus hozta el az 1930-as években.

A kriminológia fejlődését bemutató tanulmány szerkezeti különállósága ellenére (önálló fejezetet kapott) teljesen illeszkedik a kötet narratívájába, amely a szárazföldi, a területei és lakossága szempontjából heterogén birodalmaknak sajátos szerepet tulajdonít a tudományok fejlődésében. Volker Zimmermann (Collegium Carolinum) a német, Habsburg és orosz birodalmak esetében leszögezi, hogy esetükben nem a gyarmatokról bevándorlók megfigyelése, hanem a nemzet és a nemzetiség definíálása tekinthető a kriminálantropológia alapjának. Ezt társítva az éghajlat szerinti vérmérséklet-tannal, a kisebbségben lévő etnikumokat tekintették mindhárom államban bűnözésre hajlamosnak a „szorgos többséget” alkotókkal szemben. A tanulmány ugyanakkor kiemeli, hogy a Monarchia antropológusai kisebb arányban osztották ezt a nézetet, mint a németek. Ennek okát pedig az eltérő államfogalomban látja a szerző. Míg a németeknek birodalmi és nemzetállami igényei is voltak, addig a Monarchia államdefiníciója csakis birodalmi lehetett a soknemzetiségi jellege miatt. Az osztrák etnikai alapú kriminológiai megjegyzések statisztikai megfigyeléseken alapulnak, hiszen a nemzetiségi mozgalmak a birodalmi identitást sértették, ezért az ellenük való fellépésnek adatszerűen is több nyoma maradt.

A *Study of Natural Resources* címet viselő utolsó fejezetben a tanulmányok szerzői a talajtudományt, a geológiát és a botanika tudományát egyszerre identitásképző és ideológián felül álló tudáscsere tárgyát képező diskurzusokként vizsgálják. Jan Arend (Tübingeni Egyetem) a tudást háborús célokra használható stratégiai eszközként mutatja be Hermann Stremme gazdasági szakember életpályáján keresztül. Az orosz talajtudományt a legmélyebben ismerő és azt német földön meghonosító Stremme a náci rezsim hű támogatója volt. A tudásadaptáció tehát nemcsak

térben és időben távol levő birodalmak, hanem ideológiák között is kimutatható. Ugyanakkor a tanulmányból az is kiderül, hogy ez a típusú tudásáramlás akkor lehetséges, ha az aktorok – a náciakat szolgáló Stremme és az orosz talajtudós Konstantin Glinka – szigorúan a tudományos diskurzus mellett maradnak.

David Moon (Yorki Egyetem) tanulmánya a birodalmakban született tudományos innovációk sajátosságaira hívja fel a figyelmet a talajtudomány oroszországi genezise kapcsán. A máshol érdemben el nem terjedő diszciplína kormányzati támogatása kapcsán a tudománytörténet innovációkra vonatkozó háromkomponensű tézisé¹ egészíti ki egy sajátos negyedikkel: az Orosz Birodalom földrajzi adottságaival. Moon szerint az innovációra való igény/szükség, az ebből fakadó anyagi támogatás – amely hiánya miatt nem az Egyesült Államok lett a hazája a tudományágnak – és az azt felhasználó kompetens és megfelelő tudással rendelkező szakemberek mellett az óriási kiterjedésű és emiatt földrajzilag (is) ropant sokszínű cári birodalom szolgált egyedüli táptalajaként a földkéreg legfelső rétegét önálló természeti és történeti entitásként vizsgáló új tudományág számára. Az, ahogyan a tudományfejlődést a földrajzi determinizmushoz köti, korrelál a tanulmánykötet a térbeliséget nélkülözhetetlen értelmezési keretnek tekintő szemléletmódjával.

Marianne Klemun (Bécsi Egyetem) összehasonlító elemzésében alapvető megállapítást tesz a tudományosság és birodalmiság kölcsönhatásait illetően. Ahogyan a tudósok kutatásaikkal egy birodalom meg- vagy újraalkotásában központi szerepet töltenek be, úgy a tudósok is profitálnak a birodalmi feladatok betöltéséből, hiszen ez teremti meg társadalmi státuszukat. A K. K. Geologische Reichsanstalt és a K. K. Zoologisch-botanische Gesellschaft szervezetét 1848 és 1867 között vizsgálva Klemun arra a következtetésre jut, hogy a birodalmiságnak eltérő hatása volt a Habsburg Monarchia geológiájára és botanikájára nézve. A birodalom közzétani tulajdonságait leíró állami projekt a geológusok együttműködését ösztönözte, és így a központilag meghatározott sematizmusokban vezetett geológiai felmérések a tudományág létjogosultságát, valamint a forradalom utáni neoabszolutista politikát egyaránt legitimizálták. Ezzel szemben a Monarchia flórájának egy kötetsoportban való kiadása lehetetlen vállalkozásnak bizonyult nemcsak a növényzet jelentős regionális eltérései, de a botanikai tudásképzés geológiától eltérő episztemológiai hagyományai miatt is. A kormányzat tévesen hitte, hogy a két tudományág hasonlóan irányítható. A két projekt munkafolyamatait vizsgálva Klemun leszögezi, hogy amíg a geológia térhez kötött, addig a botanizálás attól független, esetében azonban a vizsgálat földrajzi terének megállapítása erősen szubjektív.

Összességében a *Science and Empire in Eastern Europe* egy logikusan felépített koncepciót meggyőzően képes tanulmányokon átívelően, több perspektívából alátámasztani. A kötet fő erénye a tanulmányok közti szövegkohézió. Hasonló jelenségeket sikeresen mutat be más-más példákon keresztül, ezáltal pedig a kötet egészének narratívája egységes alapot kap. Ugyan a tudás- és tudománytörténeti szakirodalom a birodalmi keretek között végbemenő tudományfejlődésben a különböző tudásrendszerekre ható centripetális és centrifugális erők dinamikáját

¹ Vö. AREND, 2020. 306. 11. lábjegyzet.

hangsúlyozza,² a hagyományos centrum-periféria magyarázóelv a szerkesztésben – akár a bevezetőt, akár az egyes fejezetcímeket tekintve – még tetten érhető. Ennek ellenére a tanulmánykötet alapvetően képes felhívni a figyelmet a kelet-közép-európai térségben eddig kevésbé számon tartott tudástörténeti iskolára, amely számos új eredménnyel szolgálhat még a régióra fókuszáló interdiszciplináris kutatásokban.

Felhasznált irodalom és rövidítések

AREND

- 2020 AREND, Jan: *Science and Empire in Eastern Europe. Imperial Russia and the Habsburg Monarchy in the 19th Century*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2020. (*Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum* Bd. 38.)

BUKLIJAS–LAFFERTON

- 2007 BUKLIJAS, Tatjana – LAFFERTON Emese: Science, medicine and nationalism in the Habsburg Empire. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 38. (2007) 679–686. <https://doi.org/10.1016/j.shpsc.2007.09.004>

² Ehhez lásd például: BUKLIJAS–LAFFERTON, 2007.

A közelség és távolság narratívái

Lélek és történelem 3. Közelség és távolság. Szerkesztette: Papp Barbara. Budapest, L'Harmattan, 2024. (Humaniórák) 126.

Kovács Janka

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet

kovacs.janka@abtk.hu

Lászlófi Viola

ELTE-EHES-CEU

laszlofi@ceu.edu

Az elmúlt évtizedekben a történettudomány és a pszichológiai tudományok határterületei, az együttműködés és új módszertani perspektívák keresésének igénye Magyarországon is egyre inkább előtérbe került. A történeti kutatás számos olyan új megközelítést von be a vizsgálódásokba (pszichológia- és pszichiátriátörténet, oral history, pszichohistória, érzelemtörténet),¹ amelyek vagy kifejezetten a pszichológiai tudományok történetére koncentrálnak, vagy pedig azok metodológiáját és elméleteit is felhasználva hoznak létre új narratívákat és emelnek be a kutatásba új forráscsoportokat. Papp Barbara, a *Lélek és történelem* konferenciák szervezője és a konferenciák anyagára építő kötetek szerkesztője történészként és pszichoterapeutaként a saját szakmai pályafutásából kiindulva ismerte fel azt, hogy érdemes a kutatókat egy platformra hozni, és a két terület lehetséges érintkezési pontjait az adott tudományterület minél több képviselőjét bevonva közösen vizsgálni.

¹ A pszichológiai tudományok és a történettudomány kapcsolódási pontjainak vonatkozásában a teljesség igénye nélkül lásd például a következő munkákat: BORGOS, 2018; ERŐS, 2018; K. HORVÁTH, 2021a; K. HORVÁTH, 2021b; KOVÁCS, 2016; KOVÁCS, 2024; LAFFERTON, 2022; LÁSZLÓFI, 2018; LÁSZLÓFI, 2020; LUKÁCS-TÓTH (SZERK.), 2017; PAPP, 2023; PLÉH, 2010; PLÉH-MÉSZÁROS-CSÉPE (SZERK.), 2019.

A konferenciasorozat első alkalmára 2018 októberében került sor, ahol még csak formálódott az a koncepció, ami a későbbi események alkalmával inkább tematikus fókuszot kapott. 2019-ben került megrendezésre az *Örökség* tematikájú konferencia, ahol a pszi-tudományok és a történettudomány lehetséges kapcsolódási pontjai történeti, kulturális, antropológiai-néprajzi és pszichológiai kérdésekként kerültek előtérbe. A 2021-ben rendezett *Távolság* konferenciára, amelynek bővített és szerkesztett anyagát az itt tárgyalt kötet tartalmazza, a Covid-19 által okozott világjárvány második hullámának lezárásai alatt került sor, erre reflektálva közelített a „lélek és történelem” kulcsszavakra felfűzött tematikához. A kötetben ennek megfelelően a távolság egy többretegű fogalomként értelmeződik, amely megjelenik egyrészt a fizikai távolság tapasztalatában, másrészt a személyek közti, szociális és mentális elkülönülés érzésében.

A kötetben összesen hét tanulmány kapott helyet kutató pszichológusok és a történettudomány és szociológia képviselőinek tollából. Sorrendben előbb a pszichológiai, majd a történeti témák kerültek tárgyalásra, a kötet végén pedig három, a távolság tapasztalatára reflektáló vers is helyet kapott Szlukovényi Katalin tollából, ezzel is hozzátevé a kötet műfaji sokszínűségéhez, amellyel a távolság különféle megéléseit igyekezett megragadni.

Maga a kötet többféle olvasási módot implikál: ha lineárisan, tehát a tanulmányok sorrendjét követve olvassuk a kötetet, akkor az a benyomásunk támadhat, hogy Papp Barbara szerkesztőként először az elméleti és fogalomtörténeti megközelítésű kutatásokba akarja bevezetni az olvasót, hogy aztán egyre inkább az empíria talajára kalauzolja őket. Ebből úgy tűnhet, hogy különválasztja az inkább pszichológiai és inkább történeti tárgyú szövegeket, holott a történetiség kérdése a szövegekben egy sokkal általánosabb problémaként jelenik meg, amely így az elsőre talán össze nem tartozónak tűnő szövegek között többféle kapcsolódási pontot hoz létre a „lélek” és a „történelem” tematika mentén. A szövegeket ez utóbbi megközelítés perspektívájából olvasva és a logikai ívet újrarendezve úgy látjuk, hogy a „történetiség” hívószava mentén a kötetben három nagyobb tematika rajzolódik ki: a csoportidentitás kérdése; a történetek és a történetmesélés szerepe a társadalmi normákhoz való igazodás elősegítésében; valamint a normalistól eltérő viselkedések, tapasztalatok és élethelyzetek narratívává válása, amely segítheti az ezekkel való megküzdést.

Szilágyi Ágnes Judit és Kővágó Pál tanulmányai alapvetően a csoportidentitás képzésével és a csoporttagok és csoportok közötti közelség és távolság kérdéseivel foglalkoznak. Szilágyi Ágnes Judit „...Afrikában már nem létezik a birodalmunk, amiről azt hittük, hogy a miénk...” *A portugál gyarmatbirodalom nehéz terhe az I. köztársaság öröksége* című tanulmányában a korábban a gyarmatosításban élen járó Portugália 19–20. század fordulóján csökkenő világpolitikai jelentőségét és a grandiózus gyarmati múlt ekkorra már teherré váló emlékezetét és identitásképző erejét állítja szembe egymással. A szerző konklúzióként kiemeli az azt ellentmondást, hogy míg Portugália I. világháborús részvételét, annak ellenére, hogy a harcok egy földrajzilag közelebbi térben zajlottak és közvetlenül is fenyegették az ország életét, kisebb társadalmi támogatottság övezte, mint azt, hogy az afrikai gyarmatokat fegyveres konfliktusok árán tartsák meg. Kővágó Pál *Közös sors, közös végzet. Az inkluzív áldozattudat szociálpszichológiai vizsgálata* című tanulmányában szintén

a csoportidentitásra és a narratívaalkotás szerepére helyezte a hangsúlyt. Kővágó azt vizsgálja, hogy milyen esetekben hozza közelebb a saját csoportot más csoportokhoz a szenvedés tudata és annak különböző interpretációi, és arra a következtetésre jut, hogy a saját csoport szenvedését egyedinek és kivételesen súlyosnak tekintő narratívák a csoporttagokat inkább eltávolítják más csoportoktól, míg a szenvedés közössége közelebb hozhatja egymáshoz a csoportokat, erre pedig az „exkluzív” és „inkluzív” áldozattudat fogalmait vezeti be, amelyek kijelölhetik az értelmezés lehetséges kereteit.

Trádler Henrietta és Bandi Szabolcs Ajtony és munkatársai, Vida Dorian, Putz Ádám, Csapó Gyöngyvér, Czibor Andrea, Kemény Viktor, Nagy László és Láng András elemzése a társadalom által normálisnak vagy patológiásnak, illetve privátnak vagy nyilvánosnak tekintett kategóriákat kérdőjelezi meg. A szerzők mindkét esetben mellett érvelnek, hogy ezek a kategóriák arra jók, hogy segítsék a társadalom konfliktusmentes, rendezett működését, befolyásolják a mindennapi élet percepcióit és segítsék a történetek mesélését, amelyek előmozdítják a mindennapi élet eseményeinek befogadását és feldolgozását, ezzel hozzájárulva a társadalmi normák betartásához. Trádler Henrietta *Édes Anna a térben? A budapesti házi cselédség térhasználat*a című írásában a budapesti cselédséget a 19–20. század fordulóján vizsgálva arra a paradoxonra mutat rá, hogy míg a polgári társadalomban az otthon a privát szféra tere, addig a cselédek számára a polgári otthon és ennek terei a munkavégzés helyszínét jelentik. Számukra itt tehát a privát élettér erőteljesen korlátozott – vagy nem is létezik –, míg a saját magánéletük és vágyaik megélésének színterei a város nyilvános tereibe, például a cselédkorzóra tevődnek át. Itt azonban nemcsak az időnként kíváncsi vagy zaklató tekinteteknek vannak kitéve, hanem a hatalmi erőszak különböző formáinak is, például a rendőri razziáknak. Bandi Szabolcs Ajtony és munkatársai a narcizmust fogalomtörténeti szempontból vizsgáló, *Narcizmus az elmúlt korok tükrében: Az önimádat átváltozásának történelmi távollatai* című tanulmányukban pedig többek között arra mutatnak rá, hogy bár a narcizmus alapvetően egy negatív, maladaptív, patológiásnak tekinthető viselkedésmódként jelent meg mind a szakirodalomban, mind a társadalmi értékképletben egészen az elmúlt évtizedekig, az ún. „produktív narcizmus” fogalmának bevezetésével a kutatók az egyén társadalmi érvényesülésében a narcisztikus viselkedés pozitív szerepét is képesek megmutatni, ezáltal a pedig megkérdőjelezi az olyan berögzült fogalmi kereteket és az egyes fogalmakhoz társított asszociációkat, amelyek akár évszázadokig is jelen lehettek.

Teleki Szidalisz Ágnes, Kőváry Zoltán és Kiss Zsuzsanna tanulmányai a normálisnak tekintett állapotoktól eltérő élethelyzeteket és tapasztalásokat, ezek narratívává válását, történetként való konstrukcióját elemzik. Bár a szövegek első látásra egymástól markánsan eltérő jelenségekkel foglalkoznak, a narratívaalkotás mint megküzdési mechanizmus mindegyik elemzést és a konklúzióikat is erőteljesen meghatározza. Teleki Szidalisz Ágnes *A távolított betegség: A betegségfeldolgozás nehezítettsége és megjelenése a betegségtörténetekben* című írását arra a feltevésre építi, hogy a betegség egy törést jelent az egyéni élettörténetben, amely a kóros állapot narratív integrálásával feloldható. Mindez azért lényeges, és azért kiemelendő a beteggel foglalkozó szakember, azaz az orvos és/vagy pszichológus szempontjából, mert a beteg a saját állapotát és a szakember tevékenységét is e a narratíván

keresztül látja, tehát a beteg számára maga a történet szolgálhat a gyógyulás alapjául, megértése pedig kulcsfontosságú az őt kezelők számára.

Kőváry Zoltán *Rémálom és sikertelen szublimáció. A lélektani összeomlás anatómiája* című tanulmányában a lélektani összeomlás mint „nem normális”, „kóros” állapot jelenik meg, amely lehet egy trauma, azaz az élményszervező rendszer összeomlásának következménye. Kőváry érvelése szerint ezek az események, illetve a negatív hatásuk csak úgy oldható fel, ha egy bizonyos művészeti alkotótevékenység vagy álom által tompított formában, „maszkolva” éljük újra őket. A szöveg ugyanakkor arra is rámutat, hogy ezek a maszkoló tevékenységek nem mindig sikeresek, és ezek sikertelensége is összeomláshoz vezethet, aminek az lehet oka, hogy a traumatikus élmény túl közel kerül az egyénhez. Erre Kőváry Zoltán két jól ismert példát hoz, Csáth Géza és Sylvia Plath eseteit, két alkotó emberét, akik életében a művészeti tevékenységen keresztül megvalósított sikertelen traumafeldolgozás végül öngyilkossághoz vezetett.

A narratívaalkotással foglalkozó két elméleti, pszichológiai tárgyú elemzéshez képest Kiss Zsuzsanna *A társadalmi távolság formái egy 1938-as naplóban* című tanulmánya empirikus terepre vezet. Pajkr Hildegárd 1938/39-es naplójának bizonyos részleteit dolgozza fel, és a távolság-problematikát weberi konceptuális keretben értelmezve közelít a narratívaalkotáshoz mint a saját megélések újrakeretezésének eszközhöz és a társadalmi normák relativitásának kérdéséhez. A jómódú, különböző társadalmi stratégiákat érvényesítő polgári családba született, a napló írásának évében 30 éves, az apja vállalkozásának alkalmazottjaként dolgozó, a családi otthont még el nem hagyó, egyedülálló Hildegárd családi állapota kerül a tanulmány fókuszába és az, hogy miként küzd meg a saját maga számára, napló formában létrehozott narratívák segítségével azzal, hogy a saját életvitele és életstratégiái nem illeszkednek a társadalmi státuszára jellemző konvenciókhoz és társadalmi szerepelvárásokhoz. A tanulmányból, amely hosszasan idéz a napló mind ez idáig kiadatlan szövegéből, az egyén önmagával és az elvárásokkal kapcsolatos vívódásai, valamint a korabeli házassági piac vonatkozásában az egyes társadalmi csoportok közötti távolság és ennek egyéni következményei bontakoznak ki.

Mindezek tükrében úgy véljük, hogy a kötet, ahogyan a konferenciák és az ezek alapján készült korábbi kötetek is, sikeresen támasztja alá azt a Papp Barbara által 2018-ban megfogalmazott felvetést, hogy a történettudomány és a pszichológiai tudományok művelőinek érdemes közelednie egymáshoz. A *Lélek és történelem 3. Közelség és távolság* tanulmányai, annak ellenére, hogy bár eltérő problémafelvetések, koncepciók és fogalmi készletek alapján dolgoznak – mivel a kötet többféle képpen olvasható és strukturálható –, mégis párbeszédbe kerülnek egymással. A kötet szerzőinek kutatásai és megközelítései érdemben egészítik ki egymást, és remélhetőleg, inspirálva másokat, hozzájárulnak majd ahhoz, hogy a jövőben a történészek bátrabban kalandozzanak a pszichológiai tudományok történetének és módszertanának területére, és hogy a pszichológiai tudományok képviselői is minél nagyobb haszonnal értelmezhesék újra saját kérdésfelvetéseiket a történetiség fogalmának kontextusában.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***BORGOS**

- 2018 BORGOS Anna: *Holnaplányok. Nők a pszichonanalízis budapesti iskolájában*. Budapest, Noran Libro, 2018.

ERŐS

- 2016 ERŐS Ferenc: *Psziché és hatalom: Esszék és tanulmányok*. Budapest, Kalligram, 2016.

K. HORVÁTH

- 2021a K. HORVÁTH Zsolt: *Mérei Ferenc I. kötet. Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945*. Budapest, Korall, 2021.
- 2021b K. HORVÁTH Zsolt: *Mérei Ferenc II. kötet. Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986*. Budapest, Korall, 2021.

KOVAI

- 2016 KOVAI Melinda: *Lélektan és politika: Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*. Budapest, L'Harmattan, 2016.

KOVÁCS

- 2024 KOVÁCS Janka: *A lélek tudománya. Diszciplinárizálódás, medikalizáció és tudásterjesztés Magyarországon (1770–1830)*. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2024.

LAFFERTON

- 2022 LAFFERTON Emese: *Hungarian Psychiatry, Society and Politics in the Long Nineteenth Century*. Cham, Palgrave Macmillan, 2022.

LÁSZLÓFI

- 2018 LÁSZLÓFI Viola: A munka mint az elmebetegségek gyógymódja? Megalkuvás és útkeresés a pszichológiában és a pszichiátriában Magyarországon az államszocializmus első évtizedeiben. *Sic Itur ad Astra* 66. (2017) 347–370.
- 2020 LÁSZLÓFI Viola: Aranyketrecek az államszocialista Magyarországon: a munkaterápia intézményesítése 1952 és 1965 között. In: *Atelier 30. Műhelytanulmányok*. Szerk.: LÁSZLÓFI Viola – MRÁVIK Patrik – OLÁH Gábor – SIDÓ Anna. Budapest, Atelier, 2020. 73–98.

LUKÁCS–TÓTH (SZERK.)

- 2019 LUKÁCS Anikó – TÓTH Árpád (szerk.): *Az érzelmek története. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete*. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2019. (*Rendi társadalom – polgári társadalom* 31.)

PAPP

- 2023 PAPP Barbara: *Pszichoterapeuták a Kádár-korszakban*. Budapest, L'Harmattan, 2023.

PLÉH

2010 PLÉH Csaba: *A lélektan története*. Budapest, Osiris, 2010.

PLÉH–MÉSZÁROS–CSÉPE (SZERK.)

2019 PLÉH Csaba – MÉSZÁROS Judit – CSÉPE Valéria (szerk.): *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Budapest, Gondolat, 2019.

Tragikus út

Stark Tamás: Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz. Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2023. 308.

Kollár János Miklós

Eötvös Loránd Tudományegyetem

kollarjanosmiklos@gmail.com

Stark Tamás a Bölcsészettudományi Kutatóközpont kiadásában megjelent *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz* című kötete jelen sorok írója számára első-sorban a téma megközelítésének újszerűsége miatt volt kifejezetten érdekes olvasmány.¹ A szerző ugyanis az Annales-iskola *longue durée* megközelítésének segítségével a századfordulótól kezdve vizsgálja a magyarországi antiszemitizmus történetét, részletesen kitérve minden olyan állomásra, mely végső soron elvezet minket a holokauszt tragikus történéseihez. Starkot elsősorban az államszervezet antiszemita politikai gyakorlatának megvalósulása érdekli, miközben zsidó forrásokat, illetve egodokumentumokat kevésbé, elvétve használ, ebből a szempontból talán az utolsó fejezet képez kivételt. Ettől függetlenül Stark okfejtése egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar zsidóság helyzetének radikális romlása az 1930-as évek végétől nem pusztán a németországi nemzetiszocialisták antiszemita ideológia exportjának vagy a Wilhelmstraße politikai nyomásgyakorlásának volt köszönhető.

A századfordulón feltűnő új társadalmi mozgalmak túlléptek a 67-es alapokon nyugvó szabadelvű, konzervatív-liberális konszenzuson, és a zsidóságot gazdasági, illetve kulturális téren egyaránt hevesen támadták: ezt egyértelműen jelzi például a polgári radikális *Huszádik Század* hasábjain 1917-ben lefolytatott vita, amely lényegében a „zsidókérdésről”, illetve a liberális korszak sikertelen asszimilációs kísérletéről szólt. Az 1906-tól Jászi Oszkár által szerkesztett lapban lefolytatott vita

¹ Korábbi kötetei közül talán az egyik legfontosabb: STARK (SZERK.), 2017.

meglehetősen pánikot váltott ki a zsidóság köreiben. (37–42.) A zsidóság ellen irányuló indulatokat a dualista kormányzatok igyekeztek kordában tartani – habár a galíciai menekültek elfogása érdekében razziákat már 1918 nyarától tartottak –, azonban az I. világháború sokkja, a hátszág szenvedése, illetve a galíciai menekültek megjelenése feltartóztathatatlan erővel feszítette szét a szabadelvű gondolatra épülő vallás- és jogegyenlőséget. A felemelkedő ellenforradalmi rendszer „keresztény”, illetve „nemzeti” jelszavai egyszerre jelentettek elhatárolódást a háborút követő forradalmak baloldalinak, vagy liberálisnak tartott világnézetétől, és egyben utalást jelentettek az újonnan felálló rendszer egyértelműen „nem zsidó” jellegére. (52.)

Az 1920-as években kialakuló közép-európai nemzetállamok, Magyarország mellett például Románia vagy Lengyelország, „idegen testként” tekintettek a területeiken élő zsidóság egy jelentős részére: hamarosan nemkívánatos társadalmi csoportként kezdtek rájuk hivatkozni, és egyre inkább szorgalmazták részleges, majd teljes kitelepítésüket a vélt vagy valós nemzetállami határokon kívülre. Az antiszemitizmus megerősödésében jelentős szerepet játszott a világháború során a harcok következtében Galíciából elmenekült zsidók jelenléte, akik lélekszámát a korabeli politika, illetve a sajtó jócskán igyekezett eltúlozni. Ők elsősorban Budapesten, a zsidóság által lakott belső kerületekben igyekeztek meghúzni magukat. A tömeges galíciai bevándorlás mítosza a két világháború közötti időszakban mindvégig a közbeszéd szerves részét képezte. Ennek során jött létre egy olyan „idegen zsidókból” álló, faji alapon meghatározott kategória, melyet tulajdonképpen sosem sikerült egyértelműen körülhatárolni. Stark szerint három csoportot mégis el lehet különíteni, melyek a kormányzat radikalizálódó telepítési pszichózisának következtében az idő előrehaladtával egyre szélesebb társadalmi spektrumot fogtak le. Legelőször ugyanis csak azokat tekintették „idegennek”, akik a világháború során érkeztek Galíciából Magyarországra. Később azokat is ide sorolták, akik adott esetben évtizedek óta Magyarországon éltek, de nem ott születtek. Végül már „idegenként” tartották számon azokat a zsidókat is, akiknek szülei a 19. század folyamán érkeztek a Kárpátok keleti oldaláról. A lengyel, illetve orosz területekről bevándorolt zsidóság „bűnét” olyan szaktekintélyek fogalmazták meg, mint például Szekfű Gyula, a Horthy-rendszer egyik legfontosabb tudós-értelmiségi legitimálója. Szerinte a keleti zsidóság „eltérítette” a már az asszimiláció útjára lépett hazai hittestvéreit, akiknek viszont éppen azért járt feddés, mert szimpatizáltak a keleti zsidósággal, és a magyarság ellenében hozzájuk voltak lojálisak. (71.)

Így vált a galíciai-toposz a bűnbakképzés egyik legfőbb eszközévé, ráadásul a kormányzat meg sem próbálta meghatározni, hogy esetlegesen kik tartozhatnak az internálandó személyek közé. Jól látszott ez az egyre nagyobb volument öltő razziák során is, ahol sok esetben a helyszínen döntöttek a kitelepítendőek köréről. (81–83.) A szerző kiválóan mutat rá arra, hogy az „idegennek” tekintett zsidóság végleges kitelepítésének gondolata már a húszas évek elején zajló internálási akciók közepette felmerült, azonban az I. világháború után kialakult nemzetközi légkörben, amikor alapvetően liberális demokráciák által vezetett hatalmak határozták meg a háború utáni Európa közéletének arculatát, szó sem lehetett arról, hogy a közép-európai (fél-)autoriter rezsimek ilyen radikális, alapvető humanitárius elveket nélkülöző megoldáshoz folyamodjanak. (98.)

Ennek értelmében a magyar kormány az úgynevezett bürokratikus antiszemitizmus módszerével volt kénytelen élni (ezt a kifejezést Vági Zoltán és Ungváry Krisztián használták először), amely különböző jogkorlátozó, diszkriminatív intézkedésekkel igyekezett a zsidóság kulturális, illetve gazdasági befolyását csökkenteni. (57.) Az ország politikai, illetve kulturális vezetése, közöttük Horthy Miklós, Gömbös Gyula, Klebelsberg Kuno vagy Bethlen István, megkülönböztetett „jó”, azaz asszimilált, illetve „rossz” zsidókat, akiket radikálisabb tollú publicisták gyakorta csak „galíciai söpredéknek” neveztek. Stark fontos megállapítást tesz akkor, amikor mindezzel kapcsolatban kiemeli, hogy „a Horthyra is jellemző szelektív antiszemitizmusból nem következett mindaz, ami a német megszállás után történt. De hozzájárult ahhoz, hogy a zsidóellenesség széles körben elfogadott nézet és magatartásforma legyen.” (69–70.)

Stark kronologikusan felépített szerkezeti egységei alapján jól látszik, hogy a bethleni konszolidáció időszaka a 20-as évek közepétől egészen a 30-as évek derekáig relatív nyugalmat hozott a magyarországi zsidóság számára. A Horthy-korszak zsidóképét mindig az adott kormánypolitika határozta meg. Bethlen István nem tartotta a „zsidókérdést” az ország szempontjából létfontosságú problémának, habár maga is sokallta a zsidóság gazdasági életben betöltött súlyát. Ennek megváltoztatását azonban csak a jogegyenlőség elvén tudta elképzelni. Mégis, a magyarországi zsidóság a két világháború között mindvégig kiszolgáltatott maradt, attól függetlenül, hogy hol faji, hol pedig származási alapon kategorizálták őket. Ehhez a változó helyzethez pedig folyamatosan alkalmazkodni kellett.

A népszövetségi kölcsön felvétele után a zsidóság megerősödött, háborús veszteségeit visszaszerezte. Bethlen pedig igyekezett egyértelmű gesztusokkal minél szívélyesebb viszonyt kialakítani velük, így például 1925-ben a Kúria kimondta, hogy a zsidóságot sem népfajnak, sem nemzetiségnek, csakis felekezetnek lehet tekinteni. (104.) Cserébe 1925 novemberében a pesti hitközség végrehajtó bizottsága kijelentette, hogy nem kér külföldi jogorvoslatot a numerus clausus ügyében. Ahogy a zsidó országos gyűlés fogalmazott: „mi magyarok vagyunk, a magyarság részének tekintjük magunkat, és a békeszerződés, mely nemzetünk gyászja, nem lehet a mi jogaink forrása”. (105.) Hasonló gesztus a zsidóság részéről Közép-Kelet-Európa más országaiban elképzelhetetlen volt.

A náciizmus 1933-ban történt hatalomra jutása után a nemzetközi légkör radikálisan megváltozott. A versailles-i békerendszer lebontásával párhuzamosan, számos addig a nemzetközi status quo által akadályozott jogfosztó intézkedés bevezetése előtt nyílt lehetőség a régióban. Az „idegen” zsidósággal szemben egy csapásra az állampolgárság kérdése lett a térség kormányzatainak legfőbb fegyvere. A *Hontalanná téve* című fejezet talán a kötet egyik legfontosabb egysége, amely bemutatja, hogyan vált a dualista időszakban politikailag jelentéktelen állampolgársági kérdés a körösmezői deportálások egyik legfontosabb eszközévé. Megrázó olvasmány annak bemutatása, hogyan igyekezett a magyar állam minél nehezebben teljesíthető feltételeket szabni az állampolgárság igazolására, annak érdekében, hogy több „idegen” zsidót tegyen teljesen kiszolgáltatottá, azaz hontalanná. Sok esetben azok sem érezhették magukat biztonságban, akik állampolgárságuk bizonyításának érdekében be tudták szerezni a megfelelő dokumentumokat, ugyanis a belügyi hatóságok 1941-től különböző visszaélésekre hivatkozva nem adtak ki többet az eljárás

időtartamára kiállítandó okmányt, úgynevezett „felezetet”. (138–144.) 1941-re tehát már egyértelműen megvolt a szándék és rendelkezésre álltak az eszközök is az „idegen” zsidóság kitelepítéséhez. Miután Németország lerohanta a Szovjetuniót, hamarosan a célok megvalósításához szükséges helyszín is rendelkezésre állt.

A *Végrehajtás* című fejezetben a szerző részletesen, napról-napra haladva mutatja be a deportálások megszervezését és lebonyolítását, kutatási eredményeit folyamatosan ütköztetve a szakirodalommal, memoárokkal, naplókcal, illetve levéltári forrásokkal. Azt, hogy pontosan ki volt a kezdeményező, és hol döntöttek a deportálások megkezdéséről, teljes kétséget kizáróan meghatározni nem lehet, Stark ugyanakkor július elsejét tartja a legvalószínűbbnek. A deportálások lebonyolítása során visszaköszöntenek mindazok a mechanizmusok, amelyekre a szerző már jóval korábban felhívta a figyelmet: a galíciai vagy „idegen” kategóriák miatt foganatosított kiutasítási parancsok szinte csak formaságnak számítottak, és számtalan esetben fogtak le olyanokat, akik egyébként nem tartoztak volna a kiutasítandók körébe.

Kárpátalján a kormánybiztosság vezetői igyekeztek elsősorban a határmenti övezetben lakó zsidóság gazdasági, kereskedelmi tevékenységét ellehetetleníteni. A határvidék számos településéről valóban el is vitték a zsidókat: a máramarosi kirendeltség vezetője a kormányzói biztos részére készített 1941-es beszámolójában úgy fogalmazott, hogy az esztendő legnagyobb sikere a helyi ipar és kereskedelem „keresztény kézbe való” átállítása volt. (176–177.) A kezdeményező Honvéd vezérkar, a KEOKH, illetve a kárpátaljai kormányzói biztosság között szinte alig működött bármilyen kooperáció, és a központi vezetés hiánya csak tovább növelte a zsidóság szenvedéseit. (161.)

„A Galíciába, valamint a Dnyeszeren túlra kényszerített magyar zsidókat nem a Horthy-rendszer pusztította el, de lehetővé tette, elősegítette, hogy ez megtörténjék.” Az augusztus 27. és 29. között Kamenyec-Podolszkij mellett kivégzett galíciai zsidók között az Einsatzgruppe C szeptemberi jelentése szerint 11–13 ezer kivégzett magyar áldozat volt. Hiába függesztette fel Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter augusztus 9-én a deportálásokat, a kiszállítások szórványosan még augusztus közepéig folytak. Növelte a genocídiumban elhunytak számát, hogy a magyar hatóságok akkor sem engedték vissza a kitelepítetteket, amikor már biztosan tudták, hogy milyen sors vár rájuk. (271–272.) Jellemző, hogy a magyar fél a német katonai közigazgatás heves tiltakozásának ellenére is csak vonakodva állította le a kitelepítéseket, miután az érintett térség súlyos ellátási nehézségekkel küzdött.

Stark Tamás kötete minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a körösmezői deportálások előre megfontolt szándék szerint történtek, amely erőszakos népeségmozgatást (*forced migration*) a magyar hatóságok már a 20-as években végre kívánták hajtani. A kitelepítést egy olyan közigazgatási rendszer szervezte meg, amelynek tagjai az ellenforradalmi rendszer lelegejétől egy olyan közegben szocializálódtak, amelynek az antiszemitizmus és a zsidóellenesség kezdettől fogva az egyik legfontosabb ideológiai alapja volt. A tudatos, előre megfontolt jellegre kiváló példa, miszerint a létfontosságú állampolgársági irat számos esetben csak akkor készült el, amikor a kérelmezőt már kiszállították az ország területéről. Azaz a KEOKH saját, egyébként meglehetősen szigorú állampolgársági rendelkezéseit is tudatosan áthágta. (254.)

A könyvben foglaltak alapján nem túlzás azt állítani, hogy a kőrösmezei deportálások a magyar holokauszt első állomásának tekinthetők, Stark Tamás könyve pedig az is bizonyítja, hogy az eseményeket idegenrendészeti eljárásnak nevezni a történetek egyértelmű félreinterpretálása, hiszen a századfordulón és az azt követő évtizedekben lejátszódott folyamatok szempontjából a kitelepítés aktusa egyértelműen beilleszthető az ekkor jellemző antiszemita gyakorlatba.

Felhasznált irodalom és rövidítések

STARK (SZERK.)

- 2017 STARK Tamás (szerk.): *„...akkor aszt mondták kicsi robot.” A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében.* Budapest, MTA BTK TTI, 2017.

Közös ügyeink – nőnemben

B. Kádár Zsuzsanna: *Kéthly Anna (1889–1976). Életrajzi monográfia*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2023. 281.

Svégel Fanni

Eötvös Loránd Tudományegyetem

fanni.svegel@hotmail.com

A magyar politikatörténet nem bővelkedik olyan női aktorokban, akik valamely párt tagjaiként futottak be emlékezetes pályát. Még kevésbé találunk olyan nőt a politikai mezőben, akik nemzetközi szinten is ismertek volnának. Kéthly Anna egy közülük. Ennek ellenére életrajzi monográfiájának kiadása a közelmúltig váratott magára. A hiánypótló munka szerzője B. Kádár Zsuzsanna, a Wesley János Lelkészképző Főiskola tudományos főmunkatársa, az MTA II. világháború története albizottsága tagja, évtizedek óta kutatja Kéthly Anna pályáját és a magyar szociáldemokrácia történetét.¹ A 2023-ban megjelent monográfia tömören, közérthető stílusban mutatja be a főhős életét, amelynek előnye, hogy nemcsak a szakma, de a laikus olvasók érdeklődésére is számot tarthat. Bár Kéthly Anna életéről kétszer ekkor terjedelemben is lehetne értekezni, hogy bővebben és még árnyaltabban láthatóvá váljanak személyes motivációi, dilemmái, B. Kádár Zsuzsanna hiánypótló monográfiája azonban önmagában is értéket képvisel. Bár arra a kérdésre keresi a választ, hogy „ki volt Kéthly Anna”, kerüli az egyoldalú magyarázatokat, a leegyszerűsítést és a skatulyázást. Kerüli a „nagyasszonyozást” és a „cukrászakisasszonyozást” és a többi elcsépett, gyakran használt fordulatot Kéthly kapcsán. Nem törekszik rá, hogy egyértelműen megadja a választ, inkább felvillant bizonyos értelmezési lehetőségeket, és arra ösztönzi az olvasót, hogy mélyedjen el a korszak történelmében és Kéthly Anna fordulatos életében. A monográfia elsősorban politikai életrajz, helyenként mégis utal Kéthly magánéletére, családi közegére és otthonára. Kéthly Anna életrajzi kötete módszertanilag egyszerre törekszik a felülnézeti és az

¹ B. KÁDÁR, 2012; B. KÁDÁR, 2016.

alulnézeti perspektíva felvillantására, és különös figyelmet fordít a személyes források, főleg Kéthly gazdag levelezése és a visszaemlékezések használatára. Ehhez pedig nemcsak a szerző több évtizedes kutatásai, de Kéthly Anna életének másik kutatója, Strassenreiter Erzsébet ugyancsak évtizedeken át folytatott vizsgálatainak eredményei és az általa sajtó alá rendezett Kéthly-levelezés is biztos alapot szolgáltatott.² A kötet illeszkedik a magyar politikatörténet gender vetületeit problematizáló publikációk sorába, amelyek a két világháború közötti évtizedek feminista aktivizmusát,³ illetve a II. világháborút követő évek⁴ és a kommunista, állam-szocialista rendszerek nőpolitikáját mutatják be.⁵

B. Kádár Zsuzsanna a kötet előszavában azt írja, hogy a „*nők története elsősorban társadalomtörténet és nem politikatörténet*”. (7.) Azonban mintha csak ezt a tételt igyekezne megcáfolni a könyv lapjain, hiszen egy politikai cselekvő életét mutatja be, jórészt a pártpolitikai aktivitása mentén. Mindig kérdés, hogy egy adott szöveg megírásakor a szerző milyen perspektívát, módszert és eszköztárat választ a történet elmesélésére. A női életrajzok egyik fontos értelmezési kerete az emlékezet-politikai keretezés, vagyis, hogy ki, mikor, mire emlékszik a főhős életéből, mit és miért tart fontosnak megemlíteni vagy elhallgatni. A másik fontos dilemma a nők életének elmesélése szempontjából, hogy egy nemsemlegesnek tetsző, a nyilvános szférában történő eseményekre koncentráló élettörténetet készít a szerző, amely akár egy férfi életrajza is lehetne, vagy felvállal egy, a privát szféra történéseit és az élet apró-cseprő dolgait is felvillantó, gender-perspektivikus elbeszélésmódot. Megírható és megérthető-e egy ember élete pusztán a politikai munkásságának elemzése által? Szükséges-e a teljességre törekvés egy életrajzi monográfia esetében? Mit nyerünk és mit veszítünk, ha egy nő életét megpróbáljuk leválasztani a női mivoltáról? Mi történik, ha megpróbáljuk kiszabadítani a nők életét a „nőtörténeti gettóból”? B. Kádár Zsuzsanna könyve egy olyan kísérletként is olvasható, amely úgy beszél el a főhős életét, hogy nem ad kizárólagosságot a nő történeti keretezésnek. Egy politikus pályáját bontja ki, aki mintegy mellékesen nő volt, de nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a „nőügyeknek”, mint más csoportokat érő hátrányos megkülönböztetések ügyének.

A kronologikusan haladó elbeszélés a korai évek, a családi háttér és indíttatások után három nagy egységben tárgyalja Kéthly tevékenységét. A kötet prioritásai-ból következik, hogy Kéthly életének bizonyos aspektusai kevésbé bomlanak ki, így például a gyerek- és fiatalkora, majd a *Nőmunkás* folyóirat élén végzett munkája némiképp háttérbe szorul. A Horthy-korszak eseményeit a parlamenti ciklusok (1922 és 1944 között öt ciklus) mentén rendszerezte a szerző, ahol kiemelt figyelmet fordított Kéthly a kiszolgáltatott helyzetben lévő társadalmi csoportok (nők, gyerekek, idősek, szegények, zsidók) érdekében végzett képviselői tevékenységére. A jövő generációinak életkörülményein javítani szándékozó politikai megnyilvánulásainak sorába illeszkedik az anya- és csecsemővédelem propagálása, a népoktatás ügyének felkarolása, illetve a zsidótörvények elleni határozott kiállása is. A parlamenti felszólalásainak tematikus megoszlása alapján azt

² STRASSENREITER, 2012.

³ SZAPOR, 2018; CZEFERNER, 2021.

⁴ PETŐ, 1998.

⁵ SCHADT, 2003; PALASIK (SZERK.), 2007.

láthatjuk, hogy – mai szemmel nézve – interszekcionális megközelítést alkalmazott. Gondolkodásmódjában ugyanis felfedezhető a különböző okokból és pozíciókból fakadó társadalmi hátrányok felismerése, és ezek értő kritikája. Vagyis azt mondhatjuk, hogy Kéthly nem „nőpolitikus” volt, hanem olyan stratégiai gondolkodó, aki az osztálypozíciót, a vagyoni helyzetet, a társadalmi nemet és a különböző jogi hátrányokat azonos mértékben fontosnak tartotta és reflektált is rájuk.

Kéthly Anna egyfelől éppen azért válhatott ismert politikussá, mert nem korlátozta magát „női témákra”. Másrészt az sem elhanyagolható körülmény, és hozzájárulhatott a sikeres közéleti pályájához, hogy nem végzett reprodukív munkát. Soha nem ment férjhez, gyereke nem született, és a harmincas évek végétől házzvezetőnőt alkalmazott, aki mentesítette a házimunkától. Mindez arra utal, hogy a politika férfias világában olyan nők érhetek el kezdetben sikereket, akiket nem kötött le egyéb, nőinek tekintett tevékenység.⁶ Kéthly politikai aktivitása azonban nem választható el a női választójogért és képviselőtért folytatott küzdelmektől, amelyek szoros összefüggésben állnak a reprodukciót érintő kérdésekkel. Már csak azért sem, mert Kéthly politikai pályafutása összefonódott a nőket érintő jogkorlátozás és jogkiterjesztés történetével. Mégis, különbség van aközött, hogy egy politikus a nőket érintő problémákat a társadalmi-gazdasági környezetről leválasztva, önmagában tematizálja, marginalizálva ezzel a diskurzust, vagy amellet érvel, hogy ezek a kérdések politikai kérdések, amelyek az egész társadalomra hatással vannak. Kéthly az anyák helyzetét több parlamenti felszólalásában tematizálta. A szerző a második parlamenti ciklust tárgyaló fejezetben úgy fogalmaz, hogy „némi logikai ellentmondás húzódik meg Kéthly nézetei között” (56.), amikor a női és gyerekmunka szabályozása kapcsán bizonyos esetekben korlátozta volna a nők munkavállalását. Bár a szövegből nem derül ki pontosan, hogy Kéthly mely esetekre gondolt, a női munka szabályozása és a korabeli feminista aktivizmus nem normatív perspektívába helyezése választ adhat a kérdés bonyolultságára. Az anya- és csecsemővédelmi intézkedések, amelyek magukba foglalják a terhes nők fokozott védelmét a munkahelyeken, a századfordulón még nem állt éles ellentétben a nők gazdasági önállóságát támogató feminista kezdeményezésekkel.⁷

A két világháború közötti időszakban Európa-szerte vitákat gerjesztő abortusz-kérdés témájában is több ízben formált véleményt Kéthly Anna. Ezen ponton szeretnék némi adalékkal szolgálni a kötet anyagához. A terhességmegszakítással és női önrendelkezéssel kapcsolatos nézeteit némiképpen árnyalja, hogy 1932 januárjában részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Orvosszövetségének gyűlésén, ahol a terhességmegszakítás jogi szabályozásáról vitáztak. Ekkor Kéthly *Rendelkezhetik-e a nő saját testével?* című felszólalásában három fő ideológiát emelt ki, amelyek beárnyékolják a születésszabályozás kérdését: a kapitalizmust, a militarizmust és a sovén nacionalizmust. Kéthly hangsúlyozta a nők és a gyerekek gazdasági kitettségét, illetve a szexuális nevelés és a prevenció fontosságát is. Szorgalmazta a korszerű felvilágosítást, az orvosi tanácsadást és a védekezőeszközök elérhetőségét. Az abortuszt mint egy végső megoldást, a „*legalaposabban megokolt szociális és higiénikus indikáció esetén*” tartotta elvégezhetőnek. Vagyis

⁶ Közismert, hogy az első magyar női országgyűlési képviselő a szerzetes, a Szociális Testvérek Társaságát alapító Slachta Margit volt.

⁷ SZAPOR, 2018.

a terheességmegszakítás engedélyezése tekintetében egy viszonylag mérsékelt, de a megelőzés szempontjából progresszív álláspontot fogalmazott meg.⁸

Az 1945 és 1956 közötti időszak eseményeit taglaló második nagy egységben a szociáldemokraták parlamenti megmaradásért folytatott küzdelmét, az 1945-ös és 1947-es választásokat, valamint a párt ellehetetlenítését és a politikai pereket tárgyalja a szerző. Kéthly meddő küzdelme a párt egységéért és a demokratikus átalakulásért bepillantást enged megalkuvást nem ismerő személyiségébe és politikai magatartásába, illetve a demokráciafelfogásába. A letartóztatása, majd az évekig tartó, ítélet nélküli fogva tartásának időszaka, bár keserű és sötét képet fest a korszak valóságáról, a szerző mégis beemel néhány reménykeltő motívumot. A börtönévek meghatározó referenciapontként szolgálnak a Rákosi rendszer politikai ellenfeleinek életében, így Kéthlyében is, aki a Rajk-perhez kapcsolódó elítéltek, Potoczky Mária és Demeter Györgyné társaságában töltötte az 1950 és 1954 közötti időszakot. A női szolidaritás és barátság tette elviselhetővé életüket a fogságban.⁹

A kötet utolsó részében az emigrációban töltött időszak áll a középpontban. Ebben Kéthly külföldi aktivitása, az emigrációba kényszerült politikusok közti ellentétek és a Kádár-rendszer propagandája is megjelenik. Az 1956-os forradalmat követő emigrációs politika küzdelmeit bemutató részben a szerző tárgyalja Kéthly nemzetközi szintéren végzett állhatatos, szinte fanatikus munkáját. Kéthly időt és energiát nem kímélve levelezett, agitált, utazott, hogy a „magyar ügyet” segítse, akkor is, ha egy idő után ő maga is felmérte vállalkozása korlátozottságát. Több ízben megemlítette a nyugati, demokratikus világ meg nem értését is, amit a szovjet érdekszférában élők tapasztalataival szemben tanúsított. A szerző szerint Kéthly élete végéig nem békélt meg a Kádár-rendszer konszolidációjával és annak nyugati elfogadásával. A nemzetközi környezet tárgyalása után a szerző a Kádár-rendszer propagandáját mutatja be, amely nem csak a hazai sajtó segítségével próbálta lejáratni Kéthlyt és a (korántsem egységes csoportként működő) külföldön lévő szociáldemokratákat, hanem az emigrációban élő politikai csoport bomlasztására is kísérleteket tett. Hírszerzők és agitátorok nehezítették Kéthly külföldi munkáját, míg Magyarországon dezinformációs kampányt folytattak ellene. Kéthly Anna életének tehát ez az időszaka is eseménydúsnak bizonyult. Tartott 25.000 ember előtt botrányba fulladt beszédet a Madison Square Gardenben, nyolcvanhárom évesen pedig fát ültetett a Jad Vasem emlékkertbe. 1976 szeptemberében hunyt el egy belgiumi tengerparti üdülőben.

Az életrajz lezárását követően Kéthly „utóéletével”, emlékezetével is foglalkozik néhány oldalon a szerző, ezen felül Kéthly Anna munkáinak jegyzékét, bibliográfiát és a rövidítések jegyzékét, illetve egy névmutatót is tartalmaz a kötet. Nem találunk azonban forrásjegyzéket, csupán az egyes hivatkozások lábjegyzetei tájékoztatnak a felhasznált forrásokról. Egy egységes jegyzék nagyban megkönnyíthette volna az olvasó dolgát, már csak abból a szempontból is, mivel a kötet fűl-szövegében és az előszóban is megjelenik a forrásbázis fontossága, az új források a kutatásba történő bevonása. A kötetet egy 20 oldalas képmelléklet zárja, amely érdeme – azon túl, hogy láthatóvá válik a főhős – az, hogy Kéthly Anna köztéri

⁸ SVÉGEL, 2023. 344.

⁹ Bővebben lásd: B. KÁDÁR, 2016. 72–79.

reprezentációjáról is képet kapunk. Ahogy a magyar közélet nem bővelkedik női politikusokban, úgy a hazai közterekkel kapcsolatban is egyre gyakrabban merül fel a művészeti-urbanisztikai diskurzusban, hogy hiányoznak a – névvel és egyéni teljesítménnyel rendelkező, nem pusztán szimbolikus – nők a közterületekről. Bár a diskurzus megindulása önmagában jó kezdetnek tűnik, a mennyiségi szempontokon túl a női reprezentáció *mikéntjéről* sem szabad elfeledkezni. Másképpen fogalmazva, nem csak az a fontos, hogy legyenek nők – és ha vannak, kik kerülnek megjelenítésre – a közös tereinken, hanem azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy ezek a nők hogy néznek ki, milyen módon és milyen esztétikai standardok szerint jelennek meg. A Széchenyi rakparton álló, groteszk módon az 1930-as évek terhelt emlékezetét, és a figurális bronzszobrok 19. századi historizáló-romantizáló esztétikáját is megidéző, egész alakos Kéthly-szobor,¹⁰ a róla elnevezett téren felállított fejszobor és a Pozsonyi úti lakásánál lévő relief is esztétikai problémákat vet fel. Vagyis kérdéses, hogy az illiberális „nőtörténeti” fordulat¹¹ következtében megnövekvő női jelenlét magával hoz-e bármiféle kritikai attitűdöt. Jobb lesz-e nekünk attól, ha a köztéri szobordömping női arcot ölt? Milyen szakmai szempontok érvényesülnek a közterek elnevezése, az emlékműállítás folyamatában? Hogyan írható át az emlékezet a köztereken?

B. Kádár Zsuzsanna monográfiája szól a demokráciát érintő kihívásokról, a politikai kompromisszumokról, a megalkuvás lehetetlenségéről, a kisebbségek jogvédelméről, az erkölcsi tartásról, a sikerről és az időnként elkerülhetetlen kudarcról is. A kötet alapolvasmány lehet a 20. század politikatörténetével és a társadalmi nemek történetével foglalkozó szakemberek számára, de a középiskolai és az egyetemi oktatás kiegészítőjeként is megállja a helyét. Nagy szükség van a tudományos eredményeken alapuló, közérthető nyelven közzétett és kereskedelmi forgalomban beszerezhető női élettörténetekre, amelyek példaként állhatnak a jelenkori, többszörös válságokkal terhelt időszakban. Kéthly Anna élete, amit a szerző értő történeti-politikai kontextusba ágyazva prezentált, éppen ilyen.

Felhasznált irodalom és rövidítések

B. KÁDÁR

- 2016 B. KÁDÁR Zsuzsanna: *Szertefoszlott remények. Potoczky Mária és Magyarország, 1956.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2016.
- 2012 B. KÁDÁR Zsuzsanna: *Elrabolt remények. A magyar szociáldemokrácia a párt felszámolása után.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.

¹⁰ A szobor körüli politikai vitákról és az emlékezetpolitikai visszasságokról lásd: STRASSENREITER, 2010.

¹¹ A női történeti, nőtudományi diskurzus alapvetően normatív, rendszerkonform jellegű, amely azon túl, hogy nőket helyez a fókuszba, nem kérdőjelezi meg a társadalmi nemi hierarchiát és nem problematizálja a nemek közötti viszonyokat. Ezzel szemben a *gender studies* olyan kritikai társadalomtudományi megközelítést alkalmaz, amely rámutat a nők láthatatlanságát létrehozó és fenntartó társadalmi struktúrára, a hatalmi viszonyokra és pozíciókra. Vagyis a legfontosabb különbség a két megközelítés között a kritikai gondolkodás. Bővebben lásd: BARNÁ-PETŐ, 2019.

BARNA-PETŐ

- 2019 BARNA Ildikó – PETŐ Andrea: Így veszett el a magyar történetírás korlátlan szabadsága. *Qubit.hu* <https://qubit.hu/2019/09/22/igy-veszett-el-a-magyar-tortenetiras-korlatlan-szabadsaga> (Utolsó letöltés: 2024. október 20.)

CZEFERNER

- 2021 CZEFERNER Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.

PALASIK (SZERK.)

- 2007 PALASIK Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007.

PETŐ

- 1998 PETŐ Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951*. Budapest, Seneca, 1998.

SCHADT

- 2003 SCHADT Mária: *„Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2003.

STRASSENREITER

- 2012 STRASSENREITER Erzsébet: *Kéthly Anna válogatott levelei 1921–1976*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.
- 2010 STRASSENREITER Erzsébet: El a kezekkel Kéthly Annától! *Népszava*, 137. (2010) 155. sz. 6.

SVÉGEL

- 2023 SVÉGEL Fanni: The Role of Women as Agents and Beneficiaries in the Hungarian Family Planning System (1914–1944). *Journal of Family History*, 48 (2023) 3. sz. 338–353. <https://doi.org/10.1177/03631990231160222>

SZAPOR

- 2018 SZAPOR, Judith: *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War. From Rights to Revanche*. London–New York, NY, Bloomsbury Academic, 2018.

Megfogható-e a szellemiség?*

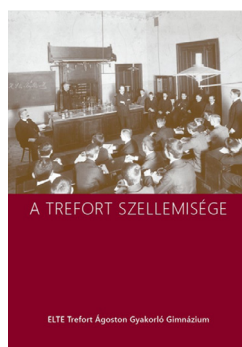
A Trefort szellemisége. Szerkesztette, az interjúkat készítette és lejegyezte: Mohay Péter. Budapest, ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium, 2024. 565.

Vörös Boldizsár

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
voros.boldizsar@abtk.hu

„Ez a kötet nem hagyományos iskolatörténeti munka, nem intézménytörténet, nem hivataltörténet. A régi vagy új keletű írásokban és a beszélgetések során elsősorban azt kerestük, ami a tanítás és a nevelés során mélyebben, a szellemiségben, a személyek – tanárok és tanítványaik – kapcsolataiban és hatásaiban volt jelen. És sok mindent találtunk.” – határozta meg e könyv jellegét, munkájának legfőbb célkitűzéseit a mű szerkesztője, Mohay Péter az általa írt bevezetésben. (8.) Az ezt követő előszóban pedig részletesebben is foglalkozott a „szellem” és a „szellemiség” kifejezések tartalmával, kapcsolatukkal. Szerinte a „szellem”-hez képest a „szellemiség” megfoghatóbb, könnyebben részletezhető az ismérvei, sőt az előbbi az utóbbin keresztül válik felismerhetővé, ugyanakkor azt is megfogalmazta, hogy a „szellem” fogalom sok esetben helyettesíthető a „szellemiség”-gel. Figyelemre méltó az a megállapítása, mely szerint „a gyakorlóiskola szelleme”, illetve a „Trefort szelleme” „sohasem amiatt rendelkezett belső tartalommal, hogy azt valamiképpen definiálták volna”. (13–14.)

A kötet első fejezetében közzétett szövegek arról informálnak, hogy miként kezdődött meg a gimnázium működése. A második fejezet a 19–20. század fordulóján keletkezett források felhasználásával mutatja be az intézmény feladatait, működését. A harmadik, legterjedelmesebb fejezetben jórészt diákok, tanárok és

* E munka korábbi változata elhangzott A Trefort szellemisége könyvbemutatóján az ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnáziumban 2024. október 4-én. A szerző a kötetbeli visszaemlékezések egyikének közreadója, a könyv lektora, 1977–1985 között az intézmény általános iskolai, majd gimnáziumi tanulója volt, történelem-magyar szakos egyetemi hallgatóként itt végezte gyakorlatitanításait is 1991-ben és 1992-ben. Itt közölt írásom elkészítéséhez nyújtott segítségéért ezúton mondok köszönetet Lászlófi Violának és Mohay Péternek.

az iskolában gyakorló tanításukat végzett egykori tanárjelöltek visszaemlékezéseit olvashatjuk. A negyedikben a legalább tíz éven keresztül működő, vagy legalább tíznapos, megismétlődő iskolai táborokról lehet találni különféle szövegeket, köztük itt is több visszaemlékezést. Az ötödik fejezetben Mohay Péter az intézmény történetét az 1980-as évektől a 2020-as évek elejéig mutatja be: ennek közzétételét indokoltta tette, hogy az iskola egyik történelemtanára, Kiss Istvánné által írt, *A Trefort utcai „Minta”. Az ELTE Ságvári Endre Gyakorlóiskola története* című 1987-es könyvben a szerző csak az 1970-es évekig jutott el témájának tárgyalásánál.¹ A hatodik fejezet egy rövid áttekintést ad az iskola egyes korszakairól, és itt olvasható az igazgatók névsora is. Végül, a Mohay Péter írta utószóban a szerző, felhasználva a kötetben közölt visszaemlékezések egyes részleteit, megkísérli kiemelni az intézmény szellemiségének legfontosabb összetevőit, ezek pedig: az intellektuális munka (a tanulás, a műveltség kiemelkedően fontos volta, az értelmiségi létre történő felkészítés); a nyitottság, az önálló gondolkodás, a kritikai szemlélet (a tanulók bátorítása az önálló véleményalkotásra); a nevelői attitűd (a tanárok és a diákok jó, sokszor szeretetteljes kapcsolata); a liberalizmus és konzervativizmus együttes jelenléte (egy hagyományosnak tekinthető szabályrendszer, ugyanakkor a tanulók kreativitásának, kezdeményezéseinek értékelése); a védőburok (egyrészt védelem egyes külső hatásoktól, másrészt megtartó erő a nevelői hatások eredményes érvényesítése érdekében). (551–561.)

Éppen az iskola szellemiségének vizsgálatakor úgy gondolom, e 2024-es sorozatot érdemes összevetni azzal, amelyiket az iskola egyik magyartanára, Makay Gusztáv, *A „Trefort” szelleme* című, az intézmény fennállásának centenáriuma megjelentetett emlékalbum lapjain publikált írásában taglalt. E szerint az iskola „szellemét”, nevelői elméletét és gyakorlatát négy fő vonás jellemezte: a humanizmus (ez némiképpen megfeleltethető Mohay összeállításából a nevelői attitűdnek, ő azonban ezt tágabb értelmezéssel mutatja be, mint Makay a humanizmust); az intellektualizmus (ez az intellektuális munkának feleltethető meg); a tanulói aktivitás kiaknázása (ez a nyitottságnak, az önálló gondolkodásnak és a kritikai szemléletnek feleltethető meg, jórészt azért, mert a rendszerváltoztatás óta eltelt évtizedek társadalmi, oktatásügyi változásai nyomán 2024-re a tanulói aktivitás kiaknázásának lehetőségei is bővültek); a pedagógiai-didaktikai újszerűségek iránti fogékonyság² (ez Mohay Péter munkájában nem jelenik meg önállóan, de egyes visszaemlékezők említenek ilyeneket [278; 339; 409]). Az összehasonlítás azt mutatja, hogy az intézmény szellemiségének fontos összetevői megmaradtak az utolsó fél évszázadban, még ki is bővülve, sőt ekkor egy további elem is került melléjük: az, hogy immár többek szerint egyfajta védőburoknak is számít. Ennek újabb keletű voltát jól jelzi, hogy míg a 2024-es kötetben az első négy jellegzetességhez kapcsolódó idézetek egy része a 20. század első felének időszakáról számol be, a védőburokkal foglalkozó résznél a legkorábbi szöveg az 1963–1967-es éveket idézi fel. (559.) Ami pedig a Mohay-féle sorozatból a liberalizmust és a konzervativizmust illeti, ezek, ha az 1970-es évek politikai, ideológiai viszonyai miatt csak bizonyos

¹ KISS, 1987.

² MAKAY, 1972. 40–45., részleteit *A Trefort szellemisége* kötetben lásd: 162–163; 256–260. Az írással foglalkozik és az iskola „szellem”-ének itt említett fő vonásait fel is sorolja Mohay Péter. (13.)

elemekkel, nagyon óvatos megfogalmazásokkal is, de azért benne vannak Makay Gusztáv írásában is.³

Noha a kötetben olvasható, az iskolával, annak szellemiségével foglalkozó szövegek rendkívül sokfélék, így van köztük újságcikk, napló, hivatalos kérelem, a legtöbbjük visszaemlékezés: ezek ismét többfélék, amint arról Mohay Péter írt is a könyv bevezetésében. Különbözőek egyrészt az emlékezők személye, az iskolához való kapcsolódásuk szerint: ezek túlnyomórészt diákok, kisebb részben tanárok és tanárjelöltek visszaemlékezései. Másrészt eltérők keletkezésük módja szerint: egy részük tőlük származó írás, más részük az illetőkkel tanári személyes találkozás, beszélgetés nyomán készített, szerkesztett és a meginterjúvoltak által utólag ellenőrzött, jóváhagyott szöveg. Ezek az anyagok pedig ismét többfélék: van köztük egy-egy személlyel készített beszélgetés lejegyzése, vannak olyanok is, amelyeknél egyszerre többekkel beszélgetett a szerkesztő. Az utóbbiak között vannak olyanok, amelyeknél egyértelműen elkülönülnek az egyes megszólalók megnyilatkozásai, és olyanok is, amelyeknél nem: ezek esetében sajátos, „kollektív” visszaemlékezések jöttek létre.

Abban is eltérnek egymástól e szövegek, hogy az emlékezők a legkülönbébb életkorokban tekintettek vissza iskolai tanulmányaikra: a legfiatalabbak 18 év körüliek, a legidősebbek pedig a 90. születésnapjukon is túl voltak. Továbbá, e szövegek egymástól nagyon is eltérő történelmi korszakokban keletkeztek: a 19. század végétől 2024-ig. Mindezek mellett Mohay Péter, mint e beszélgetések készítője, szintén a bevezetésben rámutatott arra, hogy ezek az interjúk különböző mélységűek voltak, és volt valamelyes eltérés a témáikban is, noha a kérdések többnyire ugyanazokra: az iskola szellemiségére, az iskolai élet különböző mozzanataira irányultak. (5.)

A visszaemlékezések történelmi forrásokként való felhasználásánál persze felvetődik az a kérdés, hogy mennyire pontosan tükrözik ezek a tárgyalt eseményeket, jelenségeket? Gyáni Gábor arról írt egyik, az emlékezéssel foglalkozó tanulmányában, hogy az észlelés során és az azt követő rövid (néhány percig tartó) idő határain belül az emlékezés fotografikus jellegű, ám ezután rögtön beindul a tapasztalati tények szelektálása és szerkesztése, sőt, a „vakuemlék” tényszerű megbízhatóságát is komoly szkepszissel kezelik a kísérleti pszichológiában. A történész szerint a tapasztalati tények szerkesztésének eredményei a tartós emléknymok, amelyek később változnak ugyan, de az emlékezést ettől fogva mindig az emléktanyag konstruálása hatja át. Éppen ezért idővel változhat az, amire a múltból valaki visszaemlékezik.⁴

Egy másik kutató, Keszei András azt fogalmazta meg, hogy az emlékezés eredményeként előálló múltra tekinthetünk úgy is, mint egyfajta egyvelegére a változatlanabb és a változékonyabb természetű részleteknek, amelyek különböző torzító hatások eredményeként állnak össze időről időre az éppen aktuális emlékké. A hatások jellegét tekintve a külső, hatalmi kényszertől a belső igazodási késztetésig, a rokoni, baráti közegetől az egyre növekvő sugarú társadalmi körökig sokfélélt lehet felsorolni. Keszei szerint a torzítás fő forrása az, hogy az emlék sokszor nem

³ Lásd: MAKAY, 1972. 41; 43.

⁴ GYÁNI, 2000. 139. A „vakuemlék”-ről lásd még: BADDELEY, 2005. 38.

tiszta, eredeti formájában bukkan fel, hanem egy folyamat, sok esetben kifejezett erőfeszítés eredményeként,⁵ esetleg éppen egy interjú során, a kérdező által feltett kérdésre válaszolva, fűzhetem hozzá.

Mindezt figyelembe véve, felvethető a kérdés: reflektáltak-e valamiképpen ezekre a problémákra maguk, a kötetben szereplő emlékezők? Néhány egykori diák igen; úgy gondolom, már csak a reflexiók lehetőségeinek sokféleségét szemlélítendő is, nem felesleges ezeket idézni, megemlíteni. Kosáry Domokos azt állította, hogy az idők során egyes jelenségek megítélése megváltozhat a visszaemlékezőnél. Szólt arról, hogy diákként sokszor volt elégedetlen az iskolával azért is, mert „nem vesznek jobban igénybe minket. Utólag önkritikusan megállapítom, hogy kitűnő iskola volt. Részint szakmailag – sőt, történelmi perspektívából nézve egyre jobbnak tűnt és tűnik.” (133.) Hasonló változásról számolt be Esztervári Adrienn Lenkefi Myrtil latinóráival kapcsolatban. (313.) Még az egykor kifejezetten rossz élményeknek is a pozitív emlékké válásáról írt Bendik Gábor: „Sokszor szorongtam matekdolgozatok vagy fizikafelelések előtt, az a néhány komolyabb iskolai magatartási ügy sem volt kellemes, de mára ezek is kedves, izgalmas epizódá vááltak.” (320.) Tory Anna pedig egyértelműen „emlékek megszépül”-éséről vallott. (418.) Lovas Gabriella arról beszélt, hogy az emlékek felidézésének problémáját ő miként oldotta meg: „Embert próbáló feladat harminckét év távlatából felidézni a gimnáziumi élményeket, előadni az akkori benyomásokat a rengeteg rárakódott emlék káoszából. Hagyom hát szabadon villódzni a tudatalattimból előmászó képeket.” (303.) Egy további eljárás lehet az egyes múltbeli eseményekhez valamiképpen kapcsolódó kontrollforrások alkalmazása a visszaemlékezés megalkotása során. Így például gimnáziumi élményeinek 2023-as felidézésekor Novák Csilla megemlítette, hogy „[a] tizenéves koromban írt naplómát olvasva azt látom, hogy a színjátszó fesztiválra való évenkénti hosszú készülődés központi része volt a mindennapjaimnak”. (391.)

Én nem vezettem naplót általános iskola felső tagozatos és gimnazista koromban diákeletem mindennapjairól, így más kontrollforrásokat igyekeztem hasznosítani saját visszaemlékezéseimhez: osztályunk rendszerkritikus hozzáállását felidézve ismét megnéztem az általunk készített *Osztályharcos* című újságot,⁶ saját tevékenységem bemutatásához egykori osztályfőnökömnek, Süpek Ottónénak a gimnáziumi tanulmányaim végén rólam írt és később nekem odaadott értékelését,⁷ a *Macskák* című musicalhez fűződő egyik emlékem ellenőrzéséhez pedig a korabeli sajtót. Máthé Pál történelemtanár emlékezetes, általános iskolai nyolcadikosoknak tartott történelemóráján a sztálinizmus terrorjáról tett kijelentéseinek a késő Kádár-kor összefüggéseibe helyezéséhez az általunk akkor használt történelemtankönyvet,⁸ a saját, 1991-es történelemtanítási gyakorlatom évtizedekkel későbbi ismertetéséhez pedig azt a negyedik gimnáziumi történelemtankönyvet, amelynek anyagát oktattam.⁹ Sőt, mindezekén túl az általam lektorként olvasott *A Trefort szellemisége* kötetben közzétett egyik visszaemlékezés is kontrollforrássá válhatott számomra a munka során: egykori osztálytársam és máig kedves barátom, Meszleny László hozzám nagyon hasonlóan értékelte osztályunk rendszerkritikus szemléletét, ami

⁵ KESZEL, 2015. 22–23.

⁶ *Osztályharcos*. A III. c. Osztálydiákbizottság lapja.

⁷ [SÜPEKNÉ], [1985].

⁸ Lásd: CSISZÉR-SÁRI, 1980., különösen: 157. Lásd ehhez részletesebben: VÖRÖS, [2022]. 1.

⁹ JÖVÉRNÉ SZIRTES-SÍPOS, 1991., különösen: 26.

megerősített abban, hogy helytálló az, amit én teszek közzé erről. Kettőnk emlékezései kapcsán ugyanakkor rögtön jelezni kell, hogy több évtizedes barátságunk, vagy az osztálytalálkozóink során nem került sor ezen mozzanatok olyan közös felidézéseire, amelyekkel kialakulhatott volna bennünk egy közös emlékezet minderről – 2014-ben, a Mohay Péter által külön-külön készített interjúinkban pedig immár ezt a „kollektív” múltképet bocsátottuk volna közre a két anyagban. A múlt együttes felidézéseinek sorozata ugyanis az évtizedek során minden bizonnyal eredményezhetett volna kisebb-nagyobb torzulásokat saját emlékeinken (amint erről Keszei András írt), így voltaképpen károsan hathatott volna ezekre.

Ugyanakkor az emlékezéssel foglalkozó szakirodalomnak egy másik megállapítása azt támasztja alá, hogy az egykori diákok iskolával kapcsolatos visszaemlékezéseinek rögzítése, összegyűjtése azért is lehetett jó elgondolás és kifejezetten eredményes munka, mert idősebb életkorból visszatekintve a 13 és 25 éves kor közötti szakasz a leggazdagabb emlékekben, a tízes évek vége felé egyre sűrűsödő módon. Az identitásformálódás jelentős szakaszaként az egyén nem véletlenül emlékezik olyan sok mindenre ebből az időszakból. A felnőtté válás, az önállóság felé vezető úton alaptapasztalatok sora éri ugyanis a fiatal embert.¹⁰ Identitásának gimnáziumi formálódásáról nem egy egykori diák megemlékezett e kötetben, így például Korda Bonifác: *„A Trefort megváltoztatta az életemet. Nemcsak egyénként, de mint közösségi alkotó is több lettem általa. Az értékrendem, a munkához és a tanuláshoz való viszonyom első és legmeghatározóbb helyszíne.”* (415.) Mindehhez még azt is érdemes hozzátenni, hogy az is elősegítheti egy esemény későbbi, többé-kevésbé az egykor megtörténetekhez hű felidézését, ha a leendő emlékező már az eset lezajlása-kor úgy ítéli meg: itt valami figyelemre, megjegyzésre méltó dologra került sor, és így már ez után nem sok idővel is beszél vagy akár ír is róla. Ezek által ugyanis rögzülhetnek az egyes mozzanatok és az elbeszélés nyelvi fordulatai is az illetőben, ami megóvhatja az emléket számos torzulástól; a leírt szöveg pedig megmaradhat és később kontrollforrásként hasznosítható is.¹¹

Ennyi problematikus mozzanat taglalása után persze felvethető a kérdés: miként is segíthetik elő ezek a szövegek a Trefort szellemiségének megismerését? Véleményem szerint nagyon is jól: éppen a sokféle, egymástól eltérő életkorú emberektől származó, különböző történelmi korszakokban keletkezett anyag együttesének áttekintésével felfedezhető ez a bizonyos szellemiség. Az általam tárgyalt számos tényező figyelembevételével is megállapítható, hogy ha az egyes részletekben lehetnek is problémák a visszaemlékezések történelmi hűségét, pontosságát illetően, e nagy mennyiségű szöveg együttesen mindenképpen felismerhetővé teszi ezt a jelenséget, vagyis azt, hogy az iskolának csakugyan volt és van egyfajta szellemisége.

Ez pedig már át is vezethet egy másik lehetséges problémához: a kötet terjedelméhez. Felvetődhet ugyanis az olvasóban, hogy érdemes volt-e ennyi szöveget, ha nem is csak összegyűjteni, de közzé is tenni ebben az összeállításban? Nem az történt-e, hogy a szerkesztő, a lektor közreműködésével minden, kicsit is érdekes anyagot „összelapátolt”, majd mindezt a közönség nyakába zúdították?

¹⁰ KESZEI, 2015. 249.

¹¹ Vö. ehhez: BADDELEY, 2005. 344; 359.

Itt lektorként nyugodtan állíthatom, hogy ez nem történt meg, maradtak ki olyan szövegek, amelyek szerzői visszaemlékeztek itteni élményeikre, és így akár be is lehetett volna illeszteni ezeket ebbe a gyűjteménybe, de a szerkesztő ezt nem tette meg. Így nem kerültek be a kötetbe Vázsonyi Vilmos politikus unokája, szintén Vázsonyi Vilmos emlékezéseinek részletei,¹² sem pedig a neves Kína-szakértő Polonyi Péter memoárjának néhány szakasza.¹³ Ugyanakkor van arra is példa, hogy egy, az 1980-as évek első felében keletkezett, sajátosan rendszerkritikus és ezért is igen érdekes szöveg: a már említett *Osztályharcos* egyik, szerzőnév nélkül megjelent, *A munkás III. c. osztály helyzete az iskolában* című írása azért nem kapott helyet ebben a könyvben, mert közreadásánál olyan mennyiségű magyarázatot kellett volna kapcsolni hozzá lábjegyzetekben egyrészt az akkori hivatalos ideológia szerint kulcsfontosságú művekről, fogalmakról, másrészt osztályunkról, tanárainkról, hogy az rendkívüli mértékben megnehezítette volna olvasását. A probléma szemléltetésére érdemes idézni belőle egy rövid részletet:

„Azokról a botrányos feudális csökevényekről szeretnék írni, amelyek a mai munkás III. c. osztályt hátráltatják a termelőmunkában. A gyermek 6 éves korban kihasználódik, kizsigereli a napi 5–6, sőt egyes napokon 7 órán át tartó munkaidő. 14–15 éves korában a terhelés sokszorosára növekedik. Ugyancsak 7–8 óra a napi munkaidő, de itt a munkás az értékénél jóval többet teljesít, de ezt az értéktöbbletet már soha többet nem fogja felhasználni. Vegyünk egy példát. Adott egy történész. Vajh' mire használja a mitokondrium ATP szintézisét a francia társadalmi modellek terén?”¹⁴

A cikk címe humoros átalakítása Friedrich Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában* könyvcímének, a szöveg pedig az akkor általunk is használt, Závodszy Géza írta gimnáziumi harmadik osztályos történelemtankönyvben közölt e részletének: „A gyermeket kilencéves korában gyárba küldik, ahol tizenhárom éves koráig napi 6 és fél órát dolgozik (korábban az ilyen idős gyermekek 8, még korábban 12–14, sőt 16 órát dolgoztak), tizenhárom éves korától tizennyolc éves koráig pedig napi munkaideje 12 óra.”¹⁵ Ugyancsak e tankönyvben olvashatók különféle szövegek az értéktöbbletről.¹⁶ Az *Osztályharcos* szerzője mindezek felhasználásával ironikusan kritizálja a diákok akkori iskolai megterheltségét, rámutatva arra, hogy nem kevés olyan ismeretanyagot is meg kell tanulniuk, amelyet pályájuk során, a későbbiekben nyilvánvalóan nem fognak hasznosítani. E cikk és közzététele pedig szerintem jól jelzi nemcsak a diák kreativitását, hanem az iskola szellemiségének azt az összetevőjét is, amely nyomán nem került sor (legalábbis tudomásom szerint) semmiféle retorzióra az ideológiailag kulcsfontosságú mű részletének (sőt, a továbbiakban más ilyen szövegeknek is) humoros átalakítása, felhasználása miatt, és valamiféle feddésre sem a tanítás rendszerének bírálataért.

A fentieket figyelembe véve pedig azt gondolom, hogy igenis célszerű volt a nagy mennyiségű szöveg közreadása a kötetben. Ezek ugyanis jól szemléltetik, hogy

¹² Lásd: HADAS-ZEKE, 2012. 178; 186–201.

¹³ Lásd: POLONYI, 2010. 29; 53–54; 182–183; 207; 210–211; 219.

¹⁴ N. N., [1983/1984]. 6.

¹⁵ ENGELS, 1983. 62.

¹⁶ Lásd: ZÁVODSZKY, 1983. 72.

nem kevesek szerint volt és van is egyfajta szellemisége az iskolának, sőt éppen a sok visszaemlékezés vizsgálata tette lehetővé a szerkesztő számára azt az eljárást, hogy kiemelhesse és szemléltethesse e szellemiség legfontosabb jellemzőit a könyv utószavában. Mindemellett ez, úgy vélem, egy kifejezetten olvasóbarát összeállítás is, amelyben a legkülönbébb korosztályokhoz tartozó egykori tanárok és diákok találhatnak leírásokat számukra ismerős iskolai mozzanatokról, személyekről.

Végül még egy lehetséges problémáról: megtörténhetett volna, hogy egy olyan gyűjtemény jön létre, amely csak a Trefort szellemiségének pozitívumait felismerők, azokat eredményesen kihasználók, az érettségi utáni években, évtizedekben sikeresen kamatoztatók sikertörténet-visszaemlékezéseit tartalmazza, ezáltal összességében hamis képet adva az intézményről. Ennek ugyanis voltak olyan diákjai is, akik, nyilván többféle tényező miatt, nem tudták kihasználni az iskola szellemiségéből következő lehetőségeket, értékeket – és előfordulhatott az is, hogy valaki ezek után akár világhíróvá is válhatott, majd immár ilyen személyként örököltette meg negatív gimnáziumi élményeinek sorozatát memoárjaiban: ez történt Teller Edével. Mohay Péter a munka során határozottan törekedett az efféle egyoldalúság elkerülésére, amit a kötet lektoraként teljes mértékben támogattam. A könyvben benne is vannak a híres fizikus visszaemlékezésének részletei. Ugyanakkor szerintem figyelemre méltó, hogy amikor az 1925-ben érettségiző Teller és barátai magyarirodalom-tanáruktól, Alszeghy Zsolttól egy olyan feladatot kaptak, amelynél fontosak voltak az iskola szellemiségében felfedezett tényezők: az intellektuális munka, az önálló gondolkodás, a kritikai szemlélet, akkor – legalábbis a memoár szerint – ezt örömmel végezték el és az eset egyértelműen pozitív emlékként rögzült a fizikusnál:

„Az utolsó évben Alszeghy házi dolgozatokat íratott az érettségi témákból, és közölte, hogy ezeket mi négyen, és egy ötödik osztálytársunk, Hlavács Andor fogja értékelni. Ez nagy megtiszteltetés volt, továbbá kitűnő módszer a felkészülésre. Az év hátralévő részében esténként apám irodájában dolgoztunk és vitatkoztunk. Elneveztük magunkat bizottságnak, játékosan komolyan vettük magunkat, és fölfedeztük a csapatomunka örömet.” (125.)

Ezek után az e rendkívül érdekes, olvasmányos, számos helyen a szó jó értelmében véve kifejezetten szórakoztató kötet néhány problémára koncentrálni ismertetését zárhatnám azzal a reménykedéssel, hogy azon diákoknak, akik nem érezték jól magukat ebben az iskolában, azért maradt legalább egy-két jó emlékük is életük itt töltött időszakából – még ha nem is futottak be olyan pályát, mint Teller Ede. Ám befejezésként fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy e könyvet korántsem csak az iskola egykori diákjai, tanárai forgathatják érdeklődéssel, hanem a különféle pedagógiai módszerek alkalmazásaival foglalkozó tanügyi szakemberek; a történészek közül mindazok, akiket érdekel a 19–20. századi történelem egyes mozzanatainak megjelenése egy fővárosi oktatási intézmény életében, diákjainak, tanárainak emlékeiben, ám főleg az oktatás- és neveléstörténet, a művelődéstörténet, a társadalomtörténet képviselői, utóbbiak köréből kiváltképpen is az elitek sajátosságait kutatók; a szociológusok is. Valamint, a legkülönbébb tudományterületekről azok, akik e mű segítségével is szándékoznak vizsgálni, majd bemutatni egy-egy

jelentős intézmény, nem is feltétlenül iskola, hanem esetleg színház, múzeum¹⁷ vagy csoport¹⁸ szellemiségét. A Mohay Péter által készített kötet ugyanis jól szemlélteti, hogy – ha nem is egykönnyen és nyilván nem is minden esetben – valamilyen mértékben megragadható és meg is mutatható egy intézmény szellemisége.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BADDELEY

- 2005 BADDELEY, Alan: *Az emberi emlékezet*. Ford.: RACSMÁNY Mihály. Budapest, Osiris, 2005. (*Osiris tankönyvek*)

CSISZÉR-SÁRI

- 1980 CSISZÉR Béla – SÁRI Gusztáv: *Történelem az általános iskola 8. osztálya számára*. 15. kiad. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.

ENGELS

- 1983 ENGELS, Friedrich: A munkásosztály helyzete Angliában. [Részlet.] In: ZÁVODSZKY Géza: *Történelem a gimnázium III. osztálya számára. Az újkor története*. 3. kiad. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983. 62.

GAÁL-UHRIK-LOVAS

- 2010 GAÁL Mariann – UHRIK Dóra – LOVAS Pál: Innováció, emberközpontúság – közönségbarát módon. [Beszélgetés.] *Ellenfény*, 15. (2010) 6. sz. 4–10.

GYÁNI

- 2000 GYÁNI Gábor: Emlékezés és oral history. In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. 128–144.

HADAS-ZEKE

- 2012 HADAS Miklós – ZEKE Gyula: *Egy fölösleges ember élete. Beszélgetések Vázsonyi Vilmosmal*. Budapest, Balassi, 2012.

¹⁷ Például egy múzeum: a vajai Vay Ádám Múzeum szellemiségéről az intézmény igazgatója, Varga Béla 1991-ben ezeket állította: „Vaja, illetve a múzeum szellemisége ugyanaz, ami volt eddig is. Ez nem konzervatívizmus; a Jó, azt hiszem, mindig megmarad jónak. Így a múzeum is marad az, ami volt: otthona, biztonsága a szépért, az emberarcúságért küszködő és munkálkodó – elsősorban is (mert még mindig nagy szükség van rá!) – a határon túli, arra érdemes magyaroknak. A múlt rendszer ideológiája fojtogatta őket. Akkor vett olyan irányt a múzeum szelleme, a szükség, hogy középpillére legyen annak a nagyívú hídnek, amely a két legnagyobb kulturális múlttal rendelkező országrészt: Erdélyt és a Felvidéket összeköti. Találkozáshellyé, és e találkozások által megtermékenyített tojásból, talán kikelő újszerűség szülőfészkevé, központjává tenni Vaját. Bátran állítom, és nagyszerű nevek a tanúim, hogy ez meg is indult; és tart a folyamat.” -NGS-, 1991. 4.

¹⁸ Két csoporttal: az Eck Imre vezette Pécsi Balettel és a Győri Balettel kapcsolatban tette fel Gaál Mariann a következő kérdéseket: „Miképp lehetne körülírni azt a szellemiséget, ami a Pécsi Balettet jellemezte? Mi különbözteti meg mondjuk a Győri Baletttől?” Lovas Pál, a dél-magyarországi együttes egykori táncosa így válaszolt: „Az Eck Imre-féle Pécsi Balett intellektuális volt, a Markó-féle Győri Balett pedig emocionális. Már másfajta közönségigényt szolgált ki.” GAÁL-UHRIK-LOVAS, 2010. 7.

JÓVÉRNÉ SZIRTES-SIPOS

- 1991 JÓVÉRNÉ SZIRTES Ágota – SIPOS Péter: *Történelem a gimnázium IV. osztálya számára. 1914–1945.* 8. kiad. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.

KESZEI

- 2015 KESZEI András: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidőzésében.* Budapest, L'Harmattan, 2015. (*Ars Sociologica*)

KISS

- 1987 KISS Istvánné: *A Trefort utcai „Minta”.* Az ELTE Ságvári Endre Gyakorlóiskola története. [H. n.], [k. n.], 1987.

MAKAY

- 1972 MAKAY Gusztáv, Dr.: A „Trefort” szelleme. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ságvári Endre Gyakorló Iskolájának centenáriumi emlékalbuma 1872–1972.* Szerk.: FEHÉRVÁRI Gyula – DR. MAKAY Gusztáv – DR. Solti Jánosné. Budapest, [k. n.], 1972. 40–45.

N. N.

- [1983/1984] N. N.: A munkás III. c. osztály helyzete az iskolában. *Osztályharcos*, [1983/1984] 6; 9.

-NGS-

- 1991 -NGS-: Vajai emlékek és aggodalmak. Szép múlt és jövő közé lehet-e hidat verni? *Szabad Újság*, 1. (1991. december 31.) 264. sz. 4.

POLONYI

- 2010 POLONYI Péter: *Gyökereim.* [H. n.], Syllabux, 2010.

[SÜPEKNÉ]

- [1985] [SÜPEK Ottóné]: *Vörös Boldizsár.* Gépirat, az ismertetés szerzőjének birtokában.

VÖRÖS

- [2022] VÖRÖS Boldizsár: *Emlékezés Máthé Pál Tanár Úrra.* 1–3. (<https://trefort.elte.hu/dokumentumok/iskolatortenet/vorosboldizsarmathepalrol.pdf> – Utolsó letöltés: 2024. október 14.)

ZÁVODSZKY

- 1983 ZÁVODSZKY Géza: *Történelem a gimnázium III. osztálya számára. Az újkor története.* 3. kiad. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983.

English abstracts

Barta M., János

In the Shadow of Trnava: The Student Body of the Jesuit Grammar School in Košice

The Jesuit grammar schools in Trnava and in Košice in Western Hungary, often referred to as the metropolis of Upper Hungary, played an important role in the Catholic secondary education of the Kingdom of Hungary from the seventeenth century until the dissolution of the Society of Jesus in 1773. Their appeal also lay in the fact that the order operated a university, organically built on grammar school education as early as the seventeenth century in these two cities, which held significant administrative, economic-commercial, and cultural roles. Although the relatively data-poor nature of the Košice matriculation records limits their usefulness for social-historical analyses compared to the grammar school registers from Győr, Bratislava, Trnava, and Trenčín, their deficiencies have been somewhat reduced by the 1738/1739 student register and the album of the local Congregation of Mary, which help deepen the understanding of the school's catchment area and the sources of livelihood and maintenance support for its students. The purpose of the study is to present a comparative analysis of the imminent Košice records and the database of student records from Trnava, illustrating how the differing availability of data demanded alternative approaches to the analysis of the student body in Košice. In addition, the study hopes to serve as a starting point for future investigations leading to a deeper understanding of the conditions in Košice.

Keywords: Jesuit grammar school, Košice (Kassa), grammar school register, student database

B. Székely, Dorottya Piroska

The Role of Jesuit High Schools in Educating the Early Modern Church Elite: An Examination of the Personnel of the Esztergom and Győr Chapters in the Seventeenth Century

The Society of Jesus had quickly adapted to the local social needs in the Kingdom of Hungary in the early seventeenth century. The Jesuit gymnasiums in Western Hungary became unavoidable institutions for the Catholic elite pursuing secondary

level education. The registers of the gymnasiums in Nagyszombat (Trnava, today Slovakia) and Győr enable a multifaceted and comprehensive social-historical analysis of the region focusing on the regional role of the schools. Following the student's careers, we can assess not only the quality of Jesuit education but also the role of the gymnasiums in the education of the Hungarian Catholic nobility – of both prelates and officials. In this paper, based on the matriculas of the gymnasium of Nagyszombat (1616–1772) and Győr (1630–1773), supplemented by the available manuscripts and published catalogues of the Chapters of Esztergom and Győr, I propose to examine the educational and social background of seventeenth-century canons. Based on the analysis of the studies the canons pursued and their subsequent careers, not only the opportunities for social mobility, but also the fixed location of the students and the members of the colleges, as well as the turnover between the gymnasiums and Chapters can be examined. By focusing on the two most important Chapters of the early modern Kingdom of Hungary and their members between 1630 and 1699, tracing the success of former Jesuit students in their ecclesiastical careers, it is possible to illustrate the differences between two gymnasiums, one of national and one of regional importance.

Keywords: catholic education, the society of Western Hungary, Jesuit grammar schools, early modern chapters, social mobility

Gucsa, Magdolna

Crimes, Mistakes, Fascist Accusations, and Communist Myths: On Political Metanarratives in Art Historical Discourses on Interwar Art

In the interwar period, the painters Béla Czene and Gyula Derkovits employed visual elements that referenced and promoted the political programs of the Christian conservative regime and the illegal Communist Party, respectively. Approaching their works as complex objects bearing marks of styles, infrastructures, and ideologies, this paper aims to reconstruct the meanings that discourses of contemporary critical reception, as well as the art history of the successive periods of state socialism and the post-socialist era, have attached to them. Drawing on sources from art criticism, art history, and the press, the paper argues that these narratives – constructed with the tools of traditional art historical methodologies such as style analysis – were ultimately shaped by political agendas that emerged in response to Hungary's defeat and its territorial and population losses in the First World War, as well as by the dominant ideological perspectives on the interwar political system in subsequent eras.

Keywords: National characterology, modernity crisis, Conservative revolution, Ecole de Paris, Degenerate art

Gyuris, István Viktor

The Role of the Grammar School in Social Mobility in Kiskunfélegyháza around the Turn of the Century: The Case of Ferenc Móra

Ferenc Móra, who rose from a poor family background to become a nationally renowned writer and director of the museum in Szeged, exemplifies social mobility. The first stage of his ascent was the grammar school in Kiskunfélegyháza, which underwent several decisive changes in the last two decades of the nineteenth century. Móra was enrolled in an institution where education took place in a nearly century-old, outdated building, with an initial class of 73 pupils – well over the legal limit – representing almost half of the total student body. Through the efforts of the school's first qualified director, László Holló, and the pressure from school district directors, several long-standing issues were resolved. These included increasing teachers' salaries, expanding the school library and educational resources, securing state aid, organizing support for poor pupils, and planning a new building. Thanks to these measures, the institution gradually expanded into an eight-year grammar school, with student numbers rising to over 300. During the millennium celebrations, Móra recited a poem he had written for the inauguration of a modern new grammar school building. A variety of sources provide insight into this period. In addition to school notices and archival documents, recollections from multiple teachers and the poems and narratives of Ferenc Móra and his brother, István Móra, offer a personal perspective. Both writers comment on their parents' relationship with schooling, the view of education as a path out of poverty, and the sacrifices they made to achieve it.

Keywords: grammar school, history of education, Ferenc Móra, nineteenth century, social mobility

K. Horváth, Zsolt

Children's Play, Human Education, Justice

Ferenc Mérei's Pedological Experiment for the Democratic Renewal of Public Education (1945–1948)

Among the many difficult questions of post-1945 Hungarian history, this study examines how the democratic, child-centered pedagogical trends emerging in the reform of public education nuance our perceptions of the short period between 1948 and 1949. For us, Sovietization is a closed historical fact, but for the pedagogical professionals working at that time, it was still a future event. In this respect, it is not insignificant that the reform of public education, following the British (Education Act) and French (Langevin-Wallon Plan) models, made "justice" and "democratism" its guiding principles, which contradicts our cognitive schemata of the period. Although the public education reform of 1945 was never completed in its original form (as it was simply derailed by Sovietization in 1949 and its proponents were put on the sidelines), it is worth taking a closer look at what

pedagogical, child psychological, and educational sociological principles Ferenc Mérei, László Stolmár, Árpád Kiss, László Faragó, and others wanted to adapt, and how they aimed to regenerate the new democratic society. If our attention is also extended to what remains unfinished in the past, then, together with an awareness of the idea of path dependence, we can restore in historical thinking the notion of complex, non-linear time, and thus disentangle it from the naive realism of historical necessity.

Keywords: public education reform, child-centered pedagogy, child psychology, play street, justice, democratism

Kollár, János Miklós

Reformed Classrooms and the Refugees from Trianon: Contributions to the History of Refugee Affairs in Debrecen

Shortly after the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, almost half a million Hungarians were forced to flee from territories annexed to the successor states. Many of them headed to Debrecen, where the local government, due to a lack of resources, was unable to provide shelter for thousands of refugees. The leaders of Debrecen also faced an economic crisis and a severe housing shortage. As a result, the town's leadership offered refugees accommodation in classrooms. This study aims to describe in detail how the local government implemented these measures and provided shelter in classrooms that were owned by the Hungarian Reformed Church, and how this decision triggered significant resentment and conflict within the local communities.

Keywords: migration studies, forced migration, refugees, Hungarian refugees of Trianon, Treaty of Trianon

Tóth, Kelemen

Honor and Citizenship: The Problem of Developing a Sense of Honor in Dualist Hungary

Albert Berzeviczy, in the final act of his Ministry of Religion and Public Education, issued a decree on 16 June 1905 entitled *Curriculum and Instruction for Elementary Public Schools*. Guided by the minister's belief that children should be educated for "real life", the general section of this curriculum placed strong emphasis on moral education and character formation. To direct the education of children, the decree identified three guiding principles: (1) love of work, (2) devotion to God, King, country, and people, and above all, (3) a sense of honor, deemed essential for success in life. The importance of instilling a sense of honor – and the idea of educating for it – had been considered by educators even before the Ministerial Instruction. In my study, I seek to address why the development of a sense of honor held such

a prominent place in the discourse on public education at the time and why it was regarded as essential for life. To fully understand this, it is necessary to clarify what having a sense of honor entails and to recognize that this issue likely extends beyond the walls of schools, touching upon broader societal concerns.

Keywords: citizenship, sense of honor, public education, dualism, character formation

Szerzőink

B. Székely Dorottya Piroska • szekelypiri20@gmail.com

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorvárományosa, az ELTE BTK-n működő *Katolikus iskoláztatás a kora újkori Nyugat- Magyarországon: a Nagyszombat–Pozsony–Győr régió diákságának társadalomtörténeti vizsgálata* kutatócsoport tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a kora újkori egyháztörténet és a barokk mecenatúra, jelenleg Szelepcsényi György esztergomi érsek politikai tevékenységén és kapcsolatrendszerén keresztül vizsgálja a 17. századi magyar egyházi társadalom működését.

Barta M. János • barta.m.janos@gmail.com

Az ELTE BTK Kora újkori magyar történelem Doktori Programjának elvégzése után 2019-ben szerzett doktori fokozatot. 2015–2017 között megszakításokkal a Győri Egyházmegyei Levéltár megbízott munkatársa, 2016-tól az ELTE BTK tudományos segédmunkatársa, 2019-től egyetemi tanársegédje, majd adjunktusa. 2020. februárjától 2024. március 31-ig az MTA-ELTE (későbbi nevén HUN-REN-ELTE) Egyetemtörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársa.

Guca Magdolna • magdolna.guca@gmail.com

A Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet kutatója. 2023-ban doktori fokozatot szerzett ELTE Atelier Interdiszciplináris történeti Doktori Programján és az EHESS-en. Érdeklődési területe a képzőművészet társadalmi szerepe és historiográfiája a 20. század első felében.

Gyuris Viktor István • gyuris.istvan.viktor@gmail.com

Az ELTE TDI Modernkori Magyarország Doktori Programjának hallgatója. Tanulmányait informatikus könyvtáros és néprajz szakokon végezte a Szegedi Tudományegyetemen. Kutatási területei az oktatástörténet és az Európán kívüli népek és vidékek népszerű ábrázolásai a kiegyezéstől az I. világháborúig.

K. Horváth Zsolt • khzs@g.mome.hu

Társadalomtörténész, a METU Művészeti Karának egyetemi docense. Kutatási területe a kulturális formák és gyakorlatok 20. századi társadalomtörténete. Kötetei: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához* (2015), *A bundátlan Vénusz* (2021), *Mérei Ferenc, I–II.* (2021) és *Szívképzés. Variációk embernevelés és közvetlen demokrácia viszonyára* (2024).

Kollár János Miklós • janosmikloskollar@gmail.com

Az ELTE BTK Művelődéstörténet Doktori Program abszolutóriumot szerzett hallgatója. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) levéltárosa. Kutatási területe az I. világháború következtében kialakult kárpát-medencei migrációs válságok története.

Kovács Janka • kovacs.janka@abtk.hu

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének posztdoktor kutatója. Angol és történelem szakos tanulmányait az ELTE-n végezte, ahol 2022-ben szerzett doktori fokozatot. Kutatási területe a 18–19. századi orvos-történet, pszichiátriátörténet.

Lászlófi Viola • laszlofi@ceu.edu

A CEU CELAB fiatal kutatója, valamint a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales és az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorjelöltje. Kutatási területe a pszichotudományok története, valamint a biopolitika, az orvosok és az orvosi tudás társadalmi szerepe az államszocialista Magyarországon.

Svégel Fanni • svegelfanni@gmail.com

Etnográfus, az ELTE TDI abszolvált doktorandusza. Kutatási területe a reprodukciós döntéshozatal genderaspektusai és a nők elleni erőszak.

Szentkereszti Máté • szentkereszti.mate@oszk.hu

Az MNMKG OSZK digitális filológusa, az ELTE TDI Kora Újkori Magyar Történelem Doktori Programjának másodéves hallgatója. Kutatási témája a botanikai tudás elméletének, gyakorlatának és társadalmi használatának színterei a Magyar Királyságban 1770–1830 között.

Tóth Kelemen • toth.kele@gmail.com

Az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Programjának doktorvárományosa és az ELTE BTK Történeti Intézetének kommunikációs koordinátora. Egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelem, valamint kulturális örökség tanulmányok szakokon végezte. Kutatási érdeklődése Magyarország 19. századi társadalom- és kultúrtörténetére irányul.

Vas Máté • vasm4te@gmail.com

Az ELTE BTK TDI Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Programjának doktorandusza. Kutatásai során a késő középkori férfieszmény politikai és vallási célú felhasználását vizsgálja, kiváltképp Sienai Szent Katalin és Luxemburgi IV. Károly műveinek tükrében.

Vörös Boldizsár • voros.boldizsar@abtk.hu

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, kutatási területe a 19–20. századi magyar művelődéstörténet, főként a politikai propaganda története.